

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені В. Н. КАРАЗІНА

ТАНЦЮРА В. І.

ПЕРЕСАДА О. О.

ІСТОРІЯ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ

Навчальний посібник

Харків – 2014

Передмова

Навчальний посібник висвітлює історію становлення Слобідської України з давніх часин і до сучасності. Автори намагались приділити найбільшу увагу безпосередньо зв'язку між минулим і сучасністю Слобожанщини. Особливо увага зосереджена на становленні Слобідської України у в XIV – середині XVIII ст. Цей період виокремлює Слобідську Україну як військово-стратегічний регіон, форпост, на захисті південних кордонів, обумовлює її особливий соціально-економічний розвиток. Неможливо оминати процеси та їх наслідках, котрі відбувались на Слобожанщині в другій половині XIX – на початку XX ст., зокрема учать у суспільно-політичних процесах Харківського університету та студентства, робітників а також різноманітних фабрик та заводів Слобожанщини. Автори не оминули увагою період Радянського Союзу в історії Слобідського краю, більш глибока увага приділена часам від становлення Радянської влади на території Слобожанщини і до відбудови регіону після Другої світової війни.

Посібник поділений на дві частини. Перша , основна, це лекційна. В ній автори намагались донести до читача ті суспільно-політичні та історичні умови, в котрих існував цей унікальний культурно-історичний простір як Слобожанщина, дати змогу самому оцінити його вплив на розвиток України як єдиної держави. Друга, навчально-методична частина, розрахована на більш поглиблене вивчення історії Слобідської України, окреслені основні вимоги для студентів під час вивчення курсу з «Історії Слобідської України». Загалом, підручник має глибокий пласт теоретичної інформації для вивчення історії регіону.

Навчальний посібник розрахований на студентів, аспірантів та докторантів історичних та інших спеціальностей, а також усіх, хто цікавиться історією Слобідської України.

I. ЛЕКЦІЙНА ЧАСТИНА КУРСУ

Модуль 1. Слобідська Україна від давнини до середини XIX ст.

Тема 1. Вступ. Територія Слобожанщини у стародавні часи

Лекція № 1. Предмет і основні завдання курсу «Історія Слобідської України».

Заселення Слобідської України в давні часи

1. Слобідська Україна як історико–географічний регіон. Основні етапи розвитку.
2. Історіографія та джерела.
3. Заселення території Слобідської України в давні часи. Кочовики I тис. до н. е. – початок I тис. н. е. Хозарський каганат.
4. Землі Слобожанщини в X–XIII ст. Місто Донець – східний форпост Давньоруської держави.
5. Монголо-татарська навала. Перетворення краю на «Дике поле».

1. Слобідська Україна як історико–географічний регіон. Основні етапи розвитку

Слобідська Україна – один з найстаріших регіонів України. Це велика, індивідуальна територіальна одиниця, яка об'єднується за загальними ознаками (економічний район, географічний район). Територія Слобожанщини більша за територію сучасних Бельгії або Швейцарії, а історія насичена знаковими подіями. Серед них загадки «половецьких ідолів», контакти Русі і Хозарії, битва князя Ігоря на р. Каяла, автономія козацьких полків XVII–XVIII ст.; життя та побут професорів і студентів університету XIX–XX ст.; міфи «першої столиці»; трагедії та подвиги в період Великої Вітчизняної війни; діяльність видатних діячів культури, політики, бізнесу.

Історико-географічний регіон Слобідської України (Слобожанщина) розташований на північному сході України та південному сході Центрального Чорнозем'я Росії. Утворився в XVII столітті на прикордонні Речі Посполитої,

Московії та Кримського ханства. До Слобідської України входила територія теперішніх Харківської, східної частини Сумської (до р. Сейму), північних частин Донецької (до р. Бахмутки) та Луганської (до р. Айдару), південно-східної частини Воронежської (правобережжя Дону від м. Коротояка до м. Богучара, заплава річки Підгірної з м. Калач на лівому березі Дону), південно-західної частини Белгородської (м. Грайворон, Хотмизьк), південної частини Курської (м. Глушково, м. Суджа) областей.

З кінця XVI, особливо з 30-х рр. XVII ст., щоб позбутися феодального, національного та релігійного утиску, Слобідську Україну почали поступово заселяти українські переселенці з Лівобережної та Правобережної України. Наприклад, серед мешканців м. Миропілля в 1671 р. були переселенці з Київщини, Ромнів, Сум, Конотопа, Недригайлова, Ніжина, Охтирки, Лебедина.

У складі населення Слободи Терновської були переселенці з Чернігівщини, Полтавщини, Київщини, Волині, зі Львова.

Слободи було створено з дозволу царського уряду. Від цих слобод місцевість дістала назву Слобідської України. Козацькі Слободи користувалися певними вольностями.

Одночасно з українцями територія Слобожанщини заселялася й російськими служилими людьми, селянами-втікачами, холопами. Переселення відбувалося здебільшого з південних районів Росії.

Історики Слобідської України на підставі аналізу документальних матеріалів констатували швидке зростання кількості населення протягом XVII–XVIII ст. За даними А. Г. Слюсарського, 1657 р. у краї нараховувалося всього 64 населених пункти та близько 100 тис. чол., наприкінці XVIII ст. – 19 міст, 630 слобод, 406 сіл, 3 погости, 2111 хуторів, в яких мешкало понад 1 млн. чол. За національним складом за даними п'ятої ревізії (1795 р.) з усіх мешканців чоловічої статі (494 842) українців було 424 996, тобто 85,88 %. У 50-ті рр. XVII ст. царський уряд сформував з українських переселенців козацькі слобідські полки (5), які в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. були заслоном від нападів

кримських та ногайських татар. У цей період тут існував полково-сотенний устрій, за якого полк водночас був військовою та територіальною одиницею.

Проводячи централізаторську політику, Катерина II 1765 р. ліквідувала козацьке самоврядування. Слобожанщина була перетворена в Слобідсько-Українську губернію, яка складалася з Ізюмської, Острогозької, Охтирської, Сумської, Харківської провінцій. Адміністративним центром Слобідсько-Української губернії став Харків. Військовому губернаторові Слобідсько-Української губернії було також підпорядковано українське населення Війська Донського, Белгородської, Воронежської, Казанської, Саратовської та Астраханської губерній. За переписом 1773 р. у Слобідсько-Українській губернії налічувалося 670 населених пунктів, в яких мешкало 666031 чол., у т. ч. 390 197 військових обивателів, 225 620 державних і поміщицьких селян.

1780 р. Слобідсько-Українську губернію було ліквідовано і, за винятком Острогозької провінції, вона увійшла до складу Харківського намісництва з адміністративним центром у Харкові. Харківське намісництво поділялося на 15 округів-повітів: Білопільський, Богодухівський, Валківський, Вовчанський, Золочівський, Ізюмський, Краснокутський, Лебединський, Миропільський, Недригайлівський, Охтирський, Сумський, Харківський, Хотмизький, Чугуївський. За даними 1788 р. у цьому намісництві налічувалося 15 міст та 1777 інших населених пунктів, в яких жило 796 808 чол. (без дворян), За указом Павла I Харківське намісництво було ліквідовано (1796 р.), а його територію включено знову до складу Слобідсько-Української губернії.

З 1835 р. Слобідсько-Українська губернія почала називатися Харківська губернія. Вона складалася із 11 повітів. Із попередніх 15 повітів були вилучені Білопіль, Золочів, Краснокутськ, Миропіль, Недригайлов, Чугуїв, Хотомизьк. Землі цих повітів увійшли до існуючих, а також створеного Старобільського повіту. На початку XIX століття українські землі, в тому числі і Слобідська Україна, що знаходились у складі Російської імперії, входили до 9 губерній: Київської, Харківської, Полтавської, Катеринославської, Херсонської, Подільської, Чернігівської, Волинської і Таврійської (без Криму). Значна частина

українського населення мешкала поза межами цих губерній – на Курщині і Воронежчині, Доні і Кубані.

Після лютневої (1917 р.) революції, Центральна Рада намагалася поширити свою владу і права на повіти сусідніх губерній, де більшість населення становили українці. Щодо Слобожанщини, то це – Грайворонський, Путивльський, Новооскольський повіти Курської губернії, а також Валуйський та Богучарський повіти Воронежської губернії. Але ці сподівання не виправдались і до нашого часу.

На початку 20-х років відбулись значні зміни в адміністративно-територіальному поділі. При утворенні у 1920 р. нової Донецької губернії до неї відійшли Старобільський повіт, чотири волості Ізюмського і дві Куп'янського повітів. На початку 1920 р. створився новий повіт – Чугуївський.

7 березня 1923 р. постановою ВУЦВК було відмінено старий адміністративний поділ (волесть – повіт – губернія – центр), введено новий (район – округ – губернія – центр).

Харківська губернія була розділена на п'ять округів: Харківський (24 райони), Богодухівський (12 районів), перетворений у кінці 1923 р. в Охтирський, а також Ізюмський (11 районів). Ця адміністративно-територіальна реформа незабаром була завершена скасуванням губерній (1 серпня 1925 р.). Україна поділялася на 40 округів та 706 районів. Центрами округів були Харків, Куп'янськ, Ізюм. Такий поділ проіснував до 1932 р.

Спочатку були ліквідовані округи і створена система управління «район – центр» з безпосереднім підпорядкуванням районів центральним органам. Одночасно було ліквідовано 9 невеликих районів. Землі сучасних Красноградського та Кегічівського районів входили до Полтавського округу.

З 27 лютого 1932 р. відбувся перехід на триступеневу адміністративно-територіальну систему: центр – область – район. Тоді ж була утворена і Харківська область. 17 липня 1932 р. її східна частина відійшла до новоствореної Донецької області. У подальшому з частини території Харківської області були утворені Полтавська (22 серпня 1937 р.) та Сумська (10 січня 1939 р.) області.

З березня 1981 р. були введені нові нормативні акти щодо поділу України – це область, район, місто, район у місті, селище міського типу, сільрада, село, селище. Ця система поділу існує і в наші часи.

На сьогодні Харківська область поділяється на 27 районів і 7 міст (Харків, Ізюм, Куп'янськ, Лозова, Люботин, Первомайський, Чугуїв) обласного підпорядкування. У місті Харкові утворено 9 районів. Райони області поділено на 60 селищних і 381 сільську раду.

У наш час назву «Слобожанщина» використовують як неофіційну для Харківської та Сумської областей.

У 2003 р. створено єврорегіон «Слобожанщина» як вищу форму прикордонного співробітництва між Харківською та Белгородською областями України й Російської Федерації. Він має сприяти розвитку на суміжних територіях економіки, інфраструктури, соціальної підтримки, реалізації основних соціально-культурних функцій прикордоння.

Важливими складовими економічного потенціалу Харківської області є сусідство з вугільно-металургійною базою України – індустріальними областями Донбасу й Придніпров'я, аграрно-індустріальними регіонами – Полтавщиною й Сумщиною. До того ж Харківщина має зручне транспортно-географічне положення на перехресті міжнародних шляхів.

На початку XX ст. Харківщина, як і вся Україна, була охоплена бурхливими політичними подіями. Ставлення до цих подій можуть бути різними, але саме в цей період Харківщина мала вирішальне значення в розвитку деяких процесів у цілому в державі. Саме тому з початку 1919 р. місто Харків стало і протягом 15 років (до 23 січня 1934 р.) залишалося столицею Української Республіки. Це мало неабияке значення для подальшого розвитку міста та краю.

2. Історіографія та джерела

Одними з перших за хронологією праць, що мали відношення до історії Слобідської України, були історичні розвідки видатного українського

письменника Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, присвячені історії слобідських полків¹ та Харківській фортеці². Важливим кроком на шляху розвитку історіографії Слобідської України стала поява «Историко-статистического описания Харьковской епархии» архієпископа Харківського і Чернігівського Філарета (Д. Г. Гумільовського)³.

Праця М. Гербеля, колишнього офіцера, була першою в Російській імперії спробою написання історії Ізюмського армійського полку⁴. У ній, так само як і в дещо пізніших за часом появи «Слободских казачьих полках» – П. Головинського⁵, доволі детально розглянуті військовий аспект козацького устрою відповідно Ізюмського і всіх слобідських полків, їхній бойовий шлях у війнах XVII–XVIII ст. Праці С. Альбовського⁶, відомого дослідника історії Слобожанщини притаманне більш детальне дослідження історії Харківського полку. Це була одна з кращих праць з цієї теми тих часів.

Якщо М. Гребель, П. Головинський та Є. Альбовський у своїх працях розглядали здебільшого військовий аспект історії Слобідської України, то такі вчені як І. І. Срезневський⁷, В. Данилевич⁸, М. Петров⁹ та І. Теличенко¹⁰ у своїх статтях та розвідках здебільшого досліджували окремі сторони козацького ладу в Слобідській Україні. Це – проблеми заселення регіону, час і обставини утворення козацьких полків, історія фінансів, окремих осіб із числа слобідської старшини.

¹ Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Про слобідські полки / Г.Ф. Основ'яненко. твори. Т.7. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 30-51.

² Там само. – С. 104-108.

³ Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Ч. II и III / Филарет (Гумилевский). – М., 1858. – 605 с.

⁴ Гербель Н. И. Изюмский слободской козацкий полк / Н.И. Гербель. – СПб., 1864. – 264 с.

⁵ Головинский П. И. Слободские козацкие полки / П.И. Головинский. – СПб., 1864. – 246 с.

⁶ Альбовский Е. А. История Харьковского Слободского казачьего полка / Е. А. Альбовский. – Х.: Типография губернского правления, 1895. – 218 с.

⁷ Срезневский И. И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времен ее заселения до преобразования в Харьковскую губернии. / И. И. Срезневский. – Х., 1883. – 24 с.

⁸ Данилевич В. Из истории управления Слободской Украиной в XVII столетии / В. Данилевич. – Х., 1906. – 9 с.

⁹ Петров Н. И. К истории колонизации Слободской Украины / Н. И. Петров. – К.: Киевская старина. Т. 21. – 1888. – С. 23-51, 314-340.

¹⁰ Теличенко И. В. К истории финансов в Малороссии и Слободской Украины / И. В. Теличенко. – К.: Киевская старина. Т. 21. – 1888. – С. 10-15.

У 60–80-х рр. XIX починається критичне висвітлення історії Слобідської України, ідеалізація окремих сторін діяльності старшин. Змінюється критика негативних рис старшинського управління більш прискіпливим дослідженням історії формування козацької еліти. До цього напрямку належали твори П. Головинського, А. Шиманова, О. Твердохлібова¹¹.

Але своє найповніше і найяскравіше втілення історичне краєзнавство Слобожанщини знайшло в творчості видатного українського історика, академіка АН УРСР, відомого громадського діяча Дмитра Івановича Багалія (1857–1932).

Наукова спадщина Д. І. Багалія включає близько 350 публікацій, у тому числі підручників, монографій, археографічних видань і статей з історії України і Росії. Подальша розробка історії Слобідської України пов'язана з іменами його колег, учнів¹². Д. І. Багалій піддає сумніву низку тверджень попередніх істориків. Зокрема, учений наголошував на демократичному походженні місцевої козацької старшини, перевазі станових і економічних інтересів слобідських старшин над політичними¹³. На думку дослідника і його учнів, соціальне виділення старшини слобідських полків пов'язане з майновим розшаруванням козацтва, зосередженням старшинами в своїх руках основної маси земельних угідь юридичним закріпленням спадкоємності старшинського звання. Не останнє місце серед досліджуваних Д. І. Багалієм проблем займали питання боротьби українських переселенців проти нападів кочівників на Слобідську Україну, поява тут козацького військово-адміністративного ладу, проблеми військового будівництва міст та укріплених ліній.

¹¹ Головинский П. Слободские казачьи полки // П. Головинский. – СПб., 1864; Шиманов А. Л. Главнейшие моменты в истории землевладения Харьковской губернии / А. Л. Шиманов. – К.: Киевская старина. – 1882. – № 11-12; Твердохлебов А. О. Наследственное полковничество. – К.: Киевская старина. – 1887. – № 5.

¹² Багалей Д. И. Очерки из колонизации степной окраины Московского государства / Д. И. Багалей. – М., 1887. – 614 с.; Багалей Д.И. История города Харькова за 250 лет его существования / Д.Т. Багалей, Д.П. Миллер. Т.1. – Х.: Хагок, 1905. – 568 с.; Барвинский В. Исторический очерк Харьковской губернии / В. Барвинский – Х., 1918.

¹³ Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х.: Основа, 1990. – 256 с.

При написанні своєї фундаментальної праці «Історія Слобідської України» вчений провів широкі наукові пошуки в архівах та бібліотеках Петербурга, Москви, Києва, Харкова, Полтави. Офіційні урядові документи (книги переписувачів, межові книги, жалувані грамоти, накази воєводам, картографічні дані), козацько-старшинські літописи, записки сучасників та очевидців, фамільні записки, пам'ятки народної творчості (історичні пісні, сказання, билини) містили значний фактичний матеріал з історичної географії та соціально-економічної історії краю. Характерною особливістю дослідження Багалія є використання пам'яток матеріальної культури, даних археології та етнографії.

Важливо підкреслити, що «Історія Слобідської України» написана простою і зрозумілою українською мовою. Для багатьох ця книга стала першим посібником з української мови і українознавства в цілому. Після її видання майже всі наукові твори Д.І. Багалія починають друкуватися українською мовою.

У своїх дослідженнях на початку ХХ ст. торкався проблематики окремих питань історії Слобідської України відомий історик М. С. Грушевський. Він відзначив, що територія Слобідської України в 50-х рр. XVII ст. стала місцем діяльності опозиційних гетьманській владі козацьких старшин. Грушевський применшував роль Слобожанщини в українських державотворчих процесах XVIII–XIX ст.¹⁴ Це не могло не вплинути на особисті відносини між Д. І. Багалієм і М. С. Грушевським, які ніколи не були теплими, а наприкінці 20-х років вони загострилися ще більше. Але інакше бути й не могло. Стрижнем праць Д. І. Багалія було географічне начало, а М. С. Грушевського – національне. Наукова і громадська діяльність Д. І. Багалія проходила в основному під гаслом аполітичного культурництва, у М. С. Грушевського вона була відверто політизована. Але в загальному контексті розвитку власне української історичної науки, пише В. В. Кравченко, творча діяльність як Д. І. Багалія, так і М.

¹⁴ Грушевський М. С. Історія України Руси: в 11 томах, 12 книгах / М. С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8. – С. 78; Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 389.

С. Грушевського свідчила про поступовий розвиток української історіографії кінця XIX – початку XX ст.¹⁵

У 20-ті роки XX ст. свої думки з історії Слобожанщини висловлюють Г. Хоткевич та С. Таранущенко. Якщо Г. Хоткевич у низці недоліків, що проявилися на Слобожанщині у XVIII ст., звинувачує російських чиновників, то С. Таранущенко¹⁶ наголошує на соціальному антагонізмі між вірними царському уряду старшинами і козацькою масою.

Учень М. Грушевського, В. Юркевич наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. ретельно дослідив систему виборності старшинства, старшинський прошарок переселенських громад під час української еміграції за Московський кордон у 50-х рр. XVII ст.¹⁷

Історики, що досліджували українську історію в 30-х – 60-х рр. XX ст. поза межами Радянської України, вважали Слобожанщину регіоном без політичної історії¹⁸. Вони заперечували політичну діяльність старшини слобідських полків, що не відповідало реаліям.

У 50-х – 80-х рр. XX ст. проблем історії Слобідської України торкалися у своїх роботах українські історики К. Стецюк, Ф. Шевченко, О. Гуржій¹⁹. Звертаючи увагу на соціальні суперечності в слобідських полках др. пол. XVII–XVIII ст., деякі радянські історики намагались пов'язати їх лише з класової точки зору з антифеодальною боротьбою, утвердженням феодальних відносин.

¹⁵ Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Передмова, коментар В. В. Кравченко / Д. І. Багалій. – Х.: Дельта, 1993. – С. 8.

¹⁶ Хоткевич Г. До історії Слобжанщини // Наукові записки науково-дослідчої кафедри історії української культури ім. Д. І. Багалія / Г. Хоткевич. – Х., 1927. – Т. 6. – С. 77; Таранущенко С. Покровський собор у Харокві / С. Таранущенко. – Х., 1923. – С. 18.

¹⁷ Юркевич В. Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького / В. Юркевич. – К.; Друк. ВУАН, 1932. – 188 с.

¹⁸ Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1992. – С. 248; Крупницький Б. Слобідська Україна // Енциклопедія українознавства. Загальна частина / Б. Крупницький. – К., 1995. – Т. 1. – С. 464; Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – Мюнхен, 1966. – Т. 2. – С. 223.

¹⁹ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. / Ф. П. Шевченко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 500 с.; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70 рр. XVII ст. / К. І. Стецюк. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 364 с.; Гуржій О. І. Підсусідництво – як соціальне явище на Україні доби феодалізму // Феодалізм на Україні: Збірник наукових праць / О. І. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 66-79.

Серед радянських істориків варто згадати А. Г. Слюсарського, який у 50-х–60-х рр. XX ст.²⁰ Дослідник намагався синтезувати увесь накопичений матеріал з історії соціально-економічного розвитку Слобідської України, але його роботам бракує послідовності. Критикуючи істориків, він за кілька сторінок повторює їх думки як свої.

Низку досліджень, присвячених слобідсько-українському минулому, здійснено російськими вченими. У змістовному дослідженні З. К. Звездіна розглядаються методи нагромадження козацькою старшиною матеріальних цінностей, питання про початок експлуатації підданого населення²¹. Участь козацьких полків в освоєнні південно-західного прикордоння Московської держави в XVII ст., у будівництві захисних ліній і їх обороні досліджується в роботах В. П. Загоровського²².

Інший російський дослідник В. Важинський²³ вивчає форми землекористування слобідських полків, втягнення козацького землеволодіння в загальноросійський процес переведення помість у вотчини.

У цілому процес дослідження проблем, пов'язаних з історією Слобідської України, мав своїм результатом появу численних праць різної наукової ваги. Рівень дослідженості даної теми в історичній літературі на сьогодні залишається неоднорідним – деякі аспекти (козацький устрій, заснування міст-фортець Слобідської України) досліджені значно краще за решту. Можна виявити певні прогалини порівняно з розробкою Гетьманщини. Насамперед, це брак генеалогічних і просто графічних досліджень, праць про перехід місцевої козацької старшини у загальноросійське дворянство.

²⁰ Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слободжанщины XVII–XVIII вв. / А. Г. Слюсарский. – Х.: Кн. – газ. вид., 1964. Кн. – газ. вид. – 460 с.

²¹ Звездин З. К. К вопросу о социальных отношениях на Слободской Украине в конце XVII – начале XVIII в. // Исторические записки / З. К. Звездин. – М., 1952. – Т. 39.

²² Загоровский В. П. Белгородская черта / В. П. Загоровский. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1969. – 304 с.; Загоровский В. П. Изюмская черта / В. П. Загоровский. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1980. – 239 с.

²³ Важинский В.М. и складывание общины однодворцев в XVII веке. На материалах южных уездов России / В.М. Важинский. – Воронеж: Изд-во ВГПИ, 1974. – 421 с.

Джерельна база історії Слобідської України досить широка. Джерельні матеріали можна поділити на такі групи:

- актові матеріали (документи Розрядного приказу, Військової колегії, численні переписи, реляції тощо);
- літописи та історичні твори (літопис С. Величка, літопис родини Квіток);
- описово-статистичні твори (описи міст, описи Харківського намісництва);
- мемуари та епістолярні джерела (спогади К. Манштейна, А.Т. Болота, М.О. Милорадовича, листи Петра І, щоденники Я. Марковича, шведських офіцерів – учасників Північної війни);
- літературні твори XVIII ст. (панегірик І. Орновського, присвячений родині Донців-Захаржевських).

Найбільшим за обсягом і значенням є масив різноманітних актових матеріалів другої половини XVII – першої половини XVIII ст., опублікованих у XIX–XX ст. Найважливішими публікаціями є «Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции»²⁴, «Акты Московского государства»²⁵, «Дополнения к актам историческим», а також «Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства в XVI–XVIII ст.»²⁶ та «Материалы для истории г. Харькова в XVII веке»²⁷, зібрані Д. І. Багалієм.

Цінним джерелом з історії раннього етапу існування Харківського полку є «розбірні книги черкасам» (перепис козаків, селян та міщан, які проживали в містах та селах полку) 1660 р. Даний документ був знайдений і опублікований

²⁴ Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции. – М., 1869ю – Кн. 1; 1884. – Кн. 4; 1889. – Кн. 6; 1894. – Кн. 9; 1896. – Кн. 10; 1901. – Кн. 12; 1903. – Кн. 13; 1905. – Кн. 14.

²⁵ Акты Московского государства. – СПб., 1894. – Т. II. – 773 с.; Т. III. – 1901. – 674 с.

²⁶ Дополнения к актам историческим, собранные и изданные археографическою комиссиею. – СПб., 1875. – Т. IX. – 353 с.

²⁷ Багалей Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства в XVI–XVIII ст. / Д. И. Багалей. – Х., 1890. Т. I. – 222 с.; Т. II. – 1905. – 112 с.; Багалей Д. И. Материалы для истории г. Харькова в XVII веке / Д. И. Багалей. – Х., 1905. – 112 с.

В. Юркевичем як додаток до статті «Харківський перепис 1660 р.»²⁸ Певні важливі дані про військову організацію ранніх переселенців на Слобожанщину середини XVII ст., їхнє озброєння, передумови формування слобідських козацьких полків містять офіційні російські документи, опубліковані у відомому ювілейному збірнику «Воссоединение Украины с Россией»²⁹, маловідомі подробиці бойового шляху слобідських полків висвітлені в «Материалы для истории Воронежской и соседних губерний»³⁰ та «Материалах для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине в 1696–1727 гг.»³¹

Загалом джерельна база історії Слобідської України є цілком достатньою та достовірною для розв'язання основних завдань дослідження.

3. Заселення території Слобідської України в давні часи. Кочовики I тис. до н. е. – початок I тис. н. е. Хозарський каганат

Територію Слобідської України вважають центром східноукраїнських земель, давня історія якої бере свій початок у далекому минулому. Науково доведено, що первісні люди з'явилися в українських землях приблизно 1 млн. рр. тому. Їх найдавніше поселення знайдено біля с. Королеве в Закарпатті, Амвросіївки у Донбасі, на Мізинській стоянці на Десні, Кирилівській стоянці в Києві, в печері Кіік-Коби Криму. Це період раннього палеоліту (1 млн. – X тис. до н. е.). На Харківщині сліди життя первісної людини датуються від 3 тис. до 35–33 тис. років тому. Поблизу міста Ізюма та в пониззі Сіверського Дінця знайдено примітивні знаряддя праці: це кам'яні вироби – відщепи, скребла. Густота населення була невелика. Стоянки, залишки тимчасового або постійного поселення людей трапляються рідко.

²⁸ Юркевич В. Харківський перепис 1660 р. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. Книга XX / В. Юркевич. – К., 1928. – С. 129-173.

²⁹ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Т. I. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 585 с.; Т. II. – 560 с.; Т. III. – 647 с.

³⁰ Материалы для истории Воронежской и соседних губерний. Т. 1. – Воронеж, 1887. – 420 с.

³¹ Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине в 1696–1727 гг. – СПб., 1896. – 266 с.

У **льодовиковий період** (250–100 тис. років тому) відсутність залишків життєдіяльності людей свідчить про те, що територія Слобідського краю не була заселена людиною. Люди, як і раніше, жили в південних районах України.

Наприкінці палеоліту (35–11 тис. років до н. е.) більша частина Сіверського Дінця була заселена первісною людиною. Близько 10 тис. років до н. е. відійшов останній льодовик і люди почали активніше заселяти територію сучасної Харківської області. Про це свідчать археологічні пам'ятки, які виявлені поблизу міста Балаклія біля села Шурівка і міста Ізюма, недалеко від сіл Синиченко, Суха Кам'янка, Яремівка. Тут знайдено кремнієві знаряддя праці, уламки кісток мамонта.

Наприкінці пізнього палеоліту починають змінюватись природні умови. Відбулося танення льодовика. Установлюються близькі до сучасних зони лісостепу та степу, межею яких стала середня течія Сіверського Дінця, виникає велика кількість річок, озер, формується сучасний тваринний світ. Розпочинається **епоха мезоліту** (10–6 тисяч років тому). Колективи людей об'єднуються в племена. Основними заняттями стають полювання на невеликих звірів і птахів, рибальство, річкове збиральництво. Поява луку і стріл – це одне з перших пристроїв, винайдених людиною. Були зроблені перші спроби приручити диких тварин – собаку, бика, свиню.

Відомо про велику кількість стоянок найдавніших людей епохи **мезоліту**. В основному вони розташовані в середній частині басейну Сіверського Дінця, а також поблизу міста Ізюм, біля селищ Завгороднє, Шурівка, Петровське Балаклійського району, Грушеваха Борівського району, у районі Основи на території міста Харкова.

У часи неоліту (6–4 тис. років тому) відбувся перехід від привласненого до відтвореного, продуктивного господарювання – землеробства і скотарства. Цей процес отримає назву «неолітичної революції». Для неї характерні такі риси:

- створення нових знарядь праці – мотики, серпа;
- виникнення нових прийомів обробки каменю – шліфування, свердління, розпилювання;

- поява кераміки, прядіння та ткацтва;
- демографічний вибух;
- початок переходу до **патріархату** – епохи в розвитку первіснообщинного ладу, що характеризується керівною роллю чоловіка в родинному, господарському та громадському житті;
- формування археологічних культур.

Племена, які жили в басейні Сіверського Дінця в період неоліту, належать до дніпро-донецької археологічної культури, яка отримала свою назву від території її розповсюдження – від Дніпра до Дону. Наприкінці неоліту з півночі на цю територію проникають племена **культури ямочно-гребінчатої кераміки**. Назву цій культурі дали знахідки фрагментів кераміки з візерунком у вигляді округлих або ромбічних заглибин (ямок).

Енеоліт (IV–III тис. до н. е.) – це мідно-кам'яний вік. У цей період відбувається перехід від кам'яного віку до доби металів, проте камінь відіграє значну роль у господарстві.

Характерні риси енеоліту:

- скотарство відокремилося від хліборобства;
- скотарство стає кочовим;
- поруч із кам'яними знаряддями праці починали виготовляти мідні;
- відбувся перехід від мотичного до рільного землеробства;
- вирощувалися майже всі сучасні зернові та садово-городні культури;
- було винайдено вози, що сприяло розширенню контактів і розселенню.

У цей час формується **давньоямна енеолітична культура**. Назва культури на Слобожанщині походить від звичаю поховання померлих у неглибокі земляні ями.

У лісостеповій зоні України за часів енеоліту **поширилася трипільська археологічна культура**.

Суспільний лад періоду енеоліту – родоплемінний. Майнового розшарування не було, але існувала приватна власність на деякі предмети побуту.

Бронзовий вік (II тис. до н. е. – VIII ст. до н. е.) – це час розпаду первіснообщинного ладу.

Характерні риси:

- виробництво першого штучного матеріалу – бронзи (сплаву міді й олова);
- посилення розподілу праці: в лісостепу розвивається землеробство, в степу – скотарство;
- поява майнової нерівності;
- родова община замінюється сусідською;
- утвердження патріархату;
- з роду виділяється парна сім'я;
- виникнення великих етнокультурних спільнот.

Саме скотарів бронзового віку пов'язують з індоєвропейською спільнотою, з якої згодом вийшло чимало народів, у тому числі й українці.

У першій половині II тис. до н. е. на території нашого краю проживали племена **катакомбної культури**. Назва цієї культури виникла від місця поховання померлих – споруд у вигляді катакомб. Основним заняттям цих племен були напівкочове скотарство. Розводили овець, кіз, корів, у невеликій кількості – коней. Вирощували пшеницю, просо. Залишки катакомбної культури виявлено поблизу міст Куп'янська та Ізюма, а також селищ Велика Данилівка і Мала Данилівка, на околицях Харкова. Житлом для племен катакомбної культури були легкі наземні будинки. Каркас такого житла виготовляли з дерева, переплетеного очеретом, потім обмазували глиною. Населення катакомбної культури мало значну соціальну стратифікацію (вожді, воєначальники, жерці, воїни), зв'язки з Близьким Сходом.

У середині II тис. до н. е. катакомбну культуру змінила **зрубна**. Племена зрубної культури ховали померлих у дерев'яному зрубі, зверху якого насипали курган. Археологи виявили кургани та декілька поселень, які належать до зрубної культури, поблизу селищ Васищево, Карачівка, Велика Данилівка. Металевих виробів знайдено небагато, але вони свідчать про значне удосконалення металургійної техніки та про велику різноманітність металевих речей. З'явилися

різноманітні землеробські знаряддя з металу: мотики, серпи з бронзи. Різноманітність землеробських знарядь свідчить про значну роль землеробства в господарстві племен зрубної культури. Житлом для людей була прямокутна землянка.

У цей час на території нашого краю, у північній лісостеповій частині басейну Сіверського Дінця, проживали племена бондарихинської культури, залишки поселень якої були вперше виявлено біля села Бондариха Ізюмського району. Звідти й пішла назва цієї культури. **Бондарихинська культура** була поширена на території сіл Велика Данилівка, Шмарівка, Нова Покровка, Коробові Хутори, Верхні Писарівка, міста Мерефа в Харківській області, у районі Залютине на території Харкова. Археологічні знахідки доводять наявність у цих племен бронзоливарного виробництва.

У XVIII ст. до н. е. – IV ст. н. е. розпочалася **епоха заліза** – залізний вік.

Загальна характеристика:

- люди навчилися плавити залізо, знаряддя з якого були міцнішими і гострішими. Остаточно залізо як головний матеріал виробництва утвердився у IX–XVIII ст. до н. е.;
- чергове удосконалення знарядь праці якісно підвищило продуктивність праці;
- соціальне розшарування зруйнувало первіснообщинний лад, натомість зародилося ранньокомплексне суспільство;
- почали формуватися великі етнічні спільноти людей (спільна мова, матеріальна і духовна культура).

Племена, що жили в басейні Сіверського Дінця, рано ознайомилися з процесом добування заліза. У залізну добу на їх розвиток впливали численні кочові племена, що змінювали одне одного в Північному Причорномор'ї. Ці племена повністю не заселяли територію сучасної Харківщини, а тільки охоплювали її крайню південну частину.

Від початку I тис. до н. е. степи сучасної України займали киммерійці, які з VIII ст. до н. е. до середини VII до н. е. проникли на більшу частину території

сучасної Харківщини. *Кіммерійці* – кочові іраномовні скотарі, що прийшли з території Азії. Це перший народ на території України, назва якого нам відома. Кіммерійці згадуються в «Одісеї» Гомера, в асирійських джерелах. Вони займалися скотарством і землеробством, вели торгівлю з іншими племенами. Основа війська – кіннота, озброєна залізними мечами, луками та стрілами, бойовими молотами і булавами. Племена кіммерійців були найближчими сусідами племен, що проживали на території нашого краю. Існує припущення, що племена зрубної та бандарихинської культури входили до племінного союзу кіммерійців.

З другої половини VII ст. до н. е. кіммерійців витісняють кочові племена **скіфів**, які займають степові території в Північному Причорномор'ї. Одна з груп скотарських скіфських племен, які займали панівне становище, володіла великою територією, що охоплювала степову частину басейну Сіверського Дінця. Скіфи утворили Скіфське царство, до складу якого входила й південна частина сучасної Харківщини. Основним видом господарства у скіфів-кочовиків було скотарство. Родовій знаті належали великі стада коней, великої рогатої худоби, отари овець, тримали скіфи також кіз та верблюдів. Давньогрецький історик Геродот у своїй «Історії» відмічав, що скіфи-землероби – це власне підкорені нескіфські племена, які мали осілий спосіб життя, займалися землеробством і платили данину «царським скіфам». Скіфи-землероби використовували дерев'яний плуг, надлишки виробництва продавали грецьким колоніям Північного Причорномор'я. основні заняття їх – вирощування пшениці, жита, ячменя, коноплі. Скіфські племена розташовувались там, де були пасовища з гарною травою та зручними водопоями. Місця таких стоянок виявлено на Сіверському Дінці біля сіл Петровське, навкруги села Райгородок поблизу впадання річки Сухий Торець у Сіверський Дінець. Виявлено понад 25 городищ землеробських племен, підкорених скіфами. Біля хутора Шпаківка Ізюмського району Харківської області було знайдено поховання скіфського воїна.

Лісостепову частину Харківщини в скіфські часи населяли рільницько-скотарські племена, що одержали назву **племен лісостепової культури**.

Виявлено велику кількість поселень цієї культури на протоках Сіверського Дінця – річках Уди, Мож, Лопань, Харків. Це поселення біля сіл Велика Данилівка, Шмарівка, Островецька, Куряж, станція Шовкова Харківської області, а також поблизу Жихора, Карачівки, Липового Гаю, Нової Баварії, Основи в межах Харкова. У господарському житті цих племен головну роль відігравало землеробство. Застосовувалась перелогова система землеробства, з обробкою землі дерев'яним плугом. Збирання врожаю здійснювалося залізними серпами. Із землеробством було тісно пов'язане розведення худоби. Переважала велика та дрібна рогата худоба. У великій кількості розводили свиней. Худобу використовували також як тяглову силу. Знайдено сліди заняття населення металургією, гончарним ремеслом. Ліпний глиняний посуд використовували для збереження харчів, приготування й споживання їжі та напоїв.

Взаємовідносини племен лісостепової культури зі скіфами виражались у натуральному товарообміні. Основою для обміну була продукція землеробства.

Проте відносини між лісостеповими племенами та скіфами не завжди були мирними. Міжплемінні війни призвели до того, що в цей час поруч з неукріпленими селищами поширюються поселення нового типу. Це городища – укріплені поселення, захищені дерев'яними стінами, земляними валами та рвами. Такі городища виявлено біля міста Люботин, сіл Водяне, Циркуни, Коробові Хутори. Основна кількість городищ у басейні Сіверського Дінця з'явилася в V–IV ст. до н. е.

У той час, коли в степах Північного Причорномор'я панували скіфи, на схід від них, за рікою Дон, жили споріднені з ними **сармати (савромати, язиги, роксолани, алани)** (III ст. до н. е. – III ст. н. е.). Це іраномовні племена, споріднені зі скіфами, розмовляли на одному з діалектів скіфської мови. Назва «сармат» означає «підперезаний мечем». У суспільному устрої сарматів зберігалися значні пережитки матріархату: жінка займала досить поважне становище і навіть могла володіти зброєю. Тому чимало дослідників вважає, що сарматські жінки були прототипами легендарних амазонок. Вважається, що державу сармати не створили.

Основні заняття – кочове скотарство, полювання. На початку нової ери частина сарматів опанувала землеробство. Займалися ремеслами (ткацтво, гончарство, ковальство). Військо складалося з важкоозброєної піхоти та кінноти. Основні види наступальної зброї – луки, списи, мечі; мали панцирі, щити. Обожнювали сили природи, мали культ богині-матері Астарті, покровительки коней. Вірили в очисну силу вогню. Особливою магією наділяли дзеркало.

Степові племена басейну Сіверського Дінця одні з перших зазнали потужних ударів сарматських загонів. Одне з сарматських племен – **алани** – незабаром почало займати панівне становище і в II ст. н. е. очолило великий племінний союз, який проіснував майже до кінця IV ст.

Сарматські кочівники зайняли також південну частину сучасної Харківщини, про що свідчать курганні та безкурганні поховання біля сіл Роздольне, Новоселівка, міст Балаклія та Ізюм.

Далі на північ, у лісостеповій смузі жило осіле землеробське населення, що належало до *культури полів поховальних урн*. Свою назву ця культура одержала від звичаю спалювати померлих, а останки складати в глиняний посуд (урну) та закопувати в землю. Залишки поховань знайдено біля села Довжик, міста Дергачі, селищ Мартової, Великої Данилівки, Тернового, Верхньої Писарівки, у межах Харкова та на його околицях.

Основним заняттям *племен культури поховань* було плужне землеробство та скотарство. Панував рибний промисел, розвивалось гончарне ремесло. Землеробське господарство в цей час у місцевих племен значно удосконалилось. Місцеве населення жило в неукріплених селищах, розташованих біля невеликих річок. Відсутність городищ свідчить про відносно мирні стосунки з аланами. Деякі дослідники вважають, що племена культури полів поховань входили до аланського племінного союзу.

До IV–V ст. н. е. належать пам'ятки **черняхівської культури**, про що свідчать окремі поховання (с. Соколово), два поселення того часу виявлено і на Богодухівщині – біля сіл Кручик і Лозова. У 2009 р. біля Золочева також було знайдено поховання періоду черняхівської культури. Відомо, що носії цієї

культури селились на схилах берегів невеличких річок. Житла їх у вигляді обмазаних напівземлянок складали одну або декілька вулиць. Люди займались землеробством. Основним знаряддям оранки було дерев'яне рало з залізним наконечником. Існував і примітивний плуг. Висівали пшеницю, ячмінь, просо, гречку, а також жито, овес, горох, коноплю. Збирали врожай серпами. Черняхівці володіли основними прийомами кування заліза, знали кілька способів одержання й обробки сталі. Високого рівня досягло гончарство. Саме в цей час з'явилися спеціальні пристрої – гончарний круг, горна для випалювання виробів з глини. У черняхівців уже був своєрідний наочний календар. Це широка посудина, край якої поділено на 12 секцій відповідно до певного місяця року. Під впливом розвитку економіки та контактів з іншими народами в черняхівців зароджувалися початки наукових знань і використання письма. На окремих посудинах, пряслах, виробих з кістки виявлено грецькі та латинські букви.

У питаннях етнічного складу черняхівських племен у науковців немає єдиного підходу. Дехто вважає їх протослов'янами (попередниками, ранніми слов'янами), інші стверджують, що у формуванні цієї культури, крім антів, слов'ян, брали участь пізні скіфи, сармати та інші народи.

Головною причиною кризи та розпаду цієї культури був наступ готів.

У III ст. були поступово витіснені готами й сарматами. Готи (II–IV ст.) – германські племена, що в середині II ст. з'являються на території України. Із наступом гунів у середині IV ст. готи були розбиті. Після перемоги над готами гуни підкорили племена аланів, слов'ян (антів і склавинів). За правління Аттіли (сер. V ст.) держава гунів контролювала величезні простори від Рейну до Волги. І тільки після поразки в Каталаунській битві (451 р.) гуни були зупинені.

Після смерті у 453 р. царя Аттіли його держава розпалася, а гуни поступово розпорошилися серед місцевих народів. На зміну гунам прийшли нові хвилі тюркських племен, які, перетинаючи Причорномор'я, рвалися до багатих європейських країн. Особлива увага була приділена давнім слов'янам, племена яких формувалися протягом багатьох століть із місцевого населення Східної Європи. У IV ст. під час Великого переселення народів слов'яни розкололися на

склавівів (предків західних і південних слов'ян) і антів (предків східних слов'ян). Сучасна наука говорить, що племена власне слов'ян сформувалися в V ст. У V–VII ст. починають формуватися слов'янські племінні союзи (наприклад, антське об'єднання), що є передумовою виникнення держави. Союзи відрізнялися мовою, культурою, мали певну територію. У «Повісті минулих літ» згадуються такі племінні союзи: поляни (ті, що живуть на полях, полянах), дреговичі (ті, що живуть на дрягвах – болотах), деревляни (ті, що живуть у лісах), дуліби (волиняни, бужани), уличі, тиверці, білі хорвати, сіверяни (ті, що живуть у Сіверії), в'ятичі (ті, що живуть на річці В'ятка), кривичі, радимичі, полочани (ті, що живуть на річці Полота), ільменські словени.

Формування слов'янських народів відбувається внаслідок консолідації племінних союзів:

- **західні слов'яни:** поляки, чехи, словаки, лужичани;
- **південні слов'яни:** болгари, серби, хорвати, словенці, македонці, чорногорці;
- **східні слов'яни:** українці (поляни, деревляни, тиверці, уличі, волиняни, сіверяни, дуліби, білі хорвати), білоруси (полочани, дреговичі, західні кривичі), росіяни (словени, східні кривичі, радимичі, в'ятичі).

Ось проти цих етносів у першу чергу і розпочали жорстокий наступ нові тюркські племена.

У VI ст. у Північному Причорномор'ї з'явилися орди аварів. Вони напали на антів, спустошили їхні землі. Боротьба виявилася дуже виснажливою – і антський племінний союз розпався (602 р.).

Болгари – тюркський народ, який у VI ст. створив власну державу – Велику Болгарію в Приазов'ї. Під ударами Хозарського каганату держава розпалася, частина болгар відкочувала у Поволжя, частина – на Дунай, де в VII ст. створила Болгарське царство, а згодом асимілювалася з місцевими слов'янськими племенами. Решта болгар залишилася в Північному Причорночор'ї, Криму, Подонні, де змішалася з місцевим населенням.

Хозари – тюркомовний кочовий народ, який у VIII ст. завоював Північне Причорномор'я (до Харкова) і Східний Крим, створивши державу Хозарський каганат. Хозари були войовничим народом, що підкорив багато племен: аланів, радимичів, в'ятичів, полян, сіверян. Формою залежності підкорених племен була сплата данини. Столицею Хозарського каганату було м. Ітіль на нижній Волзі. Рубіж IX–X століть був вершиною могутності Хозарії і часом смертельної небезпеки для племен Східної Європи. Руське князівство стало васалом Хозарії. На початку X ст. руський флот воює на Каспії проти ворогів хозарського царя. Це була типова для того часу «данина кров'ю». Слов'яни під командою варягів билися і помирали за торговельні шляхи купців-рахдонітів (рахдоніти – з перської ті, що знають дороги). Особливо активно хозари використовували дружину князя Олега.

У першій половині X ст. у війну з Хозарією вступає Візантія, а потім і Київська Русь. Князь Ігор узяв приступом Керч, а його воєвода Свенельд підкорив союзників каганату плем'я уличів у пониззі Дністра і Південного Бугу і обклав їх даниною. Отже, воєвода Свенельд з дружиною мав на прокорм данину з древлян і уличів. Дружина Ігоря вважала, що це для нього занадто багато. Князю Ігорю доводилось платити данину хазарам і годувати дружину. Тому київський князь відкупився від хозарського царя тим, що брав участь у його походах. Ігор йде походом на древлянську землю, щоб зібрати данину, яка належала Свенельду, та воєвода вступає у зіткнення з князем. Свенельду допомагали древляни. У цьому зіткненні князь Ігор був убитий Мстиславом Лютим, сином Свенельда. Таке тлумачення дивної смерті князя Ігоря дав академік О. О. Шахматов. З цього приводу можна зробити висновок про те, що політичні стосунки між хозарськими царями й київськими князями були далеко непростими. Хоча частина території Харківщини в X–XII ст., яка перебувала під владою Хозарського каганату, не входила до складу власне Хозарії. Самі хозари займали землі вздовж правого берега нижньої течії Волги. Політична залежність місцевого населення від хозарського правителя була дуже умовною. Але у 60-х рр. X ст. дружини київського князя Святослава розгромили Хозарський каганат і звільнили місце

населення від влади хозар. Із цього часу більша частина території нашого краю увійшла до складу давньоруської держави Київська Русь.

Деякі історики вважають, що навряд чи потрібною була війна проти Хозарського каганату, який об'єктивно відігравав і позитивну роль для Київської землі, затримуючи на підступах до неї ворожі кочові племена. Сам похід князя Святослава, який порушив усі торговельні шляхи Хозарії і зруйнував її міста, виявився згубним каганату. Сила удару поглиблювалась ще й тим, що Святослав до війни з хозарами залучив племена гузів. Після того, як Святослав пішов з Хозарії, гузи ще впродовж декількох років грабували і розоряли беззахисних хозар. Уже в кінці X ст. князь Володимир знову повторив похід на хозар. Східні міста каганату були знищені, столиця Ітіль перетворилася в руїни і згарище. Західна частина каганату, таманські і кримські землі постраждала менше. Проте й там життя більшості поселень завмерло в кінці X ст.

Останній раз у наших літописах хозари згадуються в зв'язку зі змовою проти князя Олега Тьмутараканського.

З кінця IX ст. до XIII ст. у степах Північного Причорномор'я з'явилися нові тюркомовні кочівники: печеніги, половці.

Печеніги спочатку входили до складу племінного союзу середньоазіатських племен. Але з IX ст. печеніги утворили новий племінний союз, що панував на території між річками Урал та Волга. Звідкіля вони відійшли на захід під тиском огузів, кипчаків і хозар, де в IX ст. у Причорномор'ї і розгромили угорців-кочовників і зайняли величезну територію від Волги до гирла Дунаю. Основним заняттям печенігів було кочове скотарство. Жили родовим ладом. В X ст. розділялись на дві гілки (східну і західну), які складались з 8 племен (40 родів). Племенами керували «великі князі», родами «інші князі», обиралися на племінних і родових зборах. Почали нападати на Русь, Болгарію, Візантію. Упродовж 915–1036 рр. Русь воювала з печенігами 16 разів, не рахуючи дрібних сутичок. 972 р. хан Куря біля Дніпрових порогів розбив загін Святослава і зробив з княжого черепа чашу для пиття. У 1036 р. дружина Ярослава Мудрого розгромила під стінами Києва печенізьку орду й відкинула її у безкраї степи. В X–XII ст. печеніги

проникли в Угорщину, де їх розселили як уздовж кордону, так і в середині країни. У XIII–XIV ст. печеніги перестали існувати як єдиний народ. Вони злилися з тюрками, половцями, угорцями, росіянами, візантійцями й монголами.

Назва селища Печеніги Харківської області свідчить про те, що печенізькі племена жили на берегах Сіверського Дінця. Ними були зруйновані ранньослов'янські поселення біля сіл Хорошеве, Мохнач, Водяне, Коробові Хутори, поселення салтівської культури.

Половці, вийшовши у XI ст. з теренів сучасної Киргизії та Казахстану, витіснили печенігів спочатку з Приаралля, а в першій половині XI ст. – із Причорномор'я. Основне заняття – кочове скотарство. На початку XII ст. у половців виділяються окремі ремесляні спеціальності: коваля, хутовика, шевця, сидельника, лучника, кравця. Проживали половці в юртах. Взимку влаштовували стоянки на берегах рік. У них уже з'являлись окремі сім'ї, голови яких називались беями. Сім'ї об'єднувались у роди, якими керували беки. Декілька орд утворювали плем'я. Племенами керували хани. У половців існувало право кров'яної помсти. Важливу роль у житті половців займали загарбницькі війни. Військо половців складалось з легкої і важкої кінноти й відзначалось великою рухливістю. У боях брали участь і жінки. Перший удар половців на Русь припадає на 1054 рік. До початку XII ст. половці здійснили 46 великих походів на Русь.

У різні часи Русь не лише воювала з кочівниками, а й мала з ними мирні відносини і навіть торгувала. Коли з 60-х рр. XI ст. половці почали тіснити печенігів, то частина з них відійшла за Дунай. З дозволу Київського князя вони зайняли малозаселені землі Поросся та Південної Переяславщини. Русичі називали ці тюркські племена за кольором їхніх шапок **чорними клобуками**. Багато руських князів одружувалися з половчанками, поселяли половців у межах Русі, використовували їх як військову силу.

У 70–80 рр. XII ст. натиск половців на Русь знову посилюється. Але походи військ руських князів підірвали сили половців. У 1332 р. половці двічі були розбиті монголами на Північному Кавказі і в битві на р. Калці, де половці були союзниками руських князів. У результаті монголо-татарської навали частина

половців увійшла до складу Золотої Орди, друга частина перемістилась в Угорщину, де кочівникам надали місця для поселення, і вони були прийняті на військову службу.

Руські князі здійснили низку успішних походів проти половців, проте головні сили половців не було розбито. Один з таких походів очолив новгород-сіверський князь Ігор Святославич. Князь Ігор із дружиною вийшов з Новгорода Сіверського 23 квітня 1185 р. Шлях Ігоря в половецькі землі проходив через землі басейну річки Сіверський Донець. Головним завданням князя Ігоря та його дружини було розбити половецьке прикриття, здійснити рейд по найближчим тилам ворога, взяти полонених та повернутись у свої землі.

Битва відбулася на берегах річок Сюрлій та Каяла на південь від міста Ізюма. Перший бій відбувся 10 травня 1185 р., у якому князь Ігор зустрів не головні сили ворога, а невелике прикриття, висунуте на оборонний рубіж. У цьому бою потужним та несподіваним ударом руські дружини завдали поразки військам половців. Проте на світанку 11 травня 1185 р. руські воїни виявили, що вони оточені звідусіль половцями. Битва 11 травня закінчилася повною поразкою руських військ.

Половці взяли Ігоря в полон, в якому він провів близько року. Але князю вдалося втекти з полону в напрямі річки Сіверський Донець. Пересуваючись уздовж річки, через 11 днів князь Ігор досягнув першого руського міста Дінця, що лежав на березі річки Уди. Із Дінця Ігор вирушив до Новгород-Сіверського.

Усі ці події, які відбулися на землях Слобожанщини в кінці XII ст., знайшли прекрасне відображення в «Слові о полку Ігоревім».

4. Землі Слобожанщини в X–XIII ст. Місто Донець – східний форпост Давньоруської держави

Археологічні пам'ятки, виявлені в с. Козіївка Краснокутського району, у селищах Задонецьке та Занки Зміївського району, с. Мала Данилівка Харківського району доводять, що з VIII ст. тут жили слов'янські племена сіверців, які й дали назву річці Сіверський Донець. У VIII–X ст. на цій території існувала

ранньослов'янська роменська культура, яка належала до племені сіверців. Свою назву роменська культура одержала від групи городищ, які були досліджено на початку XIX ст. поблизу міста Ромни Сумської області. Пам'ятки цієї культури виявлено на Харківщині біля населених пунктів Хорошево, Мохнач, Водяне, Коробові Хутори, Гайдари, Карачівка. У слов'ян, представників роменської культури, існувало орне землеробство та скотарство, розвивались домашні промисли, ремесла, торгівля.

У суспільному житті відбувався процес розпаду родових общин і формування ранньофеодального суспільства. У 844 р. київський князь Олег підкорив своїй владі сіверців, і частина їх території увійшла до складу Київської Русі. Сіверська земля була суто етнографічною і не підкріплювалась адміністративно-правовими інституціями. Поняття «Сіверська земля» охоплювало не тільки Слобожанщину, а і території, які у другій половині XI – першій половині XIII ст. входили до складу Чернігівського князівства. Головні міста: Чернігів (центр племінного князівства сіверян), Курськ, Любеч, Новгород-Сіверський. Разом із в'ятичами та радимичами сіверяни підпадали під владу хозарів. У 911 р. сіверяни брали участь у поході Олега на Візантію. У 60-ті роки X ст., після походу князя Святослава на Хозарський каганат, до складу Київської Русі увійшли остаточно землі східних сіверців.

На Слобожанщині біля річки Уди існувало ранньослов'янське поселення, яке одержало назву Донецьке городище. Залишки цього городища було виявлено на околиці міста Харкова, неподалік від залізничної станції Карачівка. Воно належало до роменської культури і на початку X ст. було зруйновано кочівниками-печенігами.

У VIII–X ст. на території нашого краю існувала салтівська культура, залишки якої було виявлено на березі Сіверського Дінця біля села Верхній Салтів. Населення салтівської культури було етнічно неоднорідне. До нього входили слов'яни, болгари, алани, тюрки. Основна частина населення салтівської культури жила в неукріплених поселеннях – селищах. У разі небезпеки населення ховалося в городищі, що займало найвищу й добре захищену частину території. Городище

мало декілька оборонних ліній. Населення займалось орним землеробством, про що свідчать знайдені археологами мотики, серпи, коси, зернові ями, уламки жорен.

Після того, як сіверська земля була поділена між Чернігівським і Переяславським князівствами, на південно-східній окраїні останнього в другій половині X ст. на місці Донецького городища, яке існувало раніше, виникло місто Донець. Воно згадується в Іпатієвському літописі під 1185 р. у зв'язку з розповіддю про похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича проти половців. Побоюючись нападу з боку степових кочівників, київські князі почали ставити на окраїнах держави сторожові міста. Таким містом став Донець. Побудували його на правому березі річки Уди. Складався із детинця, укріпленого земляним валом з дерев'яною кріпосною стіною, і посаду, який протягнувся уздовж берега на 1,5 кв. Населення Дінця було переважно слов'янське. Жителі Дінця займалися орним землеробством, яке перебувало на досить високому рівні розвитку. До головних його занять належали металургійне виробництво, керамічне ремесло, обробка кісток, рогу. Місто Донець розташовувалося на зручному торговельному шляху, тому його жителі мали можливість вести жваву торгівлю на Сіверському Дінцю та Дону. Проте його спалили монголо-татари в XIII ст.

Основні розкопки Дінця здійснювали В. А. Городцов у 1902, А. С. Федоровський у 1929–1930, Б. А. Шрамко у 1955–1961 роках.

5. Монголо-татарська навала. Перетворення краю на Дике поле

Монгольська імперія виникла в I половині XIII ст. у результаті завойовницьких війн Чингісхана і його спадкоємців. У 1207–1211 рр. були підкорені Сибір і Східний Туркестан: буряти, якути, ойроти, киргизи, уйгури. Монгольські загони в 1215 р. взяли Пекін. У 1218 р. влада монгольських завойовників поширилась на Семиріччя. У 1221 р. взяттям Хорезма завершилось завоювання Середньої Азії. У битві на річці Калці (31 травня 1223 р.

монгольський загін переміг об'єднане русько-половецьке військо, переслідував його до Дніпра).

У половецьких степах (літо 1238 – осінь 1240 рр.) монгольські війська вели затяжну війну з половцями й аланами. У 1238 р. полчища монголо-татар знищили Переяславське князівство.

Поява етноніму «татари» не випадкове, який з'явився серед **монгольських племен** ще в VI–IX ст. Вони кочували до Південного Сходу від Байкалу. У XIII ст. з монголо-татарською навалою назва «татари» стала відома в Європі. У XIII–XIV століттях вона була розповсюджена на деякі народи Євразії, які входили до складу Золотої Орди. В XVI–XIX століттях у російських і українських джерелах «татарами» почали називати тюркомовні і деяких інші народності, які проживали на краю Російської держави (азербайджанці, народності Середньої Азії, Поволжя й ін.). Для деяких із них назва «**татари**» стало етнонімом. У XIII–XV століттях, коли більшість тюркомовних племен входило до складу Золотої Орди, відбувалось деяке нівелювання їх мови і культури.

Походи монголо-татар супроводжувалися спустошеннями та загибеллю цілих народів. Зазнало жорстокого лиха й населення Слобожанського регіону. У числі тих староруських міст, які були повністю зруйновані та спалені монголо-татарами, було й місто Донець, що знаходилося на землях теперішнього Харкова.

Місцевість ця з другої половини XIII ст. до кінця XVI ст. являла собою майже пустельну територію. Населення краю було знищене або відкочувало в Угорщину, а потім Болгарію. Із заснуванням у 1243 р. монгольської держави Золотої Орди територія Слобожанщини стала її складовою. Основу місцевого населення становили половці, тут частково збереглися нащадки аланів, булгар. Але з кінця XIII ст. ця земля протягом трьох століть була вільна, майже не заселена, у результаті чого одержала назву Дике поле. Тут панували татари Кримського ханства, яке виникло після розпаду Золотої Орди в 1443 р.

У той же час територія межиріччя Ворскли та Псла було русько-ординським прикордонням, де проживало відносно багато слов'янського населення.

Наслідки золотоординського панування такі:

- великі людські та матеріальні втрати: 74 міста були розорені;
- занепад ремесла; втрачені цілі ремісничі галузі (виробництво емалі, черні, різьблення по каменю), оскільки ремісників забирали в рабство;
- демографічні втрати;
- втрата військової, культурної, релігійної верхівки негативно позначилася на розвитку суспільства;
- законсервовано роздрібненість Русі;
- запроваджено систему підданства у взаєминах між князем і знаттю, що ґрунтувалася на абсолютній покірності підданців та безмежність влади правителя;
- втрачено державну незалежність Русі, призупинені державотворчі традиції;
- послаблення Русі, яким скористалися західні держави (Польща, Литва, Угорщина), розділивши українські землі на століття;
- відставання Русі в своєму розвитку від Західної Європи;
- руські князі використовували Золоту Орду в боротьбі за владу;
- встановлювалися династичні зв'язки з золотоординськими ханами.

Питання для самостійного опрацювання:

1. Що вивчає курс «Історія Слобідської України»?
2. Які джерела допомагають нам дізнаватися про минуле та сучасне Слобожанщини?
3. Що таке археологічна культура?
4. Який вплив на розвиток населення Слобідського краю мали сусідські кочові племена?
5. Що сприяло розвитку господарства на території нашого краю і що гальмувало?

Теми рефератів:

1. Слобідська Україна як історико–географічний регіон.
2. Дослідження історії Слобідської України. Д. Багалій.

3. Місто Донець: доля середньовічного міста на порубіжжі.
4. Територія Слобожанщини у стародавні часи.
5. Антропоморфна скульптура кочовиків на території Харківщини.

Література для самостійної роботи:

- Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х. : Основа, 1990. – 256 с.
- Васильевский В. Г. Труды. Византия и печенеги. Т. 1. / В. Г. Васильевский. – СПб., 1908.
- Гладкий Ю. Н. Регионоведение / Ю. Н. Гладкий, А.И. Чистобаев. – М. : Гардарики, 2000. – 382 с.
- Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар / П. Голубовский. – К. : Университетская типография И. И. Завадского, 1884. – 262 с.
- Данилевич Е. Донецкое городище и город Донец / Е. Данилевич // Археологическая летопись Южной России. – К., 1904. – № 4-5.
- История городов и сел Украинской ССР: Ворошиловградская область. – К. : Укр. сов. энциклоп., 1976. – 727 с.
- История городов и сел Украинской ССР: Донецкая область. – К. : Укр. сов. энциклоп., 1976. – 811 с.
- История городов и сел Украинской ССР: Сумская область. – К. : Укр. сов. энциклоп., 1980. – 698 с.
- История городов и сел Украинской ССР: Харьковская область. – К. : Укр. сов. энциклоп., 1976. – 722 с.
- Історія міст та сіл Української РСР: Харківська область. – К. : УРС, 1967. – 1002 с.
- Історичні віхи Слобідської України XVII – початку XX століття / За ред. В. І. Танцюри. – Х. : Центр освітніх ініціатив, 1997. – 98 с.
- Історія Слобідської України : навч. посібник з народознавства та краєзнавства / За ред. В. І. Торкатюка, О. А. Сидоренка. – Х. : Основа, 1998. – 368 с.
- Лебфрейд А. Ю. Харьков: от крепости до столицы. Заметки о старом городе / А. Ю. Лейфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Х. : Фолио, 1998. – 335 с.

- Матвеев М. История Харьковской епархии (1850–1988) : науч. очерк / М. Матвеев. – Х. : [б. и.], 1999. – 226 с.
- Михайлик О. Ф. Харкову – 300 років: короткий історико–економічний нарис / О. Ф. Михайлик. – Х. : Облвидав, 1956. – 132 с.
- Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата / В. К. Михеев. – Х. : Изд-во при Харьк. ун-те, 1985. – 148 с.
- Плетнева С. А. От кочевий к городам: салтово-маяцкая культура / С. А. Плетнева. – М.: Наука, 1967. – 198 с.
- Плетнева С. А. Половцы / С. А. Плетнева. – М. : Наука, 1990. – 204 с.
- Расовский Д. А. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // Зб. ст. по археологии и византиноведению. Т. 6. / Д. А. Расовский. – Прага, 1933.
- Рыбаков Б. А. "Слово о полку Игореве" и его современники / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1971. – 294 с.
- Шрамко Б. А. Справочник по археологии Украины: Харьковская обл. / Б. А. Шрамко, В. К. Михеев, Л. П. Грубник-Буйнова. – К. : Наукова думка, 1977. – 155с.
- Шрамко Б. А. Древности Северского Донца / Б. А. Шрамко. – Х. : Изд-во Харьк. У-та, 1962. – 404 с.

Тема 2. Слобідська Україна в XIV – середині XVIII ст.

Лекція № 2. Військово-стратегічне значення краю в XIV – першій половині XVII ст.

1. Початок, етапи та особливості масового заселення Слобожанщини.
2. Кримське ханство, Річ Посполита, Московське царство: боротьба за «Дике поле».
3. Заснування міст і слобід: географія, соціально-правовий статус.
4. Місто Харків: заселення, історичний центр, чисельність, етносоціальний склад населення.
5. Адміністративно-територіальний устрій і військово-політичне значення Слобідської України.

1. Початок, етапи й особливості масового заселення Слобожанщини.

Дискусії в науковій літературі про причини приходу населення в «Дике поле» та приналежність краю

Піклування про ґрунтовне дослідження історії краю і Харкова проявила Харківська міська дума ще на початку XX століття. Вона доручила відомим історикам – Д. І. Багалію і Д. П. Міллеру написати велику історію міста. У кінці 1905 р. вийшов друком I том (присвячений XVII–XVIII ст.), в 1912 р. – II том, де викладення матеріалу було доведено до 1904 р. Видання цієї книги, на думку авторів, повинно було засвідчити український характер краю від часу виникнення тут осілого населення, сприяти, з одного боку, ознайомленню з цим фактом широких кіл української громадськості. З іншого боку, книга повинна була ознайомити правлячу верхівку Російської імперії зі справжньою історією краю і спрацювати на відстоювану харківськими лібералами (членами міської думи) ідею про автономію України. Тому Д. І. Багалій 28 лютого 1913 р. особисто підніс книгу Миколі II³².

Проте, на жаль, вивчення історії Слобожанщини відбувалось в умовах вкрай несприятливих. У кінці XIX – на початку XX ст., у зв'язку з аграрними

³² Южный край 1913. – 6 бер.

реформами в Росії, виникло питання про старозаїмочні землі, які слобідські селяни намагались повернути судовим шляхом. Дослідження економіки краю розгорталось на тлі політичних дискусій навколо питання про займанщину і її місце в XVII–XVIII ст. Центральна влада забороняла порушувати старозаїмочні справи. У звіті харківського губернатора за 1903 р. зазначалось, що позитивне рішення цього питання в умовах пожвавлення ліберального руху і селянського повстання на Харківщині і Полтавщині сприяє опозиційній частині суспільства реалізувати її мрії про зміну вітчизняного ладу за західноєвропейським зразком³³.

Революція 1917 р. і наступна доба породила дискусії про історичну належність краю, яка знаходила практичне втілення в неодноразових спробах територіального розмежування між Україною і Росією. Приводом до дискусій ставали слобідські землі. У 20-ті роки історики, в тому числі Д. І. Багалій, залучились до цієї роботи. Праці, створені ними як експерти делегацій, не могли бути повністю вільними від політичних міркувань³⁴.

Та найбільшої політизації дискусії щодо історичної долі тих чи інших земель сягнули в кінці 80-х – початку 90-х років XX ст. Потяг республік СРСР до суверенітету, зростання національної самосвідомості українського народу нагтовхнувся на запеклий опір сил, які вважали себе комуністичними, а насправді були типовими російськими великодержавними. Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов в одному з інтерв'ю заявив, що Східна Україна історично належить Росії, а Харків, приміром, споконвічно російське місто.

Про те, що заява М. С. Горбачова була зроблена цілком свідомо і віддзеркалювала поширені настрої всередині радянської верхівки, а не внаслідок необізнаності, промовисто свідчить виступ одного з його тодішніх найближчих соратників – М. І. Рижкова в Державній Думі Росії в березні 1996 р. М. І. Рижков засуджуючи «розвал» СРСР, посилався перш за все на діяльність Петра І, Катерини II, що приєднували до Російської імперії нові землі залізом та кров'ю. За свідченням В. П. Затонського, зробленим ще в 1918 р. на I з'їзді КП(б)У: «Тов.

³³ Державний архів Харківської обл., ф. 3, оп. 283, од. 36, срк. 17зв.

³⁴ Багалій Д. І. Історично-етнографічні і лінгвістичні матеріали про північний кордон УРСР з РСФСР / Д. І. Багалій. [Б. м., б. р.]

Сталин думал, что есть две Украины – Западная и Восточная, разнящиеся по языку настолько, что жители их не понимают друг друга (это не сказка, а быль), и считал, таким образом, возможным отдать Раде только Западную Украину, сохраняя за Советской Россией Восточную»³⁵.

Харківська преса в 1991 р. гостро зреагувала на спроби довести виключно російський характер краю і міста, підкреслюючи, в свою чергу, що «землі Слобідської України ніколи не належали московській державі»³⁶.

Щодо державної приналежності території Слобідської України до середини XVII ст. в історичній літературі існують такі точки зору:

перша – про належність цих земель до Московської держави з кінця XVI ст.;

друга – ці землі до 50-х років XVII ст. залишались диким полем;

третя – про український характер краю.

Розглянемо, як історики обґрунтовують ту чи іншу точку зору, ступінь доказовості викладених концепцій.

Перша точка зору наводилась у роботах Д. І. Багалія, написаних до 1917 р., у книгах і статтях М. С. Грушевського, А. Г. Слюсарського, В. П. Загоровського, В. Й. Борисенко й інших. Так, М. С. Грушевський у частині другій восьмого тому «Історії України-Руси», перше видання якої вийшло у 1916 р., а друге в 1922 р., зазначає, що інтенсифікація шляхецького господарства на правобережних українських землях густо залюднила в першій половині XVII ст. східне і південно-східне пограниччя польської України. Успіхи польського господарства на цих сторонах і тріумфи над “непослушною” людністю в другій чверті XVII ст. погнали українську людність далі на схід за межі Польської держави і дали почин до колонізації **України московської, Слобідської**.

Так само, автор останньої (за часом виходу) монографії з історії краю – В. П. Загоровський вказує, що до 1654 р. перехід українців на схід був переходом з однієї держави до іншої³⁷.

³⁵ Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины 5-12 июля 1918 год. Протоколы. – К.: Издательство политической литературы Украины, 1988. – С. 175.

³⁶ Слобідський край. – 1991. – 26 грудня.

³⁷ Загоровский В. П. Изюмская черта / В. И. Загоровский. – Воронеж: из-во Воронеж. ун-та. – 1980. – С. 49.

Найбільш послідовно цю тезу обґрунтував А. Г. Слюсарський у монографії «Социально-экономическое развитие Слобожанщины в XVII–XVIII вв.» Він узагальнив дані, зібрані попередниками, а також навів нові факти з архівних джерел.

А. Г. Слюсарський починав викладення матеріалу про історію заселення краю з діяльності російського уряду після 1571 р. Поява на цій території громадян Московської держави і свідчить, на думку історика, що край переходить під її володіння. Він показує, що з 12 груп сторожової служби Московської держави декілька груп: Донецька, Путивльська несли службу на Слобідській Україні. Їх район контролю – річка Ворскла до Дніпра, по Дніпру до річки Самари, по Самарі до верхів'я річок Тор та Міус³⁸.

Другою формою російського контролю над краєм стало зведення оборонних споруд. Найпівденнішою фортецею став Цареборисів (1599 р.), далі з'явився Перекопний вал між річками Мжа і Коломак (1601), інші укріплення. Завершальний етап цього процесу – зведення Білгородської черти³⁹.

Третьою формою контролю над краєм стала економічна колонізація, поява численних уходів, юртів спочатку на Дону, Тихій Сосні й інших річках і просування на Сіверський Донець, Уди⁴⁰. Через відомі обставини, радянський історик не міг докладно писати про економічну діяльність монастирів, але праці Д. І. Багалія переконливо свідчать про їх активну діяльність у краї. Особливо відзначається роль Святогорського монастиря, що з'явився у 1624⁴¹. Про остаточне і ґрунтовне закріплення Слобожанщини за Московською державою свідчать, на думку А. Г. Слюсарського, осадження Чугуєва, Валок саме внаслідок руху російських військових⁴².

Решта робіт нічого принципово нового не додають до аргументації А. Г. Слюсарського. В. П. Загоровський, Я. Є. Водарський більш чітко пишуть не

³⁸ Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. / Слюсарский А.Г. – Х.: Кн.-газ. вид., 1964. – С. 30.

³⁹ Там само. – Х., 1964. – С. 31-34.

⁴⁰ Там само. – Х., 1964. – С. 35, 64.

⁴¹ Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х.: Основа, 1990. – 256 с.

⁴² Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. / А.Г. Слюсарский. – Х.: Кн.-газ. вид., 1964. – С. 34.

просто про сторожову службу російських військових у цьому краї, а наголошують на встановленні прикордонних знаків у другій половині XVI ст.⁴³

Другою групою аргументів щодо московської належності краю вважається причина появи українських переселенців над Сіверським Донцем, Удами, Харковом. Більшість істориків згодні, що розселення вихідців з Наддніпрянщини саме на території сучасної Харківщини відбувалось через пряму вказівку московської влади, або через обопільну домовленість. Цьому сприяли бажання Москви якомога швидше забезпечити край військовою силою для протидії татарським навалам, а також, на думку В. Юркевича, роки спокою на цій території від набігів татар, особливо між 1650–1657 рр.⁴⁴

Але відсутність у той час поняття про критерії державних кордонів стосовно середньовічних держав Східної Європи, свідомо політика урядів на невизначеність їх через політичні міркування стала причиною поширеної тези в науковій, навчальній літературі, довідниках про «нічийність» більшості слобідських земель до середини XVII ст.⁴⁵ Д. Дорошенко зазначає: «Територія Слобожанщини являла собою так зване «Дике поле», звідки появлялися дрібні й більші татарські загони, щоб нападати на південні краї Московської держави... Московський уряд ужив системи прикордонних укріплень, зв'язаних між собою цілою безперервною лінією дрібних форпостів і сторожових станиць. Так що виростала ніби одна суспільна оборонна лінія, на північ від якої жило осіле хліборобське населення, а на південь простягався на довгі сотні кілометрів порожній безлюдний степ»⁴⁶.

Не викликає сумніву, що на території сучасної Харківщини не було осілого населення, ані російського, ані українського до другої чверті XVII ст. Д. І. Багалій зазначав, що московські вартові і станичники не були постійними поселенцями в XVI – на початку XVII ст. На думку М. С. Грушевського, Д. І. Багалія,

⁴³ Загоровский В.П. Изюмская черта / В.П. Загоровский. – Воронеж: из-во Воронеж. ун-та, 1969; Водарский Я.Е. Население России в конце XVII – начале XVIII вв. / Я.Е. Водарский. – М.: Наука, 1977. – 262 с.

⁴⁴ Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького / В. Юркевич. – К.; Друк. ВУАН, 1932. – 188 с. – С. 32-33.

⁴⁵ Слобідська Україна: Короткий історико-краєзнавчий довідник. / Б. П. Зайцев, С. М. Куделко, В. К. Міхеєв, С. І. Посохов. – К.: Будівельник, 1994. – 80 с. – С. 5, 20-21.

⁴⁶ Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – К.: Глобус, 1991. – Т. II.

В. Юркевича, А. Г. Слюсарського як українські, так і російські колоністи приходили тимчасово, в ухидницький промисел на ці землі, а взимку повертались до своїх осель за Польським чи Московським кордонами.

У науковій літературі зустрічаються посилення на тривалий період боротьби за ці землі між Річчю Посполитою, Москвою, татарами. Так, Д. І. Багалій, Д. Терновський цитують джерела московського походження, де правий бік річок Сіверський Донець, Вовчи Води називається татарським, кримським або ногайським боком. Можна передбачити визнання незалежності або контролю за значною частиною майбутньої Слобожанщини з боку татар. А. Г. Слюсарський пише, що кордони держав тут складались протягом тривалого часу – з XV до 30–40-х років XVII ст. Більш-менш чітка інформація наявна тільки про частину земель: землі на північ і схід від Белгорода безперечно входили до складу Московської держави. Натомість, Охтирка до 1645 р. була крайньою східною точкою Польського кордону і після проведеного розмежування українське населення виселялось московськими воєводами з цих земель після їх переходу до Москви. Але українці вперто продовжували вважати їх своїми (М. С. Грушевський).

Отже, до початку 50-х років XVII ст. немає певних, неспростованих даних щодо приналежності всієї території Слобідської України до Московської держави.

Щодо одвічної належності території краю до України, найбільш послідовно цю точку зору проводив Д. Дорошенко в «Нарисі історії України». Він пише: «З погляду історичного... треба пригадати, що більша частина теперішньої Слобідської України або просто Слобожанщини, була тереном дуже давньої слов'янської колонізації і в X–XVIII віках входила до складу Чернігівсько-Сіверського князівства... Татарська руїна на довгі століття обернула цей край у безлюдну пустиню, яка тільки в першій половині XVII віку почала колонізуватися нанов, знову ж таки українським населенням»⁴⁷.

Розглядаючи третю точку зору дослідників про український характер Слобожанщини, підкреслимо, що всі вони визнають, що поява українців-козаків і

⁴⁷ Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – К.: Глобус, 1991. – Т. II.

селян у цьому краї викликана низкою причин. Може йтися виключно про співвідношення причин, факторів, що спонукали наших предків до пошуку нових земель. Втім, між літературою 20-х років XX століття і літературою 50–70-х років існують певні розбіжності в розстановці акцентів.

Історики зазначають природність, закономірність руху українських переселенців на схід. М. С. Грушевський, приміром, наводить численні факти з польських джерел, що свідчать про однотипність заселення Наддніпрянщини в XVI ст. і Слобожанщини. Темпи руху, послідовність (степове полювання, пасічництво, скотарство, розорення землі, слободи), поступове просування за селянством і козацтвом польської шляхти і магнатів⁴⁸. Продовжує і розвиває започатковану М. С. Грушевським аргументацію В. Юркевич, який на підставі московських джерел доводить, що навіть у 1650–1657 рр. головним стимулом переселення були гарні природні умови в краю, наявність багатих угідь⁴⁹. Він докладно розглядає риси степового добичництва, розвиток пасічництва, появу осілих поселень українців на всій території Слобожанщини. Економічна необхідність, потреби економічного прогресу, який відбувався в XVI–XVII ст. переважно за рахунок освоєння нових земель, а не інтенсифікації виробництва на вже освоєних теренах, спонукали переселенців.

Навпаки, соціально-класові й релігійні фактори життя в Річі Посполитій якось відходили на другий план. Але вже в кінці 20-х років зароджується нова тенденція в підході висвітлення історії Слобідської України. На перший план виходить класовий фактор, чинник історичних подій. Жорсткий відгомін цього знаходимо в авторській передмові В. Юркевича до його монографії 1932 р. Він пише, що вимушений був переробляти книгу. Враховуючи, що на українську історіографію чинили тиск, з одного боку, прихильники концепції М. Покровського, з іншого – сталінської вульгарно-матеріалістичної школи, буде зрозумілим як доля книжки самого В. Юркевича, так і подальшої історіографії.

⁴⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1991. – Т. VIII. Частина II. – С. 41-51.

⁴⁹ Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького / В. Юркевич. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 21-40.

У 50-х роках XX ст., констатуючи природність руху українців на схід, історики вже напряду (а не опосередковано, як В. Юркевич) пов'язують його з утечею від експлуатації з боку польських та українських феодалів. Так, В. Й. Борисенко зазначає, що «переселення селян, міщан, козаків з Лівобережної України спонукали: посилення гніту з боку козацької старшини, духовенства й міських багатіїв, а також неможливість вести господарство в умовах майже безперервних воєнних дій»⁵⁰. Додатковим стимулом, на думку радянських дослідників, стає прагнення скоріш об'єднатися з братнім російським народом, потрапити під високу руку, захист російського царя, здобути нову батьківщину⁵¹. Масова еміграція на схід протягом другої половини XVII ст. пов'язується перш за все з перебігом подій Визвольної війни та Руїни. Вирішальну роль тут зіграли поразка під Берестечком (1651 р.), Громадянська війна кінця 50-х – початку 60-х років⁵².

Проте історичні умови, мотиви переходу пояснюються по-різному. Так, В. Юркевич доводить, що народ втікав фактично через зрадницьку поведінку Б. Хмельницького, який повертав шляхту на українські землі, а сам у певний період готувався втекти в Крим, бо вважав справу боротьби втраченою⁵³. Інше пояснення започатковане ще Д. М. Бантиш-Каменським в «Истории Малой России», яка неодноразово видавалась у XIX ст. і без будь-яких коментарів перевидана в 1993 р., зводиться до того, що після 1651 р. «Киевское воеводство недостаточно было для помещения притесненных украинцев. Хмельницкий исходотайствовал им дозволение селиться в пределах государства Российского. Они перешли из-за Днепра в южные страны Белгородского ведомства, основали города Сумы, Харьков и другие»⁵⁴.

⁵⁰ Борисенко В. Й. Втечі російських селян на Лівобережну Україну в другій половині XVII ст. / В. Й. Борисенко // Укр. іст. журн. – 1984. – № 8. – С. 105.

⁵¹ Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. / А. Г. Слюсарский. – Х.: Кн. – газ. вид., 1964. – С. 349.

⁵² Дяченко М. Т. Етапи заселення Слобідської України XVII – першій половині XVIII ст. / М. Т. Дяченко // Укр. іст. журн. – 1970. – № 8. – С. 41-47.

⁵³ Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення за Б. Хмельницького / В. Юркевич. – К.: Друкарня Всеукр. Акад. наук, 1932. – С.18-20.

⁵⁴ Бантиш-Каменский Д. Н. История Малой России / Д. Н. Бантиш-Каменский. – К.: Час, 1993. – С. 181.

Такий розклад аргументації, що наводиться в науковій літературі, джерелах, вимагає більш ретельного дослідження проблеми.

Етапи заселення Слобідської України. Ця проблема стала предметом безпосереднього розгляду в роботах Д. І. Багалія і М. Т. Дяченка. Вони розрізняють поняття «заселення» і «масове заселення» на такі етапи:

- перше відбувалось до 1650 р. і вважається поступовим або епізодичним;
- друге – почалось, на думку Д. І. Багалія, після Берестейської поразки і мало чотири періоди: після 1651 р., 1659 р., 1663 р. і 1687 р.

Менш чітко визначає рубежі переселення М. Т. Дяченко. Він акцентує увагу не на початковому році, а на тривалості періоду і вперше серед дослідників, намагається з'ясувати, де розміщувались переселенці кожного з періодів. На його думку, в 60-ті роки українці опанували землі між Донцем і Осколом, в 80–90-ті роки – здебільшого між Осколом і Доном.

Частина істориків (Д. Дорошенко, М. Полонська-Василенко) акцентують увагу на одному періоді масової еміграції – 50-х років і уникають згадок про решту.

Суспільно-політичні відносини на Слобідській Україні. Вони привертали чи не найбільшу увагу дослідників. Такий інтерес пов'язаний з об'єктивними і суб'єктивними факторами.

По-перше, в ХХ столітті виключно гостро постало питання про особливості, характер економічного розвитку українських земель у складі Російської імперії.

По-друге, досягнутий рівень знань з політичної історії краю владно вимагає розширити коло досліджуваних питань, вийти на нові проблеми.

По-третє, в радянську добу переважна увага традиційно приділялась соціально-економічним чинникам розвитку.

У роботах Д. І. Багалія, Є. П. Овчаренко, В. Юркевича, З. К. Звездіна, А. Г. Слюсарського розглянуті майновий стан переселенців, співвідношення між козаками, селянами, міщанами, військовими обивателями, дворянством на Слобожанщині впродовж XVII–XVIII ст., розвиток промислів, землеробства, торгівлі, політики московської адміністрації (воєвод) і козацької старшини на

традиціях всіх п'яти полків, форми землекористування, поява феодальних стосунків, розвиток класової боротьби. Особливо цікавий матеріал подав А. Г. Слюсарський щодо взаємодії українського і російського населення в економічній галузі, взаємозбагачення внаслідок обміну технічними і технологічними досягненнями представників двох народів. Автор відзначає негативний вплив московської адміністрації на нормальні стосунки між росіянами і українцями.

Єдине питання, яке викликало гострі дискусії в науковій літературі, було питання про час і причини появи феодальних стосунків, кріпацтва на Слобожанщині. Дві концепції зіткнулись ще на початку століття.

Перша концепція. Д. І. Багалій та Д. П. Міллер у I томі «Історії міста Харкова» акцентували увагу на тому факті, що до 80-х років XVIII ст. у місті практично був відсутній такий стан як кріпаки. Причини історики вбачали перш за все в тому, що власне масове переселення українців (черкас) з-за Дніпра здійснювалося для реалізації головного ідеалу – безстановості, для уникнення кріпацтва. По-друге, вони зазначали: в історичних джерелах немає даних про дворян і залежних від них людей у Харкові у XVII – першій половині XVIII ст. Д. І. Багалій та Д. П. Міллер підкреслювали, що категорія харківського населення як «малорусские сходцы» користувались правом вільного переходу, тобто були найманими робітниками заможних мешканців міста. По-третє, поява кріпаків в Харкові відбувалась через появу російських дворян, поміщиків або членів сімей, що приводили з собою селян великоросійського походження. У джерелах XVIII ст. підкреслювалась неприродність для місцевої еліти – вихідців з козацької старшини мати кріпаків. У-четвертих, не можна ототожнювати козацьку старшину з російським дворянством, тому що сам термін «дворянство» вживався як назва місцевої еліти щодо старшини і не мав соціального навантаження, характерного для Великої Росії. Крім того, великороси цілеспрямовано переселились на Слобожанщину московським урядом як військові і не несли з собою феодально-кріпацьких планів.

Друга концепція. Радянські історики, починаючи від 30-х років ХХ ст. намагались довести природний характер поширення феодальних стосунків в краї, їх поступове визрівання в середовищі самого українського населення, особливо в козацькому. В роботах 50–60-х років З. К. Звездіна, А. Г. Слюсарського без особливих застережень соціальні стосунки на Слобожанщині розглядаються як феодальні. Серед аргументів істориків на першому місці – згадки в джерелах про численні спроби захоплення козацькою старшиною землі і селян, починаючи від 70-х років XVII ст., накопичення в їх руках великої кількості вільних земель, спроби зафіксувати землі як вотчини в розрядному приказі, приказі Великої Росії, використання в джерелах таких термінів як заселення старшиною земель.

Слабким місцем усіх цих історичних студій є те, що радянські історики без будь-яких доказів ототожнили козацьку старшину з поміщиками, «підданих» з кріпаками. Вони пишуть про появу російських поміщиків на Слобожанщині в кінці XVII ст. і впровадження ними феодальних стосунків на пожалуваних царем землях, про захоплення російськими поміщиками земель у козацької старшини. Але найретельніше вивчення цих сторінок свідчить тільки про боротьбу за контроль над землями між українцями і вихідцями з Росії. Про українців-кріпаків взагалі не йдеться. А починаючи від 1730-х років відбувається поступове наростання феодальних стосунків, яке привело до юридичного закріплення кріпацтва на Слобідській Україні у 1783 році. По мірі втягування українських земель у загальноімперські процеси перед українською козацькою старшиною постала дилема: перетворитися на кріпаків, державних селян чи здобути привілеї, властиві російському дворянству.

2. Кримське ханство, Річ Посполита, Московське царство: боротьба за Дике поле

У далеку добу, там, де виникло Дике поле кордони держав губилися. Дике поле – це територія між Доном, верхньою Окою і лівими притоками Десни та Дніпра. Найчастіше під цією назвою розуміли незаселену територію частини Лівобережної, Слобідської та Південної України, яку в різні часи крчали

Кримське ханство, Річ Посполита й Московське царство. Освоєння «Дикого поля» почалося в XVI ст. Стихійно, в умовах боротьби проти татарських і польсько-шляхетських загарбників. Назва Дике поле вийшла з ужитку в кінці XVIII століття.

Найжорстокіший контроль над Диким полем здійснювало Кримське ханство, засноване 1443 р. намісником Кримського улусу (уділу) Хаджі-Гіреєм після розпаду Золотої Орди. Займало внутрішню частину Кримського півострова та землі Північного Причорномор'я, Приазов'я й Прикубання. Після 1475 р. перебувало у васальній залежності від Туреччини. Кримське ханство виступало союзником Туреччини у війнах проти Московського царства, Речі Посполитої й українських земель, які входили до її складу.

За Кючук-Кайнарджійським миром 1774 р. Кримське ханство було оголошене незалежним від Туреччини, а в 1783 р. воно припинило своє існування. Крим увійшов до складу Російської імперії.

Після смерті Хаджі-Гірея (1466 р.) до влади прийшов Менглі-Гірей. За його часів ханство стало досить сильною державою і відгравало певну роль у справах Східної і Південно-Східної Європи. З великим князівством Московським з 1479 р. Менглі-Гірей мав тісний союз у боротьбі проти Золотої Орди і Литви. Князів останньої хан вважав за своїх васалів і вимагав від них щорічної данини за право володіти Україною. Свої претензії на підкорення Литви Менглі-Гірей неодноразово підкріплював спустошливими набігами. У 1482 р. він захопив Київ і вчинив таке ж розграблення, яке зробив у свій час з Києвом і хан Батий. Та головне полягало у тому, що хан знову відсунув від Чорного моря Литовсько-Руську державу, захопив пониззя Дніпра і заставив його своїми городками. З часів Менглі-Гірея Дике поле стало ареною постійних дрібних кривавих зіткнень двох територій. Політика кримського ханства була дуже простою: жити за рахунок своїх християнських сусідів – Литви і Московщини.

Завдання це полегшувалось для татар тим, що їх сусіди знаходились у непримиримій ворожнечі між собою. Постійні зіткнення між ними відбувались на довгій прикордонній смузі між Україною і Московським князівством. Крим мав з

цієї ворожнечі безкінечну користь: то розоряв Литву в союзі з Москвою, то Москву – в союзі з Литвою. Та незалежно від великих походів, завжди вкрай спустошливих, незалежно від всілякої політики, від державних союзів чи договорів, кочівники-татари, як, врешті, і осілі, постійно нападали на українські окраїни заради здобичі («полону»). Руські невольники стали найважливішою складовою частиною економічного життя Криму. Литовська, або «королівська» Русь, була для Криму навіть більш привабливою, ніж Московщина, тому що тутешні полонені цінувалися вище, як більш чесні і відверті. Руські невольники були у татар завжди під рукою для всяких господарських потреб.

Держава повинна була взяти на себе захист своїх кордонів. Проте ні Литовсько-Руська держава до Люблінської унії, ні Річ Посполита після неї не мали досить сил, щоб захистити свої степові кордони. Тому цей обов'язок мусило взяти на себе населення цих окраїнних земель. Міцно і вміло тримаючи зброю в руках, українські колонізатори південних степів своєї батьківщини стали одночасно і їх захисниками. Перш за все ними стали козаки.

Річ Посполита вважала Дике поле своїм. У відомому універсалі польського короля Стефана Баторія (десь між 1576–1583 рр.), яким упорядковувалося й приймалося на державну службу запорізьке козацтво, їм відводилася для поселення територія від самарських земель через степ до самої річки Дону, де ще за гетьмана козацького Прецлава Ланцкорунського козаки запорізькі свої зимовники мали.

Московське царство теж вважало Дике поле своїм і вже в XVI ст. уряд висилає в степ для патрульної прикордонної служби озброєні загопи вершників. На початку XVI ст. південний кордон Московської держави знаходився неподалік від Москви. Знаменитий Муравський шлях з Криму доходив до самої Тули. У межиріччі Нижнього Приоскілля й Середнього Подінців'я протяглося його найголовніше відгалуження – Ізюмська сакма. Саме нею найчастіше користувалися татари для походів на Тулу й Москву.

Головною перевагою татар була раптовість і блискавичність нападу, а укріплення (численні остроги, засіки, захисні лінії з земляними валами) вони, як

правило, успішно обходили. Позбавити їх цієї переваги, або хоча б максимально нейтралізувати її й була покликана сторожова й станична служба, яка охороняла підступи до кордонів Московської держави далеко попереду сторожових ліній (за 300-500 і більше кілометрів).

Сторожами називався спостережний пост, що складався з кількох вершників (4-10 чол.), які повинні були постійно їздити по невеликій, заздалегідь наміченій ділянці, взад і вперед, наприклад, поперек татарського шляху – сакми. Зміна сторож проводилась залежно від обставини (відстань від міста, величини небезпеки), через декілька днів, тиждень, навіть через місяць. Станиці являли собою дозорні рухливі кінні загони (60-100 чол.), які виїжджали з прикордонних фортець далеко в степ на найважливіші напрями по заздалегідь зазначеному маршруту й поверталися назад. Тобто, станиці вели роз'їздами дальню розвідку. Крім того, на станиці покладалося завдання знищувати невеликі загони татар, захоплювати у полон, іноді боєм затримувати значні сили противника, щоб забезпечити час для підготовки опору ворогу.

У 1571 р. усіх московських сторож було 73, і вони за офіційними розписами ділилися на 12 розрядів. До першого розряду належали «сторожі Донецькі» – найдаальші з усіх існуючих на той час. Їх було 7: Коломацька; Обишкінська; Балаклійська; Савинсько-Ізюмська; Святогорська; Бахмутська і Ізюмська.

Знаходилися ці московські сторожі в місцевих стратегічних пунктах: на татарських сакмах, річкових бродах, панівних узвицях.

Коломацька сторожа знаходилася на вкритому непрохідними лісами в болотному вододілі річок Мжа й Коломак, вона спостерігала за простором сучасної західної Харківщини.

Обишкінська сторожа – на місці Абшкіна перевозу (броду) на Сіверському Дінці, де зараз с. Нижній Бишкін Зміївського району, на відстані денного кінного переходу від Коломацької сторожі. Коротко про шлях її охорони: вверх по Дінцю – 30 верств до гирла р. Адалана (Водолага), де проходив Муравський шлях, а вниз – до Шебалиного перевозу (15 верств), де зараз річка Шебелинка та села Шебелинка і Червоний Дінець Балаклійського району.

Балаклійська (Баликлеїська) сторожа – на підвищенні в гирлі річки Балаклійка (Буликля), там де зараз райцентр м. Балаклія. Варта звідси роз'їжджала вгору по Сіверському Дінцю на 15 верств до Шебалиного перевозу й на 20 верств вниз до Савинського перевозу, до кам'яного Яру.

Савинсько-Ізюмська – на південній околиці м. Ізюм. Тут варта спостерігала вверх по Дінцю до Савинського перевозу, де зараз село Савинці Балаклійського району, а вниз до місця впадіння р. Оскол у Сіверській Донець, де знаходяться село Синичне та Яремівка Ізюмського району. Це півтора дні шляху від попередньої сторожі.

Святогорська – на лівому боці Донця, напроти Святих гір, на відстані від попередньої сторожі півдня. Маршрут її слідував праворуч вверх до Донця до гирла Осколу (10 верств), а ліворуч вниз по Донцю через шлях Малої переправи та через шлях Великої переправи і Торського шляху аж до гирла Тору (30 верст).

Бахмутська – на лівому боці Донця, при впадінні в нього річки Жеребець. Шлях переміщення – вниз по Донцю через річку Красну та через Боровий шлях під Ольховий колодязь (15 верств). Від останнього – до гирла Айдару (два дні переїзду до гирла Ольхового колодязя і Айдару).

Айдарська – при впадінні річки Айдар у Донець. Ця сторожа в 1571 р. була ліквідована, оскільки татари перестали нею користуватися, тому що на цей шлях «прийшли кріпості великі».

Усі сім сторож разом складали одну Донецьку сторожу – «статтю». Всього до неї посиалось 132 кінних сторожів «дозорщиків». Вони ділились порівну на три «статті» (черги) по 42 чоловіки, кожна з яких безперервно несла сторожову службу протягом двох місяців на одному місці, а після на службу заступала наступна «стаття». Всі разом несли варту шість місяців. Половину з них складали діти боярські, а іншу половину – севрюки-найманці, рівень керівництва сторожою був надзвичайно великий. У 1571 р. цар Іван Грозний, бажаючи впорядкувати станичну й сторожову службу, призначив її начальником видатного полководця того часу боярина князя Михайла Івановича Воротинського, який негайно викликав у Москву до себе на нараду станичників, сторожів, провідників, знавців

місцевостей, козаків та їх отаманів, усіх знавців степових окраїн минулих років. Саме з розпитів цих людей, проведених у Розрядному приказі і записаних в «Сторожову книгу», дослідники про багато деталей організації сторожової служби на Подінців'ї дізнаються і зараз. Там же на нараді був складений статут сторожової служби.

Історики переважно звертають увагу на воєнно-оборонне значення московської сторожової служби. Але воронезький історик В. Загоровський першим наголосив на політико-територіальному значенні цих заходів (Загоровский В. П. «Белгородская черта»). З ним важко не погодитися. Це видно й на прикладі Подінців'я. Так, зокрема, під час інспекційної поїздки на Донець на крайніх місцях станичних роз'їздів М. Тюфякін і М. Ржевський весною 1571 р. поставили спеціальні прикордонні знаки. На великому дубі, який ріс біля витоків річки Міус, був висічений хрест, на дубі у верхів'ях річки Орелі вирізані імена М. Тюфякіна і М. Ржевського, рік, місяць і число. Цим актом нібито утверджувалися офіційні кордони Московської держави у південних степах. Чомусь вважалося само собою зрозумілим, що московські станиці їздили по своїй землі, по території Московської держави.

Однак, з багатьох тогочасних документів бачимо всезростаючу загрозу московським станичникам від черкас, які уже в ті часи жили в основному влітку дворами по Донцю й Осколу. Прибували черкаси з Переяслава та Канева. Ці козаки, підкреслює Д. Багалій, «дивилися на донецькі та оскільські поля, як на свою власність», тут здавна були їхні уходи (Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д. Багалей. – М., 1887. – 614 с.). Черкаський фактор на Донці та Осколі відігравав чим далі, тим вагомішу роль і московський уряд не міг з цим не рахуватися. Спроба поступово підпорядкувати вільних черкас і використати їх для власних потреб була досить вдалим виходом з ситуації гострого протистояння на невизначеному прикордонні.

Це з неприхованим задоволенням ще в середині ХІХ ст. російський дослідник І. Беляєв писав: «Царські розпорядження про поселення черкас у містах Московської держави були успішними. До кінця царювання Михайла Федоровича

всі прикордонні полки були наповнені чисельними загонами українців, які завзято билися за інтереси Москви не тільки проти кримців, але й навіть проти своїх побратимів, малоросів, які залишилися за Польщею і нападали на московське прикордоння»⁵⁵.

Але черкаси-українці не тільки поступали на московську службу, а й активно протистояли на Донці та інших місцях просуванню служилих людей у ці місця. Вони постійно громили станиці та сторожі, зганяючи останніх з території Середнього Подінців'я, яку безперечно вважали своєю.

У той же час, незважаючи на досить чітку організацію московської сторожової служби, добрі бойові й професійні якості московських степових вартових і розвідників, татарські напади в 70–90-х рр. XVI ст. це майже не зупиняло. Татари, як і раніше, проникали в центр Московської держави. Тобто, чим далі, тим наочніше проявлявся принциповий недолік сторожової служби: вона існувала для попередження про рух ворога, а не для його відбиття. Крім того, московська сторожа стояла на заваді й всіляко гальмувала українське освоєння регіону, аж до каральних заходів щодо українських переселенців. Коли ж це вдавалося, то московські урядовці повсякчас намагалися їх підпорядкувати й використати – масово наймаючи черкас–українців на «государеву» службу.

Не можна не погодитись і з висновком професора В. Загоровського про значення московської сторожової служби, який зазначав, що вона зіграла значну роль не тільки в упередженні татарських набігів, але й у справі закріплення за Московщиною величезних просторів незалежного або майже незаселеного «поля»⁵⁶.

3. Заснування міст і слобод: географія, соціально-правовий статус.

Зміцнення Московською державою своїх південних кордонів

Будівництво Белгородської лінії. Перед Московською державою постало питання покращення захисту, перш за все, своїх південних земель від руйнівних

⁵⁵ Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на степной Украине Московского государства / И. Беляев. – М., 1846. – 86 с.

⁵⁶ Загоровский В. П. Белгородская черта / В. Загоровский. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1969. – 304 с.

набігів кримських татар. Окремі міста-фортеці були побудовані в кінці XVI ст.: Лівни (1585), Воронеж (1585), Єлець (1592), Белгород (1596), Оскол (1596). Після появи в XIV ст. артилерії й особливо винаходу чавунного ядра (XV ст.) суттєво змінився профіль міста-фортеці. Стіни почали робити більш низькими і більш товстими, а башні споруджувались однієї висоти зі стінами. Башні, які перетворились в напівкруглі стіни, почали називатися *ронделями*. У стінах влаштовувались спеціальні приміщення з бійницями (боями). Нижні і середні бійниці мали по одній гарматі й називалися *печурами*, верхні бійниці призначались для стрільців. У XVI–XVII ст. ронделі були замінені спорудженнями п'ятикутової форми – бастіонами, які з того часу отримали повсюдне поширення.

Міста, села розташовувались, як правило, осторонь від татарських степових шляхів. Основних татарських шляхів було чотири: Чорний шлях – між річками Дніпро та Буг, Кучманський шлях – між річками Буг і Дністер, Покутський шлях – між річками Дністер і Прут, Муравський шлях – на Лівобережній Україні. Територією сучасної Харківщини пролягав Муравський шлях. Він проходив степами Дніпровського та Донського басейнів від Кримського перешийку до міста Тули, між верхів'ями рік, не перетинаючи їх. Від Муравського відокремлювались Ізюмський та Кальміуський шляхи. Цими шляхами татари здійснювали набіги на південні окраїни Московської держави.

З 1635 по 1658 р. велось будівництво Белгородської лінії укріплень (Белгородської межі) – системи укріплень на півдні Московської держави, збудованої для захисту від татарських нападів. Белгородська лінія укріплень проходила по території сучасних Сумської (починалася в Охтирці), Белгородської, Воронежської, Липецької областей. Белгородська межа проходила від річки Ворскли до річки Челкової через Белгород, Корочу, Новий Оскол, Острогожськ, Коротояк, Воронеж, Усмань, Козлов. Загальна довжина смуги укріплень 798 км зі сходу на захід. Усього було побудовано понад 20 міст-фортець. Деякі з них зберегли свій статус, але більшість після заселення Слобідської України перетворилися на селища. Західний фланг Белгородської лінії після 1680 р., коли

закінчилось будівництво Ізюмської лінії, втратив своє військове значення. Східна частина, тобто дві третини Белгородської лінії, продовжувала виконувати свої функції ще 15-20 років.

У містах Белгородської лінії нараховувалось більше 10 тис. служивих людей. Її спорудження дозволило захистити від татарських вторгнень та заселити великі райони півдня Московської держави, розташувати далеко на південь від її кордонів деякі оборонні пункти. Серед таких міст була Балаклія, яка згадується в документах ще в 1571 р. На річці Середня Балаклійка було засновано варту. У другій половині XVI ст. її назвали Ново-Серпуховом. Пізніше слободу було перейменовано в Балаклію.

Дуже далеко на півдні, на річці Донець неподалік від Святих гір, за наказом царя Бориса Годунова в 1599–1600 рр. було збудовано фортецю Цареборисів (нині населений пункти Червоний Оскол Ізюмського району). У той час на цій території ще не було жодного населеного пункту, і Цареборисів виконував роль захисту від татарських набігів. Але в 1606 р., під час селянського повстання з Іваном Болотником і Смути, місто збезлюдніло, а в 1612 р. було зруйноване татарами. Удруге Цареборисів було заселено та відновлено в 1654 р. українськими переселенцями.

У 30-ті рр. XVII ст. оборонці кордонів Московської держави заснували село Добровілля. Це поселення розташувалося у своєрідному пункті, біля так званих Татарських бродів. Засновники варти повинні були утримувати рубіж по річку Опалиха та Самара. Тому цю укріплену слободу спочатку називали Надержиновим. Із часом сюди почали переселятися втікачі з Правобережної України, з польських володінь, які селилися тут добровільно. Звідси і пішла друга назва села.

У XVI ст. на місці, де було засновано місто Ізюм, розташовувався татарський острог, або укріплення, Гузун-Курган. За письмовими документами, ще в 1637 р. цар Михайло Федорович указував на необхідність побудови на Ізюмському шляху фортеці для захисту від татар. Замість фортеці в 1645–1647 рр. збудували

Ізюмський окоп. У другій половині XVII ст. Ізюм укріпили за наказом харківського полковника Григорія Донець-Захаржевського.

Ще одним сторожовим містом, заснованим цього часу, було місто Валки. Це одне з найстаріших міст на Слобожанщині. З кінця XVI ст. місцевість Валки були пунктом роз'їздів московських сторож. Вигідне стратегічне розташування, штучні та природні перешкоди, небезпечний відрізок Муравського шляху спонукали московський уряд у 1646 р. для контролю над територією спорудити фортецю Валки, або Можський острожок (від річки Мож), поблизу теперішнього Нового Перекопу. У фортеці несли службу московські боярські діти і козаки. Однак тяжкі природні умови, голод, постійні татарські напади, сварки з українськими пасічниками зробили з Валок у 40–60-х рр. XVII ст. найважче місце у боротьбі з ворогом. Татарські улуси розташовувались за 20-30 верств від фортеці. Великий татарський напад розпочався 1657 р., а дрібні загони татарських вершників дуже часто з'являлися у валківських околицях. Московський уряд у 1665 р. був змушений перенести острогу в інше, менш небезпечне місце у верхів'ях р. Мжі. З того часу основну масу населення складали козаки та міщани, переселенці з Правобережжя.

Переселення українців на Слобожанщину та виникнення нових міст
Після укладення Люблінської (1569 р.) та Брестської уній починається переселення в ці землі українців, особливо жваво воно відбувалося в першій половині XVII ст. Перше значне переселення народу з-під польської влади припадало на період Хмельниччини. У перші три роки Визвольної війни, коли козаки здобули перемогу під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями та Зборовим, народ ще сподівався перемогти і здобути волю. Але Берестецька січа розвіяла ці надії, і в 1651 р. почалося перше велике переселення українців у прикордонні райони Московської держави. Небезпека татарських набігів повністю ще не була ліквідована. Тому Московська держава охоче приймала переселенців.

Українці, які оселялися на незахищених землях за Белгородською межею, отримували від царського уряду різні пільги: право безмитної торгівлі, звільнення

від податків, мали виборних правителів, зберігали свої звичаї та традиції. Таких поселенців називали «свободними». Слово «свобода» поступово трансформувалось у слово «**слобода**». Поселення стали називатися слободами, переселенців – слобожанами, а район їх розселення – Слобідською Україною або Слобожанщиною.

Серед таких поселень і виникли деякі міста та села Слобожанщини.

Найбільш відоме з них місто Чугуїв, початок заселення якого сягає в далеке минуле. Тут виявлені городище скіфських часів, поселення черняхівської культури й городище часів Київської Русі. Існує гіпотеза про те, що на місці сучасного Чугуєва в XI–XII ст. знаходилося половецьке місто Шарукань, форпост на кордоні володінь руських князів. У XII ст. Шарукань перейшов до Київської Русі, але на початку XIII ст. був знищений монголо-татарами. Перше поселення українців на Чугуївському городищі належить до 1671 р. Після поразки козацького повстання 1638 р. у район сучасного Чугуєва переселились 865 чоловік на чолі з гетьманом Остряніним. У цьому ж році сюди прибули й декілька сотень московських стрільців. У 1639 р. службове населення Чугуєва складало уже більше 900 чоловік, із них 300 козаків і 200 стрільців. Разом з родинами перших переселенців нараховувалось близько 3 тис. чоловік. Під керівництвом дворянина Максима Лодиженського українські переселенці й московські стрільці з великою поспішністю збудували вежу.

Чугуївська фортеця, одна з перших на Слобідській Україні, відігравала важливу роль у забезпеченні безпеки південного краю. Вона була оточена глибоким ровом з дев'яттю баштами. В кожній башті розміщувалась гармата. Башти використовували під комори, житла, на них улаштовувались дзвіниці й каплички.

Чугуївська фортеця побудована за всіма правилами фортифікаційної науки свого часу й була добре оснащена. Втративши своє значення після будівництва Ізюмської лінії (1679–1680 рр.), вона деякий час продовжувала своє існування. Після приєднання в 1783 р. Кримського ханства до Росії фортифікаційні стіни

Чугуєва були знищені. На їх місці залишився лише рів, який у кінці XVIII – початку XIX ст. був остаточно засипаний.

Після ліквідації російським урядом слобідських козацьких полків (1765 р.) Чугуїв увійшов до складу Слобідсько-Української губернії.

1640 р. українські козаки-переселенці на чолі з Кіндратієм Сулимою заснували фортецю на річці Мож, яка одержала назву Зміїв. Ця фортеця була однією з найміцніших слобідських фортець. Перші письмові згадки про Зміїв належать до XII ст. Відповідно до літопису, новгород-сіверський князь Ігор Святославич, ведучи боротьбу проти половців, використав ряд городищ уздовж Сіверського Дінця як укріплення, серед яких було і Зміївське. У другій половині XVI ст. на цьому місці вже стояв сторожовий пост. У царському указі 1571 року намічені шляхи сторожових роз'їздів від Путивля до річки Можа і вниз до «зміївського кургану». «Зміївське городище» і «Зміїв курган» згадуються в “Книзі Великого креслення” (1627 рік). У 1669 р. Зміїв став сотенним містечком. Перехрестя шляхів і доріг, різні промисли сприяли тому, що в 50-ті роки Зміїв розрісся, навколо нього з'явилися декілька слобід. В 1655 році в Зміїві проживало 368 чоловік. Для зміцнення південних кордонів Московської держави уряд прийняв рішення побудувати тут фортецю. У 1656 р. з цією метою прибув у Зміїв воєвода Іван Ржевський. Фортеця була побудована в 1658 році. За даними В. Юркевича в Зміїві мешкало приблизно 400 чоловік. Жителям Змієва неодноразово приходилось вести боротьбу з татарами. Їх набіги на фортецю були майже щорічними. Останній відбувся в 1736 році. З початку 90-х рр. XVII ст. зміївські козаки перейшли до Ізюмського полку.

Один з найстаріших населених пунктів Слобожанщини – Краснокутськ. У 1651 р. група переселенців з міста Корсунь оселилася в мальовничих куточках на берегах річки Мерла. Від цього і пішла назва Красний Кут, яка в XVII ст. перетворилася на Краснокутськ. У 1652 р. тут було побудовано острог, а з 1657 р. це укріплена фортеця. В кінці XVII – початку XVIII ст. Краснокутськ декілька разів руйнували татари. Один із найбільш спустошливих набігів відбувся в 1680 р.

Татари спалили багато будинків, захопили в полон більше 100 чоловік, жінок, дітей. Другий такий набіг татари здійснили в 1688 р.

У 1655 р. було заселено козацьку військову слободу Купенку. На високому березі Осколу, у місці впадіння в Оскол невеличкої річки, яку люди здавна називали Куп'янкою, було збудовано острог. Уже з 1683 р. поселення називають Купецьким. Місто мало декілька назв: Купенка, Купчинка, Купецьк. Ці назви свідчили про торговельне значення поселення. Проте за населеним пунктом закріпилася назва Куп'янськ, яка походить від назви річки Куп'янка. У 1685 р. Куп'янськ отримав статус міста. Але в основному воно залишалось типовою козацькою слободою. Тільки в кінці XVII ст. на земляному валу були збудовані нові стіни фортеці, які мали сім бастіонів, обнесених ровом. Поруч з фортецею розростався посад для рятування жителів від набігів татар. На початку 30-х років XVIII ст. у Куп'янську проживали півтори тисячі чоловік. Соціальний склад населення був неоднорідний – старшин і козаків нараховувалось 190 чоловік, підпомічників – 1073, робочих людей – 155.

Біля річки Мерла розташувалося місто Богодухів. Тут існувало Дякове городище, про яке згадується в 1517 р. На початку 1662 р. сюди, на Богодухівську гать, як тоді називали це місце, на постійне проживання прибули з Правобережжя українські козаки на чолі з отаманом Тимофієм Кресою. Серед новоприбулих були 33 чоловіка міщан, 1096 селян. Вони побудували могутню за тим часом фортецю, обнесену земляним валом і ровом. На фортецю здійснювали набіги кримські татари. У 1676 р. 2 тис. татар напали на Богодухів і зруйнували його. У 1680 р. місто постраждало від нового набігу татарських орд. У боротьбі з ворогом тоді загинули 49 чоловік, 233 мешканців татари захопили в полон. Вони знищили й захопили немало хліба, худоби, вуликів і іншого майна, спалили 312 дворів. У 1686 р. у Богодухові, який був сотенним містечком Охтирського полку, проживало 550 чоловік.

До числа найдавніших поселень на території Харківщини належить Золочів. За історичними джерелами, селище Золочів виникло в 1677 р., першим осадчим був козак Костянтин Федоров. Першими жителями його були переселенці з

Мишурина Рогу (нині Верхньодніпровського району Дніпропетровської області). В 1677–1681 рр. тут побудовано острог. З 1685 року Золочів – сотенне містечко Харківського полку.

У XVII ст. втікачами на «слободи» було засновано ще багато населених пунктів на Слобожанщині. Серед цих поселень – селища Гути, Дергачі, Залиман, Зачепилівка, Зідьки, Івани (тепер Знам'янка) тощо.

XVI–XVII ст. в історії Слобожанщини мають особливе значення. Цей період можна назвати часом другого заселення території. Саме тоді виникла більшість селищ сучасної Харківщини. Але на відміну від першого, друге заселення має певні особливості.

По-перше, тепер між двома державами – Козацькою Україною та Росією українці та росіяни спільними зусиллями заселили та відвоювали територію Слобожанщини в жорстокій боротьбі з кочівниками.

По-друге, головним заняттям місцевого населення вважалася військова служба, захист земель від татарських набігів. Ось чому в більшості населених пунктів, що виникали того часу, були укріплені фортеці.

Таким чином, Слобожанщина, як один з кількох регіонів України, утворилась протягом XVII–XVIII ст. на роздоріжжі «Дикого степу» між непевними політичними кордонами трьох держав – Московії, Речі Посполитої та Кримського ханства.

4. Місто Харків. Заселення, історичний центр, чисельність, етносоціальний склад населення

Визначення дати заснування міста Харкова. Прямих точних даних про дату виникнення Харкова істориками не виявлено. Деякі дослідники вважають, що роком заснування міста Харкова можна назвати той рік, коли на підвищеному плато вододілу річок Харків і Лопань з'явилися перші переселенці. Різні джерела називають 1630, 1643, 1654 рр. Інші дослідники припускають, що роком заснування міста Харкова може бути 1654 або 1655 р., коли навкруги поселення почалося будівництво фортеці. Найбільш обґрунтованою є думка щодо

заснування міста навесні 1654 р. Ім'я осадчого невідоме. Слідом за Д. І. Багалієм багато дослідників вважає, що це був якийсь І. Каркач, особа, що згадується в описі Харкова 1767 р. (більше, ніж через сто років після його заснування), але в переписах 50–60-х рр. XVII ст. ця особа не згадується. Більш ймовірною кандидатурою на роль осадчого є харківський отаман Іван Васильович Кривошлик.

Найдавніша письмова згадка про селище та жителів на харківському городищі належить до 1654 р. Спочатку харківські поселенці були у віданні Чугуївського воєводи, тому що поселились у межах Чугуївських земель. У зв'язку з цим, у 1655 р. навкруги селища почалося будівництво за кресленням чугуївського воєводи Григорія Спешнева.

Але 28 березня 1656 р. цар Олексій Михайлович призначив харківським воєводою Воїна Селефонтова. Новому воєводі було наказано впорядкувати за загальним московським типом міську фортецю-острог, тобто центральне укріплення.

Таким, чином, виникнення міста Харкова охоплює відтинок часу з 1654 р. по 1656 р., протягом якого відбувалося заселення височини між річками Харків і Лопань, а також будівництво укріплень навкруги поселень. У 1656–1659 рр. була побудована фортеця. Місто оточували глибокий рів і подвійна стіна з дубових колод і десятима межами. За даними 1662 р. у фортеці знаходилось 11 гармат, 402 ядра, 8 бочок пороху й значні запаси свинцю. Під фортецею проходили багаточисельні радіально розташовані підземні ходи. Усередині кріпості знаходились садиби козаків і старшин. Тут жили також ремісники, купці й духовенство. Після побудови фортеці, яка займала ключові позиції на прикордонній лінії Белгород – Новий Оскол – Воронеж, Харків став найважливішим пунктом у боротьбі проти нападів кримських і ногайських татар.

За переписом 1660 р., порівняно з 1655 р., населення Харкова зросло в чотири рази. Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XVII ст. у Харкові були 4 церкви, дозволено ярмарок. У 70-х рр. XVII ст. у Харкові існував м'ясний ряд, а

харківські купці могли викупляти земляків з турецького полону. З 1669 р. харків'янам дозволено вільно готувати для себе горілку.

Спочатку в Харкові не було постійного російського населення, постійних російських залог, хоча поблизу міста були селища російських боярських дітей (Жихор, Васищеве), що несли службу в Харкові. Чисельність російських поселенців у Харкові постійно змінювалась і про більш-менш стале російське населення в Харкові можна говорити лише з 70-х рр. XVII ст.

За переписом 1667 р. населення м. Харкова – 1827 чоловіків, з жінками і дітьми – близько 5 тис. Поруч з козацькою існувала з 1660 р. і воєводсько-міщанська адміністрація.

Козаки і міщани Харкова були тісно пов'язані з церквою і входили до церковних братств. Існувала в Харкові і цехова організація, тобто міщани-ремісники об'єднувались у цехи на чолі з цехмістрами. У 1665 р. у Харкові було 5 цехів. Можна припустити, що населення Харкова 70-х рр. XVII – початку XVIII ст. коливалось в межах 6-8 тис. (з жінками). Серед міст Слобідської України Харків аж до 50-х рр. XVIII ст. мало чим вирізнявся і був значно меншим, ніж, наприклад, Суми.

Харків, як добре укріплений адміністративний центр, особливо не страждав від набігів татар. Татари кілька разів спалювали околиці міста (1673, 1680 рр.). У більшості спроби набігу татар на Харків припинялись на далеких підступах до фортеці, тому вона не зазнала руйнувань від воєнних сутичок. Проте фортечні споруди перебудовували, відремонтували, а на початку XVIII ст. (через повстання донських козаків і наступ шведів з півдня) їх піддали капітальній реконструкції. У Харкові виникли перші вулиці та площі. Одна з найстаріших вулиць міста – Московська, виникла в XVII ст. Свою назву одержала від назви шляху на Москву, що проходив тут у XVII ст. Тепер це Московський проспект. Сумська вулиця також виникла в XVII ст. та отримала свою назву від напрямку старовинного шляху до міста Суми. До найстаріших у Харкові належить також вулиця Римарська, її забудова почалася в XVII ст. Але перших будинків тут не збереглося. Наприкінці XVII ст. виникла дорога на місто Зміїв, яка поклала початок

Зміївській вулиці (нині проспект Гагаріна). Також у XVII ст. з'явилися перші будівлі вздовж дороги на Полтаву, названу Полтавським шляхом.

Водночас із виникненням фортеці утворилася Миколаївська площа. На ній розташувалися Миколаївська церква, яку спорудили за східною стіною фортеці відразу після заснування міста (була знищена в 30-х рр. XX ст.). У XVII ст. на площі проводили щорічні ярмарки. Тепер це площа Конституції.

У другій половині XVII ст. виникла площа, яка в різні часи носила назви Лобної, Народної, Торговельної. Тепер це площа Рози Люксембург.

Версії про походження назви міста Харкова. Що стосується назви міста, то її Харків, напевно, отримав від назви однієї з річок, адже у 1627 р. в «Книге Большому Чертежу» згадується річка Харків, хоча ні про яке місто там ще не йдеться.

Дослідження ж лінгвістів дозволяють припускати, що назва річки має тюркське походження і означає «мілководний, пересихаючий потік» («хар» – земля, «кобе» – слід тимчасового потоку). Зараз уже зовсім не береться до уваги припущення про походження назви міста від «Харе Крішна». Мало хто сьогодні виводить назву Харкова і від назви старого половецького міста Шарукань, що, за думкою автора цієї гіпотези професора Аристова, яку він висловив ще наприкінці 1870-х років, ніби розташовувався на місці сучасного Харкова. Хоча, в той же час, майже не виникає сумнівів, що Харків засновано на місці стародавнього міста. І назва його Донець.

Але легенди про походження назви міста Харкова продовжують існувати. Найбільш поширеним образом у цих легендах став якийсь Харко. Одним з перших у своїх мандрівних записках по Харківському намісництву, що були надруковані у 1787 р., про Харка згадав академік В. Ф. Зуєв. Зі слів старожилів, він писав, що Харків отримав свою назву від першого поселенця Харитона, який оселився разом з іншими сім'ями в цих краях, заснував хутір. За його ім'ям стали називати Харків хутір, який перетворився на Харкову слободу, а потім на Харкове місто. За цією легендою, Харків хутір дав назву річці, слободі, а згодом і місту Харків.

Інша легенда, в якій доводиться заслуга Харка у заснуванні міста, зі слів одного селянина була записана харківським старожилом М. Первухіним і на початку XX ст. надрукована у газеті «Южный край». За цим переказом, Харко був козаком. Утікач від польських панів з товаришами поселився на Холодній горі. Звідтіля пішов до Києва, де й помер. А поселення його заселили згодом москалі і почали люди називати те місто Харково-місто.

Ще один переказ про Харка був записаний Є. Топчієм і надрукований у 1838 р. на сторінках газети «Харьковские губернские ведомости». Цю легенду він записав зі слів 104-річного місцевого мешканця, який свого часу служив ловчим в одного поміщика і чув даний переказ від панів під час одного полювання. У цьому переказі йдеться про те, що Харко прийшов із Польщі як вожак декількох сімейств. Часто знищував партії татар. Одного разу був розбитий ними й потонув у Дінці.

Зовсім іншу версію про заснування м. Харкова наводить видатний український письменник одного з найдавніших і добре відомих козацьких родів Слобідської України Г.Ф. Квітка-Основ'яненко. У своєму оповіданні «Заснування Харкова. Старовинний переказ» Квітка-Основ'яненко засновником міста називає власного прадіда Андрія.

Подібних прикладів дуже багато. Протягом XX ст. історики продовжували шукати відповідь на питання про час заснування Харкова. Проте знайти якісь конкретні документальні матеріали так і не вдалося. Так чи інакше, але саме 2004 рік визнаний ювілейним в існуванні міста Харкова. В цьому році йому виповнилось 350. Саме 1654 р. роком заснування вважав і Дмитро Багалій. Хоча абсолютно можливо, що десь у московських архівах і досі на свого дослідника чекають цікаві документи про перші роки існування нашого міста.

Перші поселенці Харкова. Д. І. Багалію пощастило розшукати в архіві та надрукувати списки перших харків'ян. Приходили переселенці найчастіше з Правобережної України, особливо в тяжкі часи Руїни, і з Гетьманщини, і з інших місць Слобідської України. І не випадково Харків вабив до себе населення як полкове та торговельне місто. В 1665 р. у ньому нараховувалось 2282 українців,

росіян – 133. Щодо соціального складу харківського населення XVII ст., то воно поділялося тоді на козаків полкової служби, міщан і цехових ремісників.

Вищою владою в Харкові була полковнича влада, а на чолі великоросійського населення стояв воєвода, над міщанами був ще окремий вїйт, який очолював міську владу і вибирався з заможних людей, а над цеховими ремісниками стояли виборні цехмістри.

Таким чином, місто Харків виникло в середині XVII ст. як оборонний пункт від нападів татар. Військові потреби змусили розширити й укріпити Харківську фортецю. Внутрішній устрій Харкова був повністю підпорядкований військовому призначенню. Особливість його проявилась в утворенні в 50–60-ті рр. полкового устрою, який проіснував на Слобідській Україні до 1765 р.

5. Адміністративно-територіальний устрій і військово-політичне значення Слобідської України

Адміністративно-політичний устрій на Слобожанщині. Слобідська Україна – особливий історико-географічний регіон, хронологічні межі заснування якого пов'язані з козацьким полковим устроєм на цих землях з середини XVII ст. до 1765 р.

Слобідською Україною регіон почали називати тільки в 30-ті роки XVIII ст. До цього, починаючи з 60-х років XVII ст., ці землі називали по-різному – «Черкаські полки», «Українські полки», але переважно – «Слобідські міста» і, з початку XVIII ст., «Слобідські полки».

Формування слобідського козацтва відбувалося в процесі заселення частини «Дикого поля» українськими переселенцями з Речі Посполитої. З кінця XVI ст. цей регіон номінально належав Московській державі, однак назва «Дике поле» цілком виправдовувала себе до початку масових переселень, переважно з Правобережної України в період Хмельниччини (1648–1657) та Руїни (1657–1687). Відтоді починається інтенсивне заселення Слобожанщини українськими переселенцями, які рятувалися від безперервної війни й масового винищення.

Московський уряд, бажаючи захиститися від татарських набігів, селив переселенців на татарському прикордонні. Для того, щоб утримати українських переселенців у тих небезпечних місцях, уряд був змушений надавати їм численні пільги і дозволяв встановлювати традиційний козацький устрій. Земельні багатства та податкові пільги стали економічною основою розвитку слобідського козацтва. Займаючись землеробством, промислами і торгівлею, слобідські козаки повинні були, не отримуючи платні, відбувати військову службу з власною зброєю, спорядженням та провіантом. У міру зростання на Слобожанщині козацьких громад вони організовувалися у звичні для українських козаків військові та адміністративно-територіальні об'єднання – полки. У середині XVII ст. у Слобідській Україні було створено п'ять таких полків: Острогозький (1652), Охтирський (1658), Сумський (1658–1659), Харківський (1659–1660) та Ізюмський (1685).

Устрій слобідських козацьких полків був схожий на устрій козацьких полків Гетьманщини. Очолювали полки полковники та полкова старшина. На території полку полковникові належала вища військова, адміністративна та судова влада. Він роздавав полкові землі у спадкове володіння, затверджував судові вирoki, мав вирішальний голос в усіх адміністративних справах. Полковницькими клейнодами були пернач, полкова короґва з зображенням святого покровителя полку, печатка тощо.

До складу полкової старшини входили: обозний, суддя, осавул, хорунжий та писарі. Обозному були підпорядковані артилерія, гармаші та фортеці на території полку. Він замінював полковника під час його хвороби чи відсутності. Суддя відав судовими справами у полковій ратуші. Осавул був помічником полковника у військових справах. Хорунжий керував хорунжовими козаками, полковою музикою та був охоронцем полкової короґви. Писарі в полковій ратуші були секретарями: один – у військових, інший – у цивільних справах. Ця полкова старшина входила до полкової ради. На чолі ради стояв полковник, який мав два голоси, а обозний порадкував справами. Полкова старшина становила і полковий суд, в якому порадкував полковий суддя. У сотнях, на які поділялися полки, вся

військова адміністрація та судова влада належала сотнику й сотенній старшині (отаман, осавул, хорунжий, писар). Адміністративною установою сотні була ратуша.

Із самого початку слобідське козацтво перебувало під контролем центральних органів влади Росії. У військових справах слобідське козацтво підпорядковувалось белгородському воєводі, а вищою адміністративною інстанцією був Розрядний приказ. У 1688 р. слобідське козацтво підпорядковувалося Великоросійському відділу Посольського приказу. У XVIII ст. слобідське козацтво уже підпорядковувалося російським губернаторам: Сумський, Охтирський та Харківський полки – Київському, а Ізюмський і Острогозький – Воронежському.

Козацькі полки Слобожанщини, як і полки Лівобережної та Правобережної України, будувалися на майже однакових засадах комплектування: це було станове військо, доступ до якого мали лише козаки. Вони були особливим станом, що, володіючи спадковими землями, звільнялися від звичайних податків та повинностей, одержували право займатися промислами і торгівлею, користувалися правом пропінації (вільним виготовленням та торгівлею спиртним), підлягали своїй, козацькій, юрисдикції.

Дозволяючи слобожанам-переселенцям вільно займатися промислами, російський уряд нічого не втрачав, замість того одержував козацькі підрозділи, котрі перебували на власному утриманні. Московська держава максимально використовувала їх для захисту південних кордонів. Із цією метою вона поширила на переселенців автономію у вигляді військово-адміністративного козацького устрою.

Полковий устрій на Слобожанщині: Харківський полк – центр слобідського козацтва. Центром Слобідського козацтва став Харківський полк. Козацтво з'явилося серед поселенців м. Харкова під час його заснування. У 1654 р. проведено перший харківський перепис, у другій половині 1655 р. – другий. За переписом 1655 р. у реєстрі нараховувалося 476 козаків (черкас), дорослих, дітей і родичів – 173, всього – 649. У цьому реєстрі була зафіксована вже й козацька

старшина – п'ять сотників і осавулів. Вісімдесят відсотків козаків мали коней і, по суті, були військовослужбовцями. Звідси й черкаси (від тюркського «чири кисі» – люди армії).

Влітку 1656 р. до Харкова був надісланий воєвода Селіфонов. Харків з околицями було виділено з Чугуївського повіту в окрему одиницю – Харківський повіт. У цей час новий воєвода провів наступний перепис, в якому зареєстровано шість сотень, п'ять сотників. Сотні були поділені на десятки.

Власне, козацьке населення м. Харкова зберігалось протягом другої половини 50-х років XVII ст. Найвідомішими серед козаків у цей час були харківські отамани І. Кривошлик і Т. Лаврінов.

Першим отаманом усіх харківських козаків у переписі 1656 р. згадується Іван Кривошлик. Історики Є. Альбовський і В. Юркевич вважали його осадчим м. Харкова. Доказом цього є згадка, що в середині 50-х років XVII ст. він привів на Харківське городище 53 родини.

Наступним харківським козацьким отаманом став Тимофій Лаврінов (1657–1659 рр.). У часи його отаманування в Харкові з'являються церковні дзвони, розпочинається проведення ярмарків, територія повіту поширюється до Змієва, Чугуєва і Валок.

У 1660 р. було проведено перший становий перепис, в якому виокремлено Харківський полк. Тоді в реєстрі зафіксовано 1357 козаків (64 відсотки чоловічого населення міста, поряд із 605 міщанами (28 відсотків) і 69 селянами (8 відсотків)). Козаки поділялися на кінних і піших. Основні озброєння – пищалі й рогатини. Третина козаків мала шаблі, траплялися пістолі й сагайдаки.

Першим харківським полковником був Остап Вересай (1660 р.). Ще в листопаді 1658 р. він очолював «черкаський полк» війська князя Г. Ромодановського під час походу проти гетьмана І. Виговського. У січні 1661 р. обороняв західні міста Слобідської України від набігів прибічника Ю. Хмельницького, полтавського полковника Ф. Жученка. Подальша доля Остапа Вересая невідома.

Наступним харківським полковником стала видатна особа, учасник національно-визвольної війни 1648–1657 рр. – Іван Дмитрович Сірко (1665–1668 рр.). Він у 1659 р. – полковник на Запоріжжі, в 1663 р. обирається кошовим. Брав активну участь у подіях на Правобережжі 1664 р. Після загострення стосунків з гетьманом І. Брюховецьким перебрався до Харкова. Протягом 60-х років заснував слободи Мерефу та Артемівку, хутір Сірківку (тепер у межах м. Мерефи). З 1665 р. – харківський полковник. На посаді харківського полковника не поривав зв'язків з Гетьманщиною і Запоріжжям. У 1667 р. разом із запорожцями здійснив спустошливий набіг на Крим, змусивши ханський двір переховуватися в горах.

Наприкінці 1667 р. відновив відносини з лівобережним гетьманом І. Брюховецьким, котрий мав намір скинути московське правління. У березні 1668 р. І. Сірко підняв повстання проти царського уряду в нових містах Харківського полку – Маяцьку, Змієві, Валках, Мерефі. Найпомітніших прибічників І. Сірка в самому Харкові розстріляли. Вірні царському уряду козаки обрали нового полковника, який через деякий час був знищений повстанцями (16 жовтня 1668 р.). І. Сірко, зазнавши відчутного удару царських військ, перейшов до гетьмана П. Дорошенка, у якого протягом певного часу харківські козаки утворювали окремий військовий підрозділ.

У жовтні 1668 р., після придушення заколоту проти полковника Ф. Ріпки, харківським полковником став Григорій Донець, який займав цю посаду до 1690 р. Під керівництвом Г. Донця відбудовується Зміїв, вникають і змінюються нові фортеці: Золочів, Соколов, Новий Перекоп. Г. Донець заклав місто Нововалковий (Таранівку) і Нову Водолагу. Керував харківськими козаками на будівництві Ізюмської смуги, фортець в Ізюмі, Савінську, Андрієвих лозах, Остропіллі, Бишкіні, Новому Маяцьку, Лимані, Кам'янці, Козацькій Пристані. Під його керівництвом козаки насипали вал (поблизу містечка Новий Перекоп – довжиною 30 верст, висотою 7 м, товщиною 8,5м).

Але найбільш унікальною була Ізюмська смуга. Будували її козаки Харківського полку разом з місцевим українським населенням всього два роки, з

1679 р. по 1681 р. Ізюмська смуга мала довжину близько 530 км. Вона проходила від верхів'я Мерли та Коломаку по річках Сіверському Дінцю, Осколу та Валую через міста Коломак, Бишкін, Балаклею, Ізюм, Цареборисів, Дворічне, Валуйки, Полатов до м. Усерд, де з'єднувалася з Бегородською лінією. Так було значно розширено в південному напрямі територію, прикриту суцільними фортифікаційними спорудами. Наступний крок зроблено в 1731–1733 рр., коли значно південніше козаки разом з місцевим населенням побудували Українську лінію. Вона починалася від Дніпра і проходила по р. Орелі та р. Берестовій, далі йшла по р. Береці до її упадання у р. Сіверський Донець. Довжина лінії становила 285 км. Через кожні 15–20 км було споруджено земляні фортеці.

Козаки під керівництвом Г. Донця відбивали татарські набіги, неодноразово переслідуючи їхні загони аж до р. Берестової (притоки Орілі).

У 1672 р. вони розбили татар під Мерефою. В 1679 р. розгромили десятитисячну орду під стінами Харкова. Наступного року знову розбили татар. На цей раз біля Золочева.

У часи Г. Донця (в 1669 р.) з нових південних слобод було виділено Балаклійський полк, який очолив балаклійський осадчий Я. Чернігівець. Але Балаклійський полк швидко припинив своє існування.

З ініціативи Г. Донця було засновано Ізюмський полк, який виділився з Харківського полку. Його центр – м. Ізюм – побудовано на початку 80-х років XVII ст. Ізюмський полк охоплював територію південного сходу теперішньої Харківської, південного сходу Белгородської та півночі Донецької областей. До створення Ізюмського полку сторожова служба в м. Ізюмі покладалася на козаків Чугуєва, Змієва та інших міст Харківського полку. Після цього до нього відійшли міста: Ізюм, Цареборисів, Остропілля, Дворіччя, Савинськ, Балаклія, Лиман, Берека, Андрієві Лози, Вовчі Води, Салтів, Тор.

Під час полковництва Г. Донця Харківський полк оформлюється як чітка військово-територіальна структура з полковим центром і сотенними містечками, з поділом старшини і козаків. У 1679 р. харківському полковнику підпорядковувалися «черкаси полкової служби» 13 міст: Харкова, Валок, Мерефи, Соколова, Змієва,

Вільшан, Золочева, Печеніг, Салтова, Вовчих Вод (Вовчанська), Остропілля, Дворічної, Нового Перекопа.

Сотня перетворювалася в адміністративно-територіальну одиницю, хоча чисельність козаків в одній сотні могла становити лише 39 чол. (у Перекопі) і кілька сотень (у Харкові було дев'ять сотень, у Валках, Змієві, Вільшанах – по дві, у Золочеві – три). Після відокремлення Ізюмського полку число сотенних містечок Харківського полку продовжує зростати (Тишки, Люботин, Огульці, Пересічне, Липці). Зростала і загальна кількість сотень. Якщо у 1670 р. їх нараховувалося 10-18, то в 1680 р. – близько 30.

Після смерті полковника Г. Донця харківським полковником став його син Федір Донець (1690–1707 рр.). Він майже щороку відбивав татарські напади, брав участь в Азовських походах і в Північній війні. В його часи відбулося остаточне розмежування між Харківським і Ізюмським полками (1699 р.). При ньому зросла чисельність козаків у полку. В 1679 р. козаків нараховувалося 3544, а в 1693 р. – близько 7000 чол.

Після ліквідації полків у Слобідській Україні 1765 р. Харківський полк перетворено на гусарський, а його територія увійшла до Слобідсько-Української губернії.

Ізюмський полк. Початок заселення українськими переселенцями території Ізюмського полку та заснування належать до 60-х рр. XVII ст. До 1685 р. ця територія належала до Харківського полку. Ізюмський полк межував із Харківським та Острогозьким полками, а також із запорозькими землями. Полковим центром був Ізюм, а сотенні центри знаходилися в Андріївці, Балаклії, Вовчанську, Гороховатці, Дворічному, Кам'янці, Куп'янці (тепер Куп'янськ Харківської обл.), Лимані, Мартовому, Мохначі, Печенігах, Савинцях, Сватовій Лучці, Торі, Цареборисові (тепер Червоний Оскіл Ізюмського району Харківської обл.) та Ямполі. У 1732 р. у 17 сотнях Ізюмського полку нараховувалось 3550 виборних козаків і 11997 підпомічників, в 1763 – відповідно 7166 і 21013. Козаки Ізюмського полку несли прикордонно-сторожову службу і захищали південні землі російської держави від татарських набігів. Ізюмський полк

використовувався російським урядом в Азовсько-Дніпровських походах 1695–1696, Північній війні (1700–1721), в російсько-турецькій війні (1735–1739), Семилітній війні (1756–1763). Полковниками Ізюмського полку були К. Г. Донець-Захаржевський, Ф. В. Шидловський, А. І. Шидловський, М. К. Донець-Захаржевський, І. Квітка, Ф. К. Краснокутський. У 1765 р. Ізюмський полк був ліквідований, козаки перетворені у військових обивателів, а територія увійшла до складу Слобідсько-Української губернії.

Охтирський полк 1654 р. започаткували 445 українських переселенців (з родинами – 1587 чоловік), а 1658 р. формування полку вже було завершене. На сході Охтирський полк межував із Харківським, на заході – з Сумським, а на півдні – з Гадяцьким і Полтавськими полками. Полковим містом була Охтирка, а сотенними центрами – Богодухів, Коломак, Котельва, Красний Кут, Рублівка. У 1668 р. в Охтирському полку нараховувалось 1416 козаків. За переписом 1732 р. в Охтирському полку було 20 сотень з 7373 вибраними козаками і 18195 підпомічниками, а в 1763 р. їх нараховувалось відповідно 13203 і 17236. Козаки Охтирського полку несли прикордонно-сторожову службу і захищали південні землі Московської держави від вторгнення татарських загонів. Охтирський полк брав участь у селянській війні під проводом Степана Разіна (1667–1671), у Чигиринських (1677–1678) і Азовсько-Дніпровських (1695–1696) походах. Використовувався російським урядом у Північній (1700–1721), російсько-турецькій (1735–1739) та Семилітній (1756–1763) війнах. Полковниками Охтирського полку були: Дем'ян Зіновіїв, І. І. Перекрестов, Ф. О. Осипов, О. Л. Лесевицький, І. О. Лесевицький, К. О. Лесевицький, Г. О. Лесевицький, М. І. Боярський. Після ліквідації російським урядом у 1765 р. козацького самоврядування на Слобідській Україні Охтирський полк був реорганізований в гусарський полк, козаків переведено у стан військових обивателів, а територія Охтирського полку увійшла до складу Слобідсько-Української губернії.

Острогозький полк. Заснований у 1652 р. полковником І. Дзиковським, який під час Визвольної війни привів переселенців з Чернігівського і Ніжинського полків. Переселенці оселились при впадінні р. Острогощі в Тиху Сосну і заклали

місто Острогозьк, або Рибне. Острогозький полк займав землі на правому березі Дону між його притоками – р. Дівицею та р. Богучаром. На заході територія полку обмежувалась р. Білою до її впадіння в р. Айдар. Крім того, до Острогозького полку належали і землі на лівому березі Дону з містом Калачом. Полковим містом був Острогозьк, а сотенними центрами були Біленька, Білолуцьк, Бичок, Богучар, Закатне, Калач, Калитва, Коров'янка, Мілова, Нова Біла, Ольшанськ, Осинове, Ровеньки, Стара Калитва, Тали, Тростянка, Ширяєве. У 1652 р. в Острогозькому полку на службі налічувалося 967 козаків, а в 1668 р. – 1523. За реєстром 1732 р. у 18 сотнях Острогозького полку було 3076 виборних козаків і 16343 підпомічники, а в 1763 р. – відповідно 8879 і 29807. Козаки Острогозького полку несли прикордонно-сторожову службу і захищали південні землі Російської держави від вторгнення татарських загонів. У 1670 р. вони брали участь у повстанні Дзиковського. Полк використовувався російським урядом в Азовських походах (1695–1696), Північній війні (1700–1721) та Семилітній війні (1753–1763). Полковниками Острогозького полку були: І. Дзиковський, І. Сас, Г. Карабут, Буларт, Ф. Куколь, І. Тевяшов, І. І. Тевяшов (син) та С. І. Тевяшов (онук). У зв'язку зі скасуванням російським урядом полкового устрою на Слобідській Україні в 1765 р. Острогозький полк був ліквідований, козаків переведено на становище військових обивателів, а територія полку увійшла до складу Слобідсько-Української губернії.

Сумський полк – створений 1658–1659 рр. у місті Суми, яке виникло в середині 50-х років XVII ст. недалеко від давньоруського Липецького городища на татарській саклі. На початку 1652 р. сотня козаків із м. Ставище Білоцерківського полку на чолі з отаманом Г. Кондратьєвим прибула до Путивльського повіту й просила їх поселити на давньослов'янському Суминому городищі, що на р. Сумці. Згодом до них приєдналося ще 800 родин.

У липні на Сумське городище прибув воєвода К. Арсеньєв з 52 служивими людьми. Йому було наказано організувати будівництво фортеці. Воєвода активно взявся до справи і вже наступного року доповідав царю про «будівництво фортеці із дуба і облаштування помешкань для козаків». Новозбудована фортеця була в

той час найміцнішою в усій Слобідській Україні. З трьох боків її захищали ріки Сумка, Псел і Сума, а між ними з травня – виритий Перекоп. Суми мали два остроги, обнесені валом і стіною з загострених зверху дерев'яних колод. Стіни мали 27 башт і 12 проїзних воріт. Загальна довжина міських укріплень сягала майже 7,5 км.

Першим полковником Сумського козацького полку став Г. Кондратьєв.

Полк ділився на сотні, центри яких знаходилися в містечках Білопіль, Бишкін, Ворожба, Глушкове, Краснопіль, Лебедин, Межиріч, Миропіль, Недригайлів, Нижня Сироватка, Вільшана, Річки, Суджа. У 1732 р. складався з 20 сотен, в яких несли службу більше 1300 козаків.

Перетворення м. Сум у полкове місто та складна внутрішня ситуація у цьому регіоні сприяли інтенсивним роботам зі зведення надійних міських укріплень. В описі міста 1678 р. указується територія фортеці, котра разом з посадом займала ділянку довжиною 3426 сажнів, а по «городу 4 башни с проезжими воротами, 23 башни глухие, а по острогу 8 проезжих ворот, из города тайник к реке Пслу». Підземний хід забезпечував захисників фортеці водою під час облоги.

Сумський полковник Г. Кондратьєв у 1658 р. за кілька кілометрів від Сум заснував Успенський чоловічий монастир. На території монастиря було збудовано храми: Успення Богоматері (кам'яний, 1750), Архангела Михаїла (кам'яний, 1755), в ім'я всіх Святих (50-ті рр. XVIII ст.), який припинив існування в 1788 р.

Тим же козацьким полковником Г. Кондратьєвим 1658 р. у слободі Лука під Сумами був заснований Предтечів – жіночий монастир, який припинив існування в 1787 р.

І, нарешті, українські переселенці-козаки становили більшу частину населення міста, про що свідчить перепис Сум 1660 р. Із 2740 жителів – 1642 козака, 1060 міщан і 38 селян.

Жалувані грамоти Слобідським полкам. На адміністративно-політичний устрій Слобідської України, її заселення значний вплив мали Жалувані грамоти, якими в Московській державі надавалося або закріплювалося у власність нерухоме майно (земля і т. ін.), економічні та політичні привілеї за станами, головним

чином дворянству, окремим особам (купцям, міщанам, козакам), а також монастирям.

Перші Жалувані грамоти слобідським полкам належать до 1659 р. Наприкінці 60–70-х рр. XVII ст. цими грамотами надавались певні пільги (ліквідовано податки з винниць, броварень та шинків). У пізніших грамотах (1684, 1686, 1688, 1695 рр.) проголошувалося право вільної торгівлі (зокрема харківським козакам), право навіки і без податку володіти землями, не платити чинш за млини, шинки, кузні, лавки, усякі промисли. У 1700 р. усім п'яти слобідським полкам цар Петро I підтвердив право без податків мати усі промисли, володіти землями і всякими угіддями, млинами, риболовлями, вільно курити горілку і шинкарувати нею, не платити ніяких податків і мита, а тільки вести боротьбу з татарами. Грамоти не обіймали усіх привілеїв слобожан: вони, наприклад, майже не торкалися автономії краю, його внутрішнього устрою, виборів. При Анні Іоанівні Слобідська Україна втратила свої привілеї, але Єлизавета повернула назад жалувані грамоти усім полкам взагалі.

Воєводське управління на Слобожанщині. Поруч із військово-козацьким полковим устроєм існувало *московське воєводське управління*. Белгородський воєвода користувався необмеженою владою. Разом з ним перебувала значна кількість московських служилих людей, які складали гарнізон фортеці та підпорядковувалась воєводі. Головним обов'язком воєводи був захист городян від набігів татар. До обов'язків воєводи входили також утримання в належному стані міських укріплень, їх ремонт, будова нових, зберігання пороху, ядер, гармат, а також керівництво московськими служилими людьми. Важливо підкреслити, що під опікою воєводи був архів, матеріали якого в основному сьогодні знаходяться в Російській Федерації.

Між воєводою і полковником повинна була існувати узгодженість дій, але таке двовладдя приводило до суперечок. На відміну від полковників воєвод міняли досить часто, щоб із їхнього боку, як вважав уряд, не було зловживань. Маючи значний досвід, полковник був більш компетентним у місцевих справах. Така політика давала можливість слобідській старшині свавільно поводитися в

краї. Не випадково слобідські полковники спадково передавали посади своїм нащадкам.

Слобідська Україна не мала власного політичного життя, власних зовнішньополітичних стосунків. Козацтво, яке отримало найбільші привілеї, максимально використовувалось для постійної охоронної служби, а також для боротьби проти антимосковських сил у самій Україні, у численних походах проти Криму, Туреччини, Персії, у війнах у Європі.

Населення Слобідської України брало участь і в повстанні Кондратія Булавина 1707–1708 рр. Але слобідські полки разом з деякими полками Гетьманщини, змушені були допомагати Московській державі приборкати повстання. У 1711 р. кримський хан Девлет-Гірей напав на Слобідську Україну. Татари тоді зруйнували Бахмут, захопили Зміїв, Стару Водолагу й Мерефу, спустошили місцевості поблизу Ізюма та Харкова. Населення Старої та Нової Водолаги на чолі зі старшиною приєдналися до татар, за що Петро I з ним жорстоко розправився.

Слобідська Україна зазнавала величезних збитків від татарських набігів: нападники палили та руйнували міста, слободи, села, грабували майно, убивали та полонили населення. Особливо виділялися напади в 1680 і 1691 рр., коли було спалено і знищено багато населених пунктів Богодухівського, Валківського та Чугуївського повітів. У боротьбі з татарами відзначився полковник Харківського полку Григорій Донець-Захаржевський. Козаки під його керівництвом відбивали татарські набіги 1672, 1673, 1675, 1678, 1679 рр., неодноразово переслідуючи татарські загони аж до **р. Берестової**. В 1680 р. розбив татарський загін поблизу м. Золочева.

Діяльність Г. Донця справді вражає розмахом. Під керівництвом Г. Донця після повстання 1668 р. відбудовувався Зміїв, в часи його полковництва міста Харківського полку були значно укріплені, виникли нові фортеці: Золочів, Соколов, Новий Перекоп. Г. Донець «осадив» м. Нововалковий (Таранівку) і Нову Водолагу. Керував харківськими козаками при будівництві Ізюмської смуги, побудові фортець в Ізюмі, Савинську, Андрієвих Лозах, Остропіллі, Бишкіні,

Нововму Маяцьку, Лимані, Кам'янці, Козацькій Пристані тощо. Під його керівництвом козак насипали Перекопський вал (поблизу містечка Нового Перекопу, довжиною 30 верств, висотою 7 м, товщиною 8,5 м). Крім того, в 1689–1691 рр. він укріплював м. Новобогородицьк на р. Самарі (поза межами Харківського полку).

Образ Г. Донця яскраво подано у маловідомих художніх творах репресованих письменників М. Горбаня «Козак і воєвода» (1929), Г. Бабенка «Шляхом бурхливим» (1930).

Всі ці приклади – переконливий доказ великої відповідальності українських козаків у боротьбі за долю свого народу. Вони були першими, хто тільки починав створювати на Слобожанщині відповідне національно-культурне середовище.

Питання для самостійного опрацювання:

1. Якими були передумови заселення «Дикого поля»?
2. Якими були причини масового переселення жителів з Правобережної України?
3. Вихідці переважно з яких місцевостей заселяли Слобідську Україну в XVII ст.?
4. Яка небезпека загрожувала населенню Слобожанщини в XVII ст.?
5. Ким були перші поселенці Харкова?
6. Яким був полковий устрій козаків Гетьманщини?
7. Чому Харків будували на місто-фортецю?

Теми рефератів:

1. Дискусія про час виникнення міста Харкова.
2. Історія Харківського козацького полку (XVII–XVIII ст.).
3. Охтирський та Сумський слобідські козацькі полки (XVII–XVIII ст.).
4. Історія Ізюмського слобідського козацького полку (XVII–XVIII ст.).
5. Белгородська черта: військово-стратегічне значення, вплив на розвиток краю.
6. Ізюмська черта: військово-стратегічне значення, вплив на розвиток краю.

Література для самостійної роботи:

- Альбовский Е. История Харьковского Слободского козацкого полка (1651–1765) / Е. Альбовский. – Х., 1895. – 218 с.
- Багалея Д. И. Заметки и материалы по истории Слободской Украины / Д. И. Багалея. – Х., 1893. – 176 с.
- Багалея Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год) / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. Х. : Хагок – Т. 1 – 1905. – 568 с. ; Т. 2 – 1912. – 973 с.
- Барвинский В. А. Исторический очерк Харьковской губернии / В. А. Барвинский. – Х. : Союз, 1918. – 22 с.
- Веселовский Г. М. Город Острогожск (Воронежской губернии) и его уезд: Истор.-статист. и этнограф. очерк / Г. М. Веселовский. – Воронеж.: [б. в.], 1867.
- Гербель Н. Изюмский слободской козацкий полк: 1651–1765 / Н. Гербель. – СПб., 1852. – 164 с.
- Данилевич В. Е. Время образования Слободских черкасских полков / В. Е. Данилевич // Сб. ст., посвящ. В. О. Ключевскому. – М., 1909. – С. 632-639.
- Дьяченко М. Т. Етапи заселення Слобідської України в XVII – перш. пол. XVIII ст./ М. Т. Дьяченко // Укр. іст. журнал. – 1970. – № 8. – С. 41-51.
- Журавльов Д. В. Міські фортифікації Слобідської України в другій половині XVII–першій половині XVIIIст. / Д. В. Журавльов // Вісн. Харк. ун-та ім. В. Н. Каразіна. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип. 641. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. – С. 7-17.
- Загоровский В. П. Изюмская черта / В. П. Загоровский. – Воронеж: из-во Воронеж. ун-та, 1980. – 238 с.
- Маслійчук В. Л. Козацька старшина Харківського полку 1654–1706 / В. Л. Маслійчук. – Х. : Ун-т внутр. справ, 1999. – 124 с.
- Маслійчук В. Л. Провінція на перехресті культур: Дослідження в історії Слобідської України XVII–XIX ст. / В. Л. Маслійчук. – Х. : Харківський приватний музей міської садиби, 2008. – 399 с.

Юркевич В. Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького / В. Юркевич. – К.; Друк. ВУАН, 1932. – 188 с.

Яворницький Д. І. Іван Дмитрович Сірко / Д. І. Яворницький. – Дніпропетровськ: Промінь, 1990. – 192 с.

Лекція № 3. Соціально-економічний розвиток Слобожанщини в другій половині XVII – середині XVIII ст.

1. Соціальна структура населення. Поняття займанщини.
2. Еволюція козацького і селянського господарства.
3. Промисли. Ремесла, торгівля і ярмарки.
4. Побут і звичаї українського та російського населення.
5. Культурне життя Слобідської України.

1. Соціальна структура населення. Поняття займанщини

Основним заняттям населення Слобожанщини в XVII ст. була військова служба, оскільки в ці часи Харків та інші міста регіону були головним чином військовими пунктами-фортецями. Головним завданням їх жителів було вести безперервну боротьбу з татарами. Цією постійною небезпекою грабіжницьких набігів гальмувався економічний розвиток Слобідської України. Розвиток господарства на Слобожанщині в XVII ст. визначався не тільки місцевими природними умовами, а й історичними та політичними умовами, в яких перебували її жителі. Населення краю в XVII ст. ще не диференціювалося на групи, які різко відрізнялись би одна від одної в соціально-економічному відношенні. Соціальні й економічні відносини значною мірою залежали від характеру землеволодіння. Поширеною його формою була *займанщина*.

Поняття займанщини. Кожний переселенець міг стати власником певної кількості орної землі, лісу та сіножатей. Як правило, такої, яку міг обробити. Поселенці прагнули закріпити ці землі за собою офіційними документами московської адміністрації чи полкової старшини. *Займанщина* надавала

можливості козацькій старшині, заможним козакам привласнювати більше земель та селити на них селян, які мали її обробляти за певну частку відведеної землі.

Д. І. Багалій у розділі 8 «Земельна власність» своєї книги «Історія Слобідської України» розглядає такі питання заїмочного землеволодіння:

1. Основою слободсько-українського козачого землеволодіння була займанщина земель;
2. Земельні паї займалися у власність кожним мешканцем;
3. Для загального користування виділялася тільки невеличка частина земель, більш за все ліси;
4. Старозаїмочні землі переходили у спадок;
5. Деякі з власників-козаків, розпродавши свої ділянки своїм або чужим людям, поробилися безземельними підсусідами та робітниками;
6. З козачих земель обмежена була значна частина їх особним земельним власником – козацькою старшиною та іншими;
7. Взагалі старі козацькі займанщини існували з початку заселення краю до скасування автономії.

Треба звернути увагу на головну особливість займанщини. Вона принципово відрізнялась на першому етапі, принаймні до початку панського дворянського землеволодіння на Слобожанщині, від великоросійського помісного землеволодіння. Термін «помістя» в Росії виник як назва земельної ділянки, яка спочатку виділялась дворянам за військову службу без права спадковості і продажу.

Загальною основою земельної власності у Слобідській Україні була заїмка вільних земель як земельне право. Цей спосіб був затверджений царськими жалуваними грамотами. Він мав правову законну підставу.

Вивчаючи проблему форм землеволодіння на Слобожанщині, Д. І. Багалій з прогресивних позицій відстоював право селян на індивідуальну земельну власність і, на відміну від Луцицького І. В. та Ковалевського М. М., заперечував існування на Лівобережжі та Слобожанщині в XVII–XVIII ст. селянської общини,

тотожної великоросійському «миру». На його думку, земля займалася з самого початку не в общинне, а в індивідуальне землеволодіння.

Привілейованим станом на Слобідській Україні стає козацтво, яке поділяється на три розряди:

- козаки виборні – заможні козаки, які відбували військову службу;
- підпомічники – менш заможні, які були зобов'язані допомагати виборним козакам грошима, продовольством, фуражем;
- підсусідки – незаможні козаки, які не мали свого наділу, жили та працювали у дворах заможних козаків.

Відповідно до даних перепису слобідських козаків 1691 р. у Харківському полку нараховувалось 6960 чол., Сумському – 7159 чол., Охтирському – 6411 чол., Ізюмському – 2301 чол., Острогозькому – 1929 чол.

Існував також стан селян-хліборобів. Переселенці, які оселялись на землях військового фонду, мусили записуватися в козаки й відбувати військову службу. Однак більша частина переселенців-хліборобів оселялись на землях козацької старшини та заможного козацтва. Для перших поселенців повинності не були обтяжливими, проте з часом ситуація погіршувалась, повинності збільшувалися.

У містах зародився стан міщан, які спочатку поєднували заняття ремеслами і землеробством. З 1671 р. у Харкові починається формування цехової ремісницької організації, у першу чергу, у кравців та кушнірів.

Так, у Харкові в 1685 р. було п'ять цехів міщан, які відповідали за порядок у фортеці, постачали необхідні матеріали для її обслуговування, їх називали «козаками городової служби». Опис слобідських міст 60–80 рр. XVII ст. зазначає, що у Харкові було 1273 козака городової служби, в Салтові – 79. Черкас-міщан городової служби з косою, рогатиною у Валках нараховувалося 606. На початку XVIII ст. міщанство як соціальна група Слобідської України фактично була скасована. У переписі Охтирського полку 1726 р. названі лише 32 «рядових міщанина» в Охтирці та по 9 – у м. Кириківці і с. Рибині. Ревізія 1732 р. міщан у Слобідському краї не фіксує зовсім. Тільки в Харкові серед населення виділені

492 душі чоловічої статі. Цілком імовірно, що в інших містах вони включалися до стану козацьких підпомічників.

Окремим соціальним станом стає духовництво. Окрім релігійно-культурної та просвітницької діяльності воно відігравало певну роль в економічному розвитку Слобожанщини. Зокрема, монастирі (Святогорський, Краснокутський, Курязький) вели власне господарство, розселяли на своїх землях переселенців.

Поступово до кінця XVII – початку XVIII ст. полкова старшина стала багатшою, її побут відзначався більшою розкішшю. Царський уряд приділяв значну увагу економічному та політичному посиленню козацької старшини і навіть схвалював ствердження у цьому середовищі аристократичних, династичних традицій. Так, 26 полковників з 36 за увесь час існування слобідських полків) були вихідцями з восьми старшинських родин – Донців-Захаржевських – 5 полковників, Кондратьєвих – 4, Лесевицьких – 4, Перехрестових-Осипових – 3, Шидловських – 2, Куликовських – 2, Квіток – 2, Тевяшових – 4. Решта полковників також походила з заможних родин. Козацька старшина порядкувала на Слобожанщині в межах прав, наданих московським урядом до 60-х рр. XVIII ст.

Починаючи з 1785 року слобідська козацька старшина починає активно накопичувати докази благородного походження. За період з 1786 рр. до Дворянської родовідної книги Харківського намісництва було внесено 276 осіб, а з 1786 по 1796 рр. – 513 осіб.

2. Еволюція козацького і селянського господарства

Система управління слобожанськими землями в складі Московської держави протягом століття пройшла тривалу еволюцію, зумовлену намаганнями царату уніфікувати владну вертикаль і запобігти ствердженню демократичних традицій адміністрування. Спочатку управління слобідськими полками здійснювалось белгородським воєводою, однак з 1668 р. ця функція була передана Посольському приказу в Москві. З 1700 року військовими і господарськими питаннями полків опікувався начальник Української дивізії, а фінансові питання вирішував белгородський воєвода. Унаслідок запровадження у Московській державі в 1707

році губернського поділу Сумський, Охтирський та Харківський полки були включені до складу Київської губернії, а Острогозький та Ізюмський – Азовської. 1718 року військові справи полків були вилучені з компетенції губернського керівництва та повернені начальнику Української дивізії. 1719 року судові справи полків уряд передав белгородському воєводі з правом апеляції до Курського надвірного суду. 1732 року Слобідські полки були реорганізовані у бригаду, командування якою здійснювалося бригадним командиром і Канцелярією комісії установи Слобідських полків з місцеперебуванням у Сумах, що була підвідомча Військовій колегії. 1743 року Канцелярію комісії знову змінюють полки, що були поновлені в правах і підпорядковані Військовій колегії, а судові справи передані до Белгородської губернської канцелярії з правом апеляції до Юстицьколегії, а надалі – до Сенату. 1765 року Слобідські полки були реорганізовані у Слобідсько-Українську губернію з центром у Харкові, що 1780 року трансформувалася в Харківське намісництво, яке 1796 року знову реорганізували у Слобідсько-Українську губернію, перейменовану 1835 року на Харківську губернію.

Еволюція сільського господарства на Слобожанщині залежала від привілеїв, визначених в “Жалуваних грамотах”. Останні сприяли швидкому розвитку *землеробства*. Головним заняттям більшості населення Слобожанщини в XVII ст. було саме землеробство.

Землероби одержували високі врожаї зернових культур. Найбільшу площу засівали озимим та яровим житом. Пшениця на той час займала невелику частину ріллі. Хліб був дешевий, чверть жита (8,5 пудів) коштувала 50-60 копійок, пшениці – 1,5-2 карбованці, віз сіна – 50 копійок (в інших містах – 6 карбованців). Також землероби сіяли овес, ячмінь, просо, гречку, коноплю, льон.

Сільське господарство в XVII ст. мало здебільшого *натуральний характер*. Поступово спостерігаються деякі зміни в землеробстві. В основній частині регіону йшов перехід до трипілья. Складовою землеробства стало широко розвинуте городництво. Важливе місце в господарському житті населення зайняло садівництво. Великою кількістю фруктових садів славилися в цей період Валки та Золочів.

Землеробством займалися не лише селяни, а й мешканці сотенних міст. Кожен мешканець в містах був і обиватель, і пахар, і садівничий. У Харкові протягом XVII ст. 70 % населення займалось сільським господарством, тобто заводи́ли собі хутори та пасіки. Мешканців Харкова наприкінці XVII ст. нараховувалося 6 тис.

З розвитком землеробства було нерозривно пов'язане розведення худоби. Переселенці приводили з собою значну кількість великої та дрібної худоби. Особливо важливе місце ця галузь займала в Ізюмському полку.

Подальшого поширення набуло бджільництво. Його особливістю в цей період був перехід від бортництва до пасічництва. Більше всього пасік було в північних районах Харківщини.

Найстарішими з тутешніх промислів були мисливство, рибальство та бортництво. У XVII ст. ловили рибу у Цареборисові, звіра в Ізюмі та птахів у Чугуєві.

Широко розповсюдилися на Слобожанщині гуральництво (виготовлення горілки), соле- та селітроваріння. Сіль, наприклад, видобували на Торських і Маяцьких озерах. Горілчаний промисел був найважливішим після землеробства. Ця пільга здавна затверджувалась «Жалуваними грамотами» і надавалась лише українському населенню, росіяни такої переваги не мали. У 1765 р. у Харкові 26 чоловік займалися гуральництвом.

3. Промисли. Ремесла. Торгівля й ярмарки

З 1660 р. став швидко розвиватися млиновий промисел. Млини будували на річках, біля них виникали слобідки. У місті Харкові млини стояли на річках Харків, Лопань. Млини коштували дорого, до 200 карбованців, і належали козацькій старшині. Д. І. Багалій пише, що в кінці XVIII ст. у Харківському комісарстві було 107 млинів, в Ольшанському – 53, у Мереф'янському – 39, у Охтирській провінції – 209, у Сумській – 160, в Ізюмській – 53, в Острогозькій – 24.

Доволі широко було розвинуто селітроваріння. У Слобідській Україні селітра добувалась із селітряних буртів, які утворювалися з випаленої сухої трави і утвореного з неї попелу. На початку XVIII ст. виварка селітри переходить у руки козацької старшини й дворян, котрі будували заводи і постачали селітру у казну. Згодом купівля селітри зробилася казенною монополією. І не випадково – селітра йшла на порох.

Окрім того, українці виробляли інші промислові товари – поташ, скло, сукна.

Розвиваються ремесла: гончарство, кушнірство, римарство, чоботарство, ковальське ремесло, виготовлення одягу, ювелірних прикрас. Ремісничих кустарних господарств на Слобожанщині у кінці XVIII ст. нараховувалось 6776, а усіх ремісників – 33834 чоловіків і жінок. Харків славився ткацтвом килимів із місцевої вовни. Такі килими називалися коцами. Майстерні коцарства самі робили пряжу, фарбували її рослинними та мінеральними фарбами, ткали килими та підстригали їх. Коци тисячами вивозили за кордон.

У Харкові було багато римарів, які виготовляли ремені, кушнірів, які вичиняли звірячі шкури. З великих шкур шили кожухи, а з дрібношерстих, кучерявих – шапки. Користувалася попитом праця склярів, чимало було бондарів та стельмахів, які виробляли візки та сани. Гончари виробляли не тільки посуд, а й кахель для груб.

Богодухів був відомий як центр чинбарства та чоботарства, Чугуїв славився на всю Україну своїми кушнірами, Нова Водолага – гончарами, які виготовляли кахлі й тарілки. Ремісники у Харкові селилися по деяких вулицях, і про це свідчили назви чотирьох харківських вулиць – Римарської, Кузнечної, Чоботарської та Коцарської.

У XVII ст. на Харківщині була розвинута торгівля. Жителям надавалося право безмитної торгівлі. Найбільшого розвитку вона набула в Харкові. З 1659 р., за дозволом московського царя, почали проводити в місті ярмарок, пов'язаний з днем Успіня Пресвятої Богородиці – він дістав назву Успенський. Пізніше стали проводити Покровський, Хрещенський і Троїцький ярмарки, які відігравали

значну роль у внутрішній торгівлі держави. Місцевим жителям дозволялось приїжджати торгувати в місті Харкові кожний тиждень по четвергах.

В інших населених пунктах Слобожанщини торгівля була менш розвинута. Це пояснювалось переважно натуральним характером господарства. Але майже в кожному місті чи селі існували ярмарки чи інші форми товарообміну. Малих ярмарок, наприклад, нараховувалось більше 200. Більша частина їх була у військових слободах, менша – у панських.

4. Побут і звичаї українського та російського населення

Д. І. Багалій в деталях описує основні риси побуту і звичаї козаків, селянства та міщанства Слобожанщини. Ось деякі з них:

- українці жили в дерев'яних рублених або мазаних хатах, укритих соломною. У них були просторі сіни і призьба, долівка була глиняна. Дах був очеретяний. Коли бракувало дерева, робили й стелю на тонких перекладах, скріплювали їх сволоком. Хати були невеличкі і по українському звичаю поділялися на дві частини – одна половина хати була для господаря, а друга – для гостей, бо значна частина населення шинкувала. Уздовж стін стояли лавки. У кутку біля образів стояв довгий, вузький дерев'яний стіл, на якому лежав хліб та стояла сіль. Для освітлення хати використовували каганці, в яких горіло сало або конопляна олія;
- одягу слобожан були властиві українські риси: чоловіки носили широкі штани (шаровари), пояс, жупан, черкеску. Жінки надягали вишиту сорочку, корсетку, спідницю, прикраси у вигляді намиста. Дівчата надівали на голову стрічку, заплітали косу на маковці немов вінчик. Косу прикрашали квітами. А котра надівала платок, то випускала з нього косу і заплітала в неї стрічку;
- їжа в українців була краща, ніж у великоросіян. Житній хліб майже у всіх був просіяний на ситі, а не на решеті. Варили страву двічі на день – рано і ввечері. Варили борщ з буряків та капусти, з пшоняною затіркою, з сирівцем, з салом. На вечерю подавали гречані або пшеничні вареники з сиром, гречані галушки з

салом, пшоняну густу кашу з салом або маслом та окропом. Усякий мав свій город та баштан;

- селянське господарство мало свої українські особливості порівнянно з великоросійським. Великоросійське село з першого погляду немов багатше українського. Воно при річці, має доволі ліса й поля, усі поля засіяні, на току доволі хліба, хати й усі інші будівлі дерев'яні. Одначе худоби мало тай малоросла. Ліси знищені, бо на лапті обдирають кору з дерева, хата закопчується від диму і швидко пріє та згниває. Страчується багато лісу й через те, що огорожі й таке інше роблять не з хворосту, як в Україні, а з доброго дерева. Садів та огородів немає. В українців же білі, чисті і світлі хати, добрі садки, огороди з усякою огородиною. Значна частина великоросійського населення Слобожанщини перейняла від українців їх досвід для свого господарства;
- свят у слобожан було багато, і деякі з них святкувалися кілька днів, наприклад, Трійця;
- весілля справляли гучно і витрачали на них багато грошей (більше 30 крб.);
- у натурі слобожанина проявлялась м'якість мирного селянина, народних бунтів у Слобідській Україні не було;
- українець поштивий і сердешно привітливий, здатний до освіти, чесно виконує обіцянки й умови;
- до майстерства українець дуже здатний і охоче переймає усе нове. Він тихомирний і розсудливий, не схильний до крадіжки й розбишацтва;
- багата природа була ласкава до українців, і це зробило в той же час його «безпечним, лінивим і через це він не ходив на заробітки», як великоросіяни.

5. Культурне життя Слобідської України в другій половині XII – середині XVIII ст.

На початку I тисячоліття н. е. територія сучасної Слобожанщини складала південно-східну окраїну придніпровського масиву слов'янських землеробських племен *роменської культури*, про яку ми уже згадували в першій темі нашого посібника. З кінця X століття значна частина сучасної Харківської області

входила до складу Київської давньоруської держави, а з XII століття стає крайнім пунктом поселень слов'ян на південному сході.

Місто Донець, а потім полкове місто-фортеця Харків розмістилися на межі степу, шляхами якого зі Сходу на Захід, а потім у зворотному напрямі пройшли за останні два тисячоліття багато племен та народів – скіфи, тюркомовні болгари, хозари, половці, татаро-монголи, кримські татари. Майже кожна така навала з періодом в 2-3 століття закінчувалась для Слобожанщини «диким полем».

Але залишалась генна пам'ять про синтез різноманітних культур, терпимість до чужої релігії, культури, ідей, залишилися і осередки культури. Розвиток культури XVII–XVIII ст. тісно пов'язаний з історичними процесами, що відбувалися в Україні. Це стосується насамперед національно-визвольної війни 1648–1657 рр. і колонізації українських земель. Ці події, з одного боку, сприяли піднесенню національної культури, з іншого – пригнічували її розвиток. Визначну роль у цьому процесі відіграли переселенці з Правобережної та Наддніпрянської України, які принесли з собою багаті культурні та просвітницькі традиції (у побуті, фольклорі, мистецтві, архітектурі, освіті). Створені в середині XVII століття як центри вільних свобод (слобод) полкові міста-фортеці – Харків, Суми, Охтирка, Острогожськ, Ізюм швидко зростають і розвиваються. На місцеві традиції, частково втрачені у часи лихоліття, почала впливати побутова й обрядова культура, яку принесли з собою переселенці. Її активно підтримували й поширювали православні церква та монастирі.

Православні церкви та монастирі. Церковно-монастирська колонізація була складовою, невід'ємною частиною загального процесу переселення українців на слобідські землі. Слобідське православне життя було досить своєрідним, бо відчувало на собі вплив з боку Української та Московської православної церков.

Усі слобідські монастирі були повітовими через те, що засновувались на відстані від населених пунктів на незаселених землях. Усього з початку визвольної війни до 1657 р. відкрились 4 монастирі, один з яких був жіночий, та продовжував існувати один з найдавніших монастирів – Святогорський

Успенський чоловічий. Чоловічі монастирі переважали над жіночими, що пояснювалось досить складними умовами існування (набіги татар, необхідність та складні побутові умови), коли військові інтереси Московської держави стояли на першому місці, а усякий обиватель, у тому числі й монахи, повинні були ставати воїнами. Отак ченці, хотіли вони цього чи ні, брали участь у захисті краю від татар, а їх будівлі перетворювались на фортеці, де ігумени виконували функції воєвод.

Розраховуючи на довге існування, монастирі поступово купували рухоме та нерухоме майно, а це заклало ґрунт для майбутніх суперечок між релігійною та світською власністю.

На відміну від монастирів, церкви обслуговували повсякденні потреби переважної більшості слобожан. Через релігійність українців обходитись без церков ставало неможливим. Вони були для переселенців тим місцем, де відстоювались спільність, система духовних цінностей, менталітет. Тому в духовній культурі слобожан релігія займала значне місце.

На Слобожанщині, як і в цілому в Україні, спостерігалось сплетіння давньої обрядовості з християнськими традиціями, тобто комплекс календарних та побутових свят і обрядів узгоджувався з річним циклом свят Православної Церкви та давнім хліборобським календарем. Свята та обряди слобожан дають широке уявлення про побут, моральні, етичні та естетичні погляди народу. Крім того, календарний цикл свят мав виховне значення. Так, наприклад, оцінка ведення господарства, а також організації сімейних відносин припадала на зимові свята, фізична готовність до участі в напружених польових роботах – ранньою весною, творчі здібності та естетичний смак людини репрезентувався влітку, а показники вмілої педагогічної діяльності – під час осені. Отже, календарно-побутові свята умовно поділялися на 4 цикли.

Традиційно, зимовий цикл свят починався Різдвом і закінчувався святом Стрітення, коли, за повір'ям, зустрічається зима з весною. Кульмінаційні точки періоду Дванадцятидення: 25 грудня (Різдво), 1 січня (Новий рік) та 6 січня (Хрещення). Новорічні свята українців, за характеристикою етнографів XIX–

XX ст., – це складний звичаєво-обрядовий комплекс, в якому міцно переплелися елементи язичництва та християнської релігії.

Що стосується весняних свят, то до них належать: свято 40 мучеників, Благовіщення, пасхальний цикл, який починався з Масляної. Кульмінаційною точкою весняного циклу свят був Великдень. На останньому тижні перед Великоднем слобожани відзначали Вербну неділю та Чистий четвер. Серед весняних народних свят важливе місце займало свято Юрія, яке відзначалося 23 квітня і знаменувало кінець весняного циклу.

Літній цикл свят не такий численний як, наприклад, зимовий. Найважливіші свята цього циклу: Зелене свято (Трійця), Івана Купала та Петра і Павла (Петрівка).

Осінній цикл свят умовно можна поділити на дві частини, до першої належать свята аграрного календаря: Спасівка та Покрова, а до другої – православного церковного: свята Катерини та Андрія. Важливою складовою частиною духовної культури слобожан було громадське дозвілля: "вулиці", «вечорниці», базари та ярмарки.

Найважливіші етапи життя людини, а також етапи формування родини завжди супроводжувались різноманітними обрядами та звичаями. До традиційної сімейної обрядовості належали обряди, пов'язані з біологічним циклом існування людини – народженням (родильна обрядовість), одруженням (весільна обрядовість) і смертю (поховальна обрядовість).

Неперебільшуючи культурного значення слобідських монастирів та церков у початковій історії Слобідської України, зазначимо їх особливу роль у задоволенні релігійних потреб населення, надання допомоги та притулку для убогих самотніх козаків, хворих, втікачів з кримського полону.

Розвиток освіти. Харківський колегіум. У другій половині XVII ст. на Слобожанщині виникають братства – національно-релігійні та просвітницькі організації при православних церквах. Вони створювали школи. Першу школу в Слобожанському краї було відкрито в місті Охтирці при Миколаївському храмі. Водночас відкриваються школи в Харкові для майбутніх церковнослужителів,

виникає своєрідна школа мандрівних дяків. Навчальна програма мандрівників була нескладною: грамота, письмо, читання церковних книг, набуття навичок восьмиголосного церковного співу. Ці школи задовольняли освітні й моральні потреби народу та відігравали надзвичайно велику роль у становленні освіти на Слобожанщині. Водночас тут же створюється кілька початкових церковноприходських, козацьких та полкових шкіл. Вони виникали з ініціативи самого народу й утримувалися за його рахунок. У XVII ст. у Харкові налічувалося п'ять таких народних шкіл: по одній при Троїцькій, Благовіщенській та Воскресенській церквах, при Успенському соборі було відкрито дві школи.

Протягом XVIII ст. кількість початкових шкіл невпинно зростала. За даними перепису населення 1732 р., тільки в Харківському полку існувало 20 шкіл, а в чотирьох полках Слобідської України – 124 школи.

Новий етап розвитку освіти на Харківщині пов'язаний з діяльністю Харківського колегіуму. Белгородський єпископ Єпіфаній Тихорський заснував його в 1722 р. як архієрейську школу, що призначалась для підготовки священників. У 1729 р. духовна школа почала працювати під патронатом найстарішої в Харкові Покровської церкви, яка була центром духовного життя населення. Ця школа, крім дітей духівництва, приймала на навчання дітей дворян, козаків, міщан, а інколи й селян. За грамотою імператриці Анни Іоанівни в 1731 р. школа отримала назву колегіуму, який став другим за значенням навчальним закладом України. Він копіював в основних рисах Києво-Могилянську академію. У 1736 р. програма колегіуму поповнилась такими предметами, як математика, геометрія, історія, географія, французька та німецька мови. Випускники колегіуму займали духовні посади в Слобідському, а також інших регіонах України та Росії, вступали на державну та громадську службу. Наприкінці XVIII ст. кількість учнів у колегіумі становила близько п'ятсот осіб. Навчання тривало 13 років. До колегіуму приймали учнів, яким виповнилося 10 років. До складу повного курсу наук входили вісім класів. Навчальна система такого типу перейшла на наші землі з Західної Європи (зокрема, Польщі). З діяльністю колегіуму пов'язане відкриття в Харкові першої бібліотеки, що мала значне зібрання книжок, переважно

латинською та грецькою мовами. У 1731 р. книжковий фонд, який належав Єпіфанію Тихорському, поповнився бібліотекою покійного митрополита Стефанія Яворського. Характерною рисою керівництва колегіуму було залучення талановитих викладачів – переважно випускників Києво-Могилянської академії. Серед учителів колегіуму були такі видатні діячі, як дійсний член Петербурзької академії мистецтв художник І. С. Саблуков, автор підручників з хімії та фізики, пізніше професор Московського університету І. А. Двигубський, український композитор, диригент і співак А. Л. Ведель. З Харківським колегіумом пов'язана викладацька діяльність видатного українського філософа Г. С. Сковороди. 1759 р. його було запрошено до колегіуму на посаду викладача поетики, «християнського добронравія» та інших гуманітарних дисциплін. 1769 р. Сковороду звинуватили в руйнуванні підґрунтя церкви та держави й звільнили з роботи. З того часу він стає мандрівним філософом, подорожуючи переважно містами та селами Харківщини.

Харківський колегіум тривалий час був єдиним освітнім центром Слобідської України та Півдня Росії. До заснування Харківського університету він відіграв роль вищого навчального закладу регіону, поєднуючи середню та вищу школи.

У другій половині XVIII ст. Харківський колегіум утратив всестановий характер і поступово перетворився на спеціальний навчальний заклад – семінарію, але в цілому його загальнопросвітницька роль у XVIII ст. надзвичайно велика. Наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст. на українських землях, які входили до складу Російської імперії, були засновані ще три православні колегіуми – Київський, Чернігівський та Переяславський. Тривалий час у дослідженнях з історії освіти та культури України і Росії XVI–XVIII ст. містились лише деякі загальні оцінки колегіумів. Автор докторської дисертації «Православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст.» Людмила Юріївна Посохова прийшла до важливого висновку, що дослідниками не були вироблені критерії, які б дозволяли віднести колегіуми до того чи іншого типу навчальних закладів, недостатньо проаналізовано генетичний зв'язок єзуїтських та православних колегіумів, не схарактеризовано сутність їхньої еволюції на тлі

процесів, які розгорталися у Російській імперії в цей час. Сьогодні все частіше йдеться про те, що православні колегіуми потенційно могли розвинутися до рівня університетів за прикладом низки католицьких колегіумів. У цілому ж, за короткий час ці освітні інституції встигли розквітнути та згаснути, являючи собою не тільки освітній, але й культурний феномен.

Народне мистецтво. Архітектура. Українські народні звичаї, ігри, танці довго зберігалися в пам'яті харківських козаків. Особливо це характерно для усної народної творчості, яка відображала життя, побут населення, його боротьбу проти татар. Серед таких творів – народна дума «Вдова Сірчиха-Іваниха», в якій розповідалось про вдову Івана Сірка, яка сама виховувала двох синів – Петра й Романа. Їх батько, Іван Сірко, загинув у боротьбі з турками. Сини відправились помститися за батька та загинули від турецької навали. А мати читає про це листа та сумує.

Народну пісню «Ой то з-за гори, з-за кручі» співали чумаки, коли ходили в похід по сіль та сумували в чужій стороні за рідним краєм.

У рекрутській пісні «Вой да на прийомі галки в'ють...» розповідається про те, як дівчина проводить рекрута та сумує за ним.

Про козацьке життя та боротьбу розповідали також легенди та народні перекази. Легенда «Кошовий Сірко» змальовує козацьке життя та війну козаків у Таврії з татарським ханом Мамаєм під проводом кошового Сірка.

Слобожани по праву можуть пишатися своєю художньою школою, біля витоків якої стояли безіменні самородки. Ми ніколи не дізнаємось імен талановитих майстрів-патріотів, які створили перші гетьманські портрети, невідомим залишеться автор славнозвісної картини «Козак Мамай». Естафету співців рідного краю підхопили талановитий іконописець з Малинівки Василь Рудецький, пізніше Ілля Рєпін, Іван Рашевський, Сергій Васильківський.

Архітектура та будівництво в другій половині XVII ст. на Слобожанщині розвивалися на місцевій, самобутній народній основі. Перші дерев'яні храми на Слобожанщині споруджували переселенці з Придніпров'я та Правобережжя, зберігаючи «черкаские обьктности». У церковну споруду народні умільці

вкладали досвід і мистецькі здібності. Тому не випадково, що частина храмів стали для майбутніх поколінь пам'ятками народної архітектури. Але храми зазнали і впливу московської церковної культури, оскільки були підпорядковані Московській, а згодом Белгородській єпархії.

Прикрасою церкви слугували іконостаси, ікони та інше церковне обладнання. Настінний живопис в ті часи не використовували. У 1657 р. у Харкові побудували першу невелику дерев'яну Успенську церкву. Перші дерев'яні храми Харкова не пережили до наших днів. При зростанні міста вирішили побудувати перший кам'яний собор. Як і більшість соборних храмів, він був хрестово-купольним, мав п'ять куполів. Окремо стояла дзвіниця, у нижньому ярусі якої розташовувався в'їзд, що приносив дохід від здачі його в найом. Унаслідок пожежі 1733 р. від Успенського собору збереглася лише кам'яна стіна. У 1770-х рр. було прийнято рішення розібрати собор, щоб побудувати на його місці новий.

На селі та значною мірою в містах як будівельний матеріал використовували переважно дерево. Саме з дерева будувалися хати селян, міщан, козаків, часто й будинки козацької старшини, сільські церкви. У містах споруджували будови з цегли й каменю: гетьманські палаци, будинки старшини та магістратів, монастирі, церкви. Міста Слобідської України – Харків, Суми, Стародуб та інші інтенсивно розбудовувалися.

Будівництво храмів здійснювалося в стилі архітектури українського православ'я. Храми будували у вигляді образу – корабля. Особливістю побудови була також багатоярусність храму. Перший дерев'яний Благовіщенський храм був триглавий, з окремою дзвіницею, побудований у стилі малоросійської архітектури. Трохи згодом за межами фортеці з'явилися Миколаївська, Різдвяна, Михайлівська та інші церкви.

Питання для самостійного опрацювання:

1. Якими були головні заняття населення Слобідської України в XVII ст.?
2. Що таке промисли? Чим вони відрізнялися від ремесла? Які ремесла розвивалися в Україні?

3. Чим відрізняється двопольна система землеробства від трипільної?
4. У чому особливості воєводського управління?
5. Які головні заняття жителів Слобожанщини вам відомі?

Теми рефератів:

1. Українська і російська колонізація Слобідської України: порівняльна характеристика (XVI–XVII ст.).
2. Ярмарки на Слобожанщині (XVII–XVIII ст.).
3. Слобожанські монастирі та їх роль у розвитку краю.
4. Топоніміка міст і сіл Слобожанщини.
5. Культура та побут населення Слобожанщини (за «Описами Харківського намісництва»).

Література для самостійної роботи:

- Багалій Д. І. Український мандрований філософ Григорій Сковорода / Д. І. Багалій. – 2-е вид., випр. – К. : УКСП «Кобза і орій», 1992. – 472 с.
- Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета / А. С. Лебедев. – М. : изд-во ист. об-ва истории древности российских при моск. у-те, 1886. – 103 с.
- Овчаренко Е. Земельна власність у Слобідській Україні в XVII–XVIII ст., її походження і форми / Е. Овчаренко // Зап. істор.-філолог. відділу Укр. Академії наук. – Кн. XI. – К., 1927.
- Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. – К. : Наукова думка, 1991. – 253 с.
- Посохова Л. Ю. Образи Харківського колегіуму та Харківського університету: точки сполучення / Л. Ю. Посохова // Вісн. ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2005. №701. Історія. – Вип. 37. – С. 41-50.
- Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. / Л. Ю. Посохова. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. – 400 с.

Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. / А. Г. Слюсарский. – Х. : Кн. – газ. вид., 1964. Кн. – газ. вид. – 460 с.

Сумцов М. Ф. Слобожане: історично-етнографічна розвідка / М. Ф. Сумцов. – Х. : Союз, 1918. – 240с.

Тема 3. Слобідська Україна в другій половині XVIII – першій половині XIX ст.

Лекція № 4. Зміни в геополітичному становищі Слобожанщини.

Харківський університет і українське відродження

1. Адміністративно-територіальні реформи: Слобідсько-Українська губернія, Харківське намісництво, Харківська губернія.
2. Соціально-економічний розвиток Харківщини.
3. Розвиток світської освіти.
4. Заснування Харківського університету.
5. Розвиток українознавства в Харкові 30–40-х років XIX ст.

1. Адміністративно-територіальні реформи: Слобідсько-Українська губернія, Харківське намісництво, Харківська губернія

Зміни політичного значення території Харківщини. З 50-х рр. XVII ст. район русько-татарських зіткнень поступово переміщувався все далі на південь. Нова укріплена лінія прийшла на зміну Белгородській межі. Караульну службу на Ізюмській межі несли козаки Харківського та Охтирського полків, котрі повинні були обороняти фортеці, що були збудовані на цій лінії. Спроби татар прорвати новопобудовану межу на початку XVIII ст. успіху татарам не приносили. Ізюмська межа захищала територію на південь від Белгородської межі, у тому числі й місто Харків. У зв'язку з цим до кінця XVII ст. деякі міста-фортеці, які знаходилися на північ від Ізюмської лінії, втрачають колишнє військове значення. У цей же час посилювалася влада Російської держави над Слобідською Україною.

Утворення Слобідсько-Української губернії. На початку XVIII ст. на містах зберігався козацько-старшинський адміністративно-політичний устрій. Але згодом царський уряд почав проводити централізовану адміністративну політику, спрямовану на введення в Україні загальноросійських порядків, скасування козацького самоврядування.

Ліквідація Слобідської автономії почалася за Петра I. На початку XVIII ст. він скасував у місті Харкові воєводське управління. У 1700 р. Петро I видав

грамоту, згідно з якою полковники затверджувалися государем у своїй владі назавжди. Це зменшило право вибору полковника. Слобідську Україну було включено до складу Азовської губернії, а в 1718 р. місто Харків відійшло до Київської губернії.

За часів царювання імператриці Анни Іоанівни було зламано місцеве самоврядування, слобідські козацькі полки перетворено на армійські, полковників перейменовано на прем'єр-майорів. Крім колишніх козацьких полків було створено драгунський.

Право займати вільні землі було відмінено, на всяке володіння необхідно було мати кріпосний акт. Усі правові питання вирішувалися згідно з законами Російської держави. Реформа погіршила добробут народу, а також обмежила існуючі раніше свободи. Але в період правління Єлизавети Петрівни цю реформу було скасовано й відновлено колишнє козацьке управління.

Проте за правління Катерини II козацький устрій краю було знову знищено. У 1764 р. було ліквідовано гетьманство в Україні і козацьку службу взагалі, слобідські козацькі полки перетворено на гусарські загальновійськового типу. Слобідських козаків перетворено на військових обивателів, обкладених подушним податком.

Реформа Катерини II була повною та рішучою, вона знищила місцеву автономію краю та здійснила різку зміну в його соціально-економічній організації.

У 1765 р. Слобідську Україну було перетворено на Слобідсько-Українську губернію, яка охоплювала територію колишніх слобідських полків. Адміністративним центром губернії було визначено місто Харків. Складалася губернія з Ізюмської, Острогозької, Охтирської, Сумської, Харківської провінцій. Військовому губернаторові Слобідсько-Української губернії було також підпорядковано українське населення землі Війська Донського, Белгородської, Воронезької, Казанської, Саратовської та Астраханської губернії. За переписом 1773 р. у Слобідсько-Українській губернії налічувалося 670 населених пунктів, в яких мешкало 666031 чол., у тому числі 390197 військових обивателів, 225620 державних селян.

Скасування *автономії* слобідських полків мало, перш за все, великий вплив на соціально-політичне положення найбільшої категорії населення регіону – *козацтва*. Козацька служба була ліквідована, а козацькі стани трансформувалися в інші групи населення. Після того, як козаки й підпомічники *стали військовими обивателями*, політичне й економічне життя населення регіону суттєво змінилось. У другій половині 60–90-х рр. XVIII ст. унаслідок покладання на військових обивателів низки нових натуральних повинностей та грошових зборів відбулося поступове зближення правового становища військових обивателів з різними категоріями державного селянства. У сфері натуральних повинностей та оподаткування основними кроками у цьому напрямі стали поширення на Слобідську Україну в 1795 р. сфери дії загальноімперської рекрутської повинності та покладання на військових обивателів обов'язку сплати грошового оброку в 1798 р. Адміністративне та судове підпорядкування військових обивателів також зазнавало поступових змін у напрямі зближення його з адміністративним підпорядкуванням різних категорій державного селянства. Саме 1798 р. вважається датою завершення основного етапу інтеграції військових до суспільства Російської імперії, при якому військові обивателі втратили ключові ознаки станової окремішності.

Таким чином, у Слобідській Україні було введено загальноімперські установи, а також набули сили всі загальноімперські установи. При адміністративній перебудові в Російській державі Харків став одним із губернських міст, центром Слобідсько-Української губернії. Губернією керував губернатор, при якому існувала Губернська канцелярія. Губернаторові надавалося право обирати губернських чиновників. Першим харківським губернатором став Євдоким Олексійович Щербінін.

Харківське намісництво. Слобідсько-Українська губернія проіснувала недовго. З 1780 р. її було перетворено в намісництво, центральним містом якого став Харків. Із введенням намісництва значно збільшилася його територія. У Харкові розташувався ряд намісницьких, а потім губернських установ: Губернське правління, Казенна палата, Кримінальна палата, Цивільна палата,

Сумлінний суд, Верховний земський суд, Приказ громадської опіки, Губернський магістрат.

Серед описово-статистичних джерел з історії України важливе місце займають описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. Фактично в них уперше була зроблена спроба схарактеризувати один з важливих регіонів українських земель під назвою Слобідська Україна. Ці унікальні за змістом джерела містять відомості про адміністративно-політичний устрій, кількісний склад та соціально-етнічну структуру населення, його заняття, побут та культуру. Описи Харківського намісництва дозволяють відтворити стан заселення та господарського освоєння краю на кінець 70 – середину 90-х років XVIII ст.

Харківське намісництво, як окрема адміністративно-територіальна одиниця, проіснувала фактично з 1780 до кінця 1796 р. Згідно з указом від 12 грудня 1796 р. йому не лише поверталася попередня назва – **Слобідсько-Українська губернія**, а й територія, яку вона займала до створення намісництва. В 1835 р. Слобідсько-Українська губернія почала називатися Харківською губернією.

Харківська губернія. З 1835 по 1856 р. у період існування в місті генерал-губернаторства, місто Харків було адміністративним центром трьох губерній: Харківської, Чернігівської, Полтавської. При губернаторові існував ряд адміністративних установ, які очолював сам губернатор:

- **губернська канцелярія** спочатку складалася з одного секретаря. Потім чисельність секретарів збільшилася, вони стали називатися правителями канцелярії. У губернаторській канцелярії з'явилися посади чиновників з особливих доручень, на яких покладалася ревізія підвідомчих губернаторові установ;
- **губернське правління** являло собою колегіальну адміністративну установу. На чолі губернаторського правління стояв губернатор. Членами правління були радники та асесори. Губернське правління складалося з декількох відділень: цивільного, слідчо-арештанського, господарського, лікарського, будівельного;
- головою **приказу громадської опіки** теж був губернатор. У віданні приказу перебували сирітські будинки, лікарні;

- у XIX ст. застосовувалися тимчасові комітети та комісії, очолювані також губернатором. Це віспаний комітет, будівельна комісія, комітет піклування про в'язниці;
- у віданні *Казенної палати* була фінансово-господарська частина управління, податки з населення та контроль за губернськими прибутками та витратами;
- *Палата державного майна*, яка завідувала державними землями, лісами, державними селянами;
- вищими органами юстиції у дореформений період були дві палати: *Палата кримінального права* та *Палата цивільного права*. У Харкові засновується *Судова палата* й *Окружний суд*, існувала посада *губернського прокурора*.

Губернаторами в місті Харкові в XIX ст. були Іван Іванович Бахтін, Петро Іванович Трубецькой, Сергій Миколайович Муханов, Олександр Семенович Траскін, Петро Петрович Дурново, Дмитро Миколайович Кропоткін.

2. Соціально-економічний розвиток Харківщини

Зміни в соціальній структурі населення Харківської губернії в другій половині XVIII ст. – першій половині XIX ст. У другій половині XVIII ст. інтеграційні перетворення, як і в попередню добу, відбувались у слобдських полках. Протягом 50-х років XVIII ст. збільшується військовий визиск слобідського козацтва шляхом відновлення практики служби козаків на Українській лінії (система укріплень, збудованих у 1731–1733 рр. в Україні для оборони південних кордонів Російської держави від турецько-татарської агресії. Починалася від Дніпра і проходила по р. Орелі та р. Берестовій, далі йшла по р. Беречі до її впадіння у р. Сіверський Донець. Довжина лінії становила понад 285 км). Щорічно на будівництві Української лінії працювало понад 20 тис. українських козаків і більш ніж 10 тис. селян. Крім цього, на велику кількість слобідських козаків покладался обов'язок охорони Слов'яносербії та залучення їх до участі в Семирічній війні (походах 1756–1757 рр.). Ці заходи доволі негативно позначилися на соціально-економічному становищі слобідських козаків. Відтак перед російським урядом відкрилась чергова можливість для втручання у

внутрішні справи слобідських полків та завершення процесу соціальної інтеграції українського козацтва до нового імперського соціуму. Протягом 1762–1765 рр. створена за царським указом урядова комісія на чолі з гвардії секунд-майором Є. Щербініним здійснювала реформи у слобідських полках з метою повної інкорпорації Слобідської України до складу Російської імперії. Закінчився цей процес у 1798 р., коли колишні козаки були перетворені в державних селян. Від реформи Катерини II виграла тільки козацька старшина, яка зрівнялась з російським дворянством і отримала в 1785 р. «Жалувану грамоту дворянства», в якій підтверджувались її права та привілеї.

У подальшому, протягом першої половини XIX ст. станова структура населення Слобожанщини значно змінювалась, головним чином, за рахунок виділення окремих груп з сільського стану. Так, у кінці XVIII – на початку XIX ст. сформувалися так звані виморочні селяни, тобто селяни, які після смерті їх власника не перейшли до його спадкоємця. Наприкінці XVIII ст. на Слобожанщині нараховувалось 859 виморочних селян, що складали 2 % населення регіону. Водночас у статистичних описах зустрічається назва економічних селян та економічних черкас, колишніх церковних та монастирських селян (відповідно їх нараховувалось 2578 і 12568 душ). Серед російського та українського селянства на той час зустрічаються й інші категорії, наприклад, власницькі селяни та черкаси (ті, що були записані поміщиками), які складали майже половину населення Слобожанщини (46 %) – 368648 душ. Дворцові селяни, які складали наприкінці XVIII ст. 1,1 %, належали церкві та особам царської родини. У подальшому після ревізії (1795 р.) дворцові селяни називалися удільними. Їх кількість щорічно зростала. Так, у 1811 р. їх було 24728 душ (1, 35 %), в 1815 р. – 25078 душ (1, 38 %), а в 1833 р. – 28955 душ (1, 41 %). Отже, аналіз цих даних свідчить, що зростала не тільки кількість цієї групи населення, а і збільшувалась їх питома вага в загальній структурі населення регіону.

Протягом першої половини XIX ст. значних змін у соціальній структурі регіону не відбувалось. У середині століття (за матеріалами IX та X ревізій) все населення Харківщини поділялося на податне і неподатне. До податного

населення відносили селян (державних, поміщицьких, непоміщицьких) та міські стани. До неподатного – ті, що мали пільги та власне неподатне населення. Так, в 1850 р. на Харківщині нараховувалось 412081 душ чоловічої статі державних селян, за сім років їх кількість досягла 435894 душ (або в відсотковому відношенні виросла на 5,77 %). За цей же період число поміщицьких селян збільшилось з 224002 до 230047 душ чоловічої статі, або на 2,7 %); не поміщицькі селяни з 1850 р. по 1857 р. зросли з 412081 до 435894 душі чоловічої статі, або на 5,78 %. Таким чином, за період між IX та X ревізіями відбувалось зростання всіх груп селян, але в відсотковому відношенні число поміщицьких селян зростало повільніше, ніж тих, що були кріпаками. На це вплинула загальноросійська економічна криза, що охопила і сільське господарство Харківщини.

В середині XIX ст. сільське населення становило більшість і складало в 1850 р. 93,7 %, а в 1857 р. – 90,4 %; міські стани відповідно – 3,2 % і 3,1 %. Категорія неподатного населення, що об'єднувала стани дворянства, духівництва, військових іноземців тощо була малочисельною: від 2,8 % в 1850 р. до 6,4 % в 1857 р. За сім років приріст цієї категорії населення становив 26444 душі чоловічої статі, що було більше, ніж приріст груп населення сільських станів. Така динаміка росту пояснюється економічним становищем у регіоні, а також розвитком капіталістичних відносин у суспільстві, що приводили до змін у соціальній структурі населення Харківської губернії.

Стан землеробства. Протягом XIX століття кількість харків'ян, що займалися землеробством, поступово продовжувала скорочуватися. Більшість таких жителів зосереджувалася на околицях міста. Деякі городяни володіли займаними або купленими землями у приміських слободах. Розоравши землю біля міста, її засівали злаковими, овочами як для власного споживання, так і на продаж. Одержували добрий прибуток від продажу огірків, кавунів, динь. Садівництвом, як галуззю землеробства, займався мало хто. Яблука, сливи, вишні вирощували, перш за все, для домашнього споживання.

До середини XIX століття городяни майже зовсім перестали займатися землеробством. Але жителі сільської місцевості продовжували розширювати і

вдосконалювати цей вид діяльності. У сільському господарстві відбувався розвиток аграрного капіталізму. При цьому збільшуються посівні площі, значна частина сільськогосподарських робіт починає виконуватися за допомогою техніки, все ширше впроваджуються агрономічні нововведення. Прикладом є те, що в сівозміни включаються кормові культури, ширше використовуються органічні і неорганічні добрива, продовжується перехід до багатопільної системи землеробства.

Більша частина орних земель, як і раніше, відводилася під посіви зернових. Швидко зростало виробництво ярової пшениці в степовій зоні Харківської губернії. Жито, пшениця, ячмінь стали користуватися попитом на світовому ринку. Найбільше розповсюдження посіви ячменю мали у Вовчанському, Куп'янському, Ізюмському повітах.

У XIX столітті для виготовлення олії почали використовувати соняшник. Розпочалося відносно масове вирощування цукрових буряків. Саме Харківська губернія була центром виробництва цукрового буряку, спеціалізувались на цій культурі переважно Лебединський, Сумський і Охтирські повіти. Значно розширилось вирощування картоплі.

Виробництво тютюну було сконцентровано в Лебединському повіті, конопля для виробництва товарного волокна вирощувалася у Зміївському повіті.

У тваринництві на той час особливо виділялося вівчарство. Кількість тонкорунних овець на Харківщині збільшилася і склала до середини століття близько 500 тисяч голів. Вовна стала основним товаром на ярмарках, використовувалася як сировина місцевими фабриками і кустарними господарствами.

Садибні комплекси у другій половині XVIII – на початку XIX ст.
Важливою подією в сільському житті другої половини XVIII ст. на Слобожанщині став бурхливий ріст садибного будівництва. Поміщики здебільшого оселялися у своїх заміських володіннях, що сприяло появі чудових палаців та будинків.

Композиційною схемою садиб Слобідської України передбачалося зручне розміщення палацу з флігелями, кухнями, приміщеннями для гостей. Саме з

маєтковими спорудами цього періоду пов'язане поняття «садибного ансамблю». Складові садибного комплексу – це головний будинок, флігелі, оранжереї, господарчі та допоміжні будови, церкви, сад із парком та парковими спорудами, які в архітектурному сенсі, зазвичай, становили єдність, оскільки були витримані в одному стилістичному оформленні. Іноді на території маєтку розташовувався родинний цвинтар. Поблизу садибного комплексу могли розміщуватися млин, споруда промислового виробництва, економії.

Наступною не менш важливою складовою маєтку був парк. Основними принципами садово-паркового мистецтва були планування та розбивка саду, парку, розміщення та групування рослин на території парку у співвідношенні з архітектурою садибних будівель, парковими спорудами. Мальовнича композиція пейзажного парку нагадувала природні ландшафти з галявинами. Творці садів відмовлялися від штучної геометричної організації простору і намагалися відтворити мальовничу картину дикої природи з вільним розташуванням дерев з павільйонами, ротондами, обелісками, часто на берегах річок та ставів.

Основою садибного життя було господарство, оскільки маєток був економічним і соціальним організмом, у якому поєднувалися господарчі, соціально-адміністративні, побутові й культурні функції.

Необхідно відзначити стилістичні оформлення даного часу. Основні ознаки класичного стилю характеризувалися посиленням інтересу до античної спадщини. У будинках другої половини XVIII ст. поширення набуло анфіладне розташування кімнат. До такого типу належали садиби: Тростянець, Старий Мерчик, Кун'є, Хотінь, Довжик, Пархомівка, Кручик, Бабаї.

До нових форм класицизму 30-х рр. XIX ст., які дістали назву «зрілого класицизму» або ампіру, належать садибні комплекси: Графське, Великий Бурлук, Основа, Василівка, Лютівка, Хатнє, Малижине, Михайлівка, Рокитне, Кузнівка.

Отже, саме в другій половині XVIII – на початку XIX ст. були побудовані кращі садибні комплекси Харківської губернії.

Територія міста Харкова. Територіальним центром Харківщини у XIX столітті було місто Харків. На початку XIX століття розміри міста Харкова були невеликі.

З півночі місто пролягало приблизно до сучасної Театральної площі. Далі був земляний вал, що оточував місто. Мироносицька церква, яка стояла на тому місці, де тепер розташований сквер Перемоги, вважалася вже поза містом.

Південна частина, за річкою Харків, була майже не заселена. Тут міські поселення доходили до Воскресенської церкви. Далі на південь починалися сипучі незаселені піски.

На сході місто закінчувалося Михайлівською і Вознесенською площами (зараз площі ім. Руднева і Фейєрбаха). За площами починалася Захарківська, або Немишлянська, слобода, яка у межі міста ще не входила. А далі, у районі сучасної площі Повстання, розташовувався вигін, який тоді ще не мав назви.

Із західної сторони місто доходило до підніжжя Холодної гори, де була болотиста місцевість.

Протягом XIX століття територія міста постійно розширювалася: на півночі – до теперішнього парку ім. Горького, на заході забудовувалися Холодна і Лиса гора, на півдні виникла Новоселівка, а на сході місто простиралося до теперішнього електромеханічного заводу.

Розвиток ремесла і виникнення дрібних заводів. На початку XIX століття широкого розвитку набуло дрібне виробництво ремісничо-кустарного типу: шкіряне, шевське, ковальське, столярне, слюсарне, пошиття кожухів, жупанів.

Коцарі виготовляли килими, що мали назву коців. Цим промислом займались переважно жінки, у яких дома було по 2-3 прядильних верстати. Кушніри вичиняли овчину, шаповали виготовляли повсть, бондарі робили діжки або кадки, ковалі кували лемеші і плуги, гончарі виготовляли красивий глиняний посуд.

У той же час у Харкові виникали невеликі заводи і фабрики. На початку століття вже існувало 40 таких заводів і одна фабрика. Це були миловарні, пивні, свічкові, цегляні заводи, кахельний, шкіряний завод, байкова фабрика. З часом зростала кількість невеликих заводів та фабрик, виникали нові підприємства:

мідноплавильні, молотобійні заводи, меблева фабрика, що виготовляла меблі на замовлення. У 30-ті роки створилися чавуноливарний, шкіряний заводи, капелюшна фабрика, фарбувальні фабрики, де фарбували сукно, шовкові й вовняні тканини, екіпажні фабрики, що виготовляли й ремонтували екіпажі, карети, коляски, брички, дрожки, санки. Відкривалися також підприємства з виробництва харчових продуктів: маслоробний завод, пряникова, кондитерська фабрики. До 1876 року таких фабрик і заводів нараховувалося вже 128.

Кількість робітників на цих підприємствах складала від 4 до 80 чоловік. Найбільшими були хутові виробництва, де працювало до 400 чоловік. Разом з цим зменшувалася кількість ремісників і питома вага їх виробництва.

Архітектурні споруди, благоустрій. У другій половині XVIII ст. в архітектурі появляються нові споруди. Широко відома така пам'ятка архітектури, як Архієрейський будинок. Його побудували в другій половині XVIII ст. в стилі класицизму. Це одна з небагатьох ранніх уцілілих будівель Харкова. Архієрейський будинок поєднував функції житлового та громадського призначення, належав Покровському монастирю.

Іншою, не менш важливою архітектурною пам'яткою історичного центру міста Харкова є Успенський собор, побудований 1777 р. на місці дерев'яного, згорілого під час пожежі, та освячений у 1780 р. Собор виконано у стилі бароко з елементами українського зодчества.

На початку XIX ст. важливу роль у побудові архітектурного образу Харківщини відігравав відомий архітектор *Петро Антонович Ярославський* – автор проектів планування Харкова та інших міст губернії. За його проектами побудовано: палац у Старому Мерчику, провіантські склади, поштамт та низка житлових будинків у Харкові, кілька церков на Харківщині та Сумщині.

До початку XIX ст. благоустрій Харківських вулиць був незадовільним. Пересуватися в місті було важко, бо не було тротуарів, вулицями ходила худоба. У 1830 рр. урядом було затверджено «Положення про устрій міста Харкова». Під наглядом так званого будівельного комітету на вулицях почали будувати тротуар. До кінця XIX ст. майже всі вулиці мали тротуари: у центрі кам'яні, на околицях

дерев'яні. було зведено мости: на річці Лопань – Лопанський та Благовіщенський, на річці Харків – Харківський. Наприкінці ХХ ст. було введено щоденне очищення та поливання вулиць.

Мостіння вулиць у Харкові здійснювалося з початку ХІХ ст. Вулиці засипали піском або хмизом. Через те, що таке мостіння було неміцним, вулиці стали брукувати, переважно в центрі міста: забрукували частину Московської, Благовіщенської, Катеринославської, Різдвяної та інших вулиць.

Освітлення також зазнало модернізації. Якщо з початку ХІХ ст. вулиці освітлювали лойовими свічками, то з 1823 р. – ліхтарями на конопляній олії. У 1860-х рр. з'явилося часове освітлення, а у 1890-х рр., з початком роботи міської електростанції, його стали замінювати на електричне. З 1881 р. у Харкові почав діяти громадський водопровід. У 1882 р. була побудована кінна залізниця (конка). Основним засобом пересування в Харкові став візничий кінний транспорт.

У 1860-х рр. у Харкові з'явилася лікарня медичного товариства й Олександрівська лікарня. З ХVІІІ ст. у Харкові існував поштовий зв'язок для простої та грошової кореспонденції. У 1860-х рр. кількість послуг, що надавала пошта, розширилась. Згодом були відкриті телеграфні відділення. А в 1888 р. Харків став другим телефонізованим містом України. З 1890-х рр. поштово-телеграфні контори почали постійно здійснювати поштові операції з прийому поштових переказів, передачі посилок.

3. Розвиток світської освіти

У другій половині ХVІІІ ст. з переходом Харківського колегіуму на нові завдання він перестав задовольняти освітні потреби населення. У зв'язку з цим виникла необхідність утворення нових навчальних закладів. Назвемо найбільш відомі з них:

- у 1768 р. при колегіумі було відкрите Казенне училище у вигляді додаткових класів для дітей дворянства. Проте відвідувати їх могли і діти духовництва, які навчалися в колегіумі. В училищі вивчали мови (німецьку, французьку), математику, геометрію, інженерну справу, геодезію, артилерію, фортифікацію,

історію, географію, малювання, музику. Після загальних предметів учні зосереджувались на військових науках, архітектурі, живописі.

- в 1789 р. у місті Харкові було засновано Головне народне училище. У чотирьох класах училища навчались діти дворян та різночинців. Викладали предмети: читання, письмо, Закон Божий, доброзвичайність, граматику (російську), всесвітню історію, географію, географію Росії, російську історію, арифметику, геометрію, механіку, фізику, малювання, цивільну архітектуру. На початку 1798 р. Головне народне училище з'єднали з Казенним училищем;
- у Харкові існували два малих народних училища. Різдвяне та Архангельське – і повітові – у містах Богодухові, Ізюмі, Валках. Рівень навчання в них відповідав першим двом класам Головного народного училища. Народні училища являли собою навчальні заклади нового типу, які сприйняли інноваційний принцип освіти, розділяючи світські та духовні класи;
- у 1812 р. відкриттям у Харкові Інституту шляхетних дівчат було покладено початок жіночої освіти в нашому регіоні. Активну участь у відкритті та діяльності цього навчального закладу взяли відомі письменники Г. Ф. Квітка-Основ'яненко та П. І. Гулак-Артемівський. Викладання в інституті, було розраховано на три класи: молодший, середній і вищий. У вищому класі викладали Закон Божий (Євангеліє, літургія, християнські обов'язки), російську словесність (яка включала риторику, поезику, історію російської літератури, декламацію). Дівчаток навчали правил поведінки під час спілкування: як сидіти, ходити, запитувати й відповідати, віддавати й отримувати накази, спілкуватися зі старшими й рівними, підлеглими, прищеплювати утончений смак, навички чистоти й охайності;
- на початку 1860-х рр. було зроблено крок щодо організації жіночої освіти. Жіночі училища були двох розрядів: з трирічним терміном навчання (II розряд) і шестирічним терміном (I розряд). У 1870 р. жіноче училище було трансформовано в гімназії та прогімназії (із семирічним курсом навчання). У програмі було передбачено вивчення курсу домашнього господарювання та гігієни. Для дівчат, які планували учителювати після закінчення училища, було

організовано восьмий (спеціальний) клас для отримання звання наставниць і вчителів;

- ідея відкриття 1854 р. Єпархіального жіночого училища належала Харківському єпископу Філарету. Крім головних предметів (Закону Божого, словесності, арифметики, історії, географії), вихованки навчались веденню домашнього господарства: випіканню хліба, заготовці запасів на зиму, набували навичок з городництва та садівництва. Метою закладу було закріпити православне вчення, християнські звичаї, дух покірності, любов до порядку та підготуватися до майбутнього сільського побуту;
- одним зі старіших навчальних закладів Харкова було повітове училище, засноване в 1805 р. на базі Головного народного училища та перетворене в 1834 р. на Ланкастерську школу взаємного навчання. Тут застосовували метод викладення Дж. Ланкастера, за яким учнів ділили на класи, у молодших класах викладачами були учні старших класів, через це викладання було неякісним;
- у Харкові для дітей іноземців-католиків (пізніше і для дітей російського походження) працювала одна з найстаріших **Школа євангелістського лютеранського товариства**. Протягом трьох років діти вивчали Закон Божий (лютеранський і православний), російську, німецьку, французьку мови, арифметику, географію, чистописання, малювання, для дівчат викладали рукоділля;
- наприкінці XIX ст. у Харкові існувало 22 церковно-приходські школи, при яких були бібліотеки, шкільні хори, почала роботу Елементарна єврейська школа Товариства грамотності для єврейських хлопчиків. Із часом почали приймати дівчат та учнів інших національностей;
- у другій половині XIX ст. на Харківщині відкриваються навчальні заклади, які надавали професійну підготовку. Першими професійними середніми закладами були: Жіноча реміснича школа Харківського товариства поширення в народі писемності (1877 р.), у якій викладали швейну справу; Харківське міське ремісниче училище (1886 р.); Залізнична школа (1870 р.); Торгова школа

(1896 р.); Приватна школа стенографії Устимова за п'ять років підготувала 50 випускників;

- однією з форм початкової освіти в другій половині XIX ст. як відповідь на суспільний рух на користь народної освіти стали недільні школи. Найбільш популярною була жіноча недільна школа Христини Данилівни Алчевської. У школі було видано збірку «Що читати народові», а також підручник «Книга дорослих». Х. Д. Алчевська навіть була змушена навчати 50 учениць у себе вдома;
- *Харківська приватна жіноча недільна школа* – одна з тих останніх установ, які сприяли набуттю слави культурного центру регіону.

Всі ці факти свідчили, що в першій половині XIX ст. Харків ще до того як стати індустріальним центром заслужено вважався містом освіти. До початку XX ст. тут уже було кілька десятків середніх шкіл, кілька державних і приватних гімназій, духовна семінарія. Ще на початку XIX ст. доленосною подією для Харківщини стало відкриття університету.

4. Заснування Харківського університету

На початку XIX ст. провінційний дворянин *В. Н. Каразін* став офіційним представником слобідського дворянства й захисником його інтересів біля трону. Його було залучено до підготовки реформи освіти в Російській імперії. Він вирішив скористатися своїм становищем для відкриття університету в Харкові. Переїхавши зі столиці до Харкова, зумів зрушити університетські справи з місця й надати їм нового імпульсу. Упродовж 1803–1804 рр. він устиг розробити церемоніал офіційного відкриття Харківського університету, придбати книжки для бібліотеки, обладнання для друкарні, фізичного кабінету та хімічної лабораторії, законтрактувати 32 іноземних ремісників.

На превеликий жаль, у червні 1804 р., звинувачений у перевищенні повноважень і перевитратах коштів, В. Каразін іменним царським повелінням був відсторонений від університетських справ з офіційною доганою. Це був кінець його кар'єри державного діяча, посередника між провінційним дворянством і

престолом. Попри це, опала В. Н. Каразіна на той час уже не могла перешкодити втіленню в життя справи, ініціатором якої він став. Спочатку повноваження В. Каразіна прийняв на себе професор І. Тимковський, а з появою в Харкові в березні 1804 р. першого попечителя Харківського навчального округу С. Потоцького вони були розподілені з-поміж членів спеціально створеного організаційного комітету професорів на чолі з І. Рижським у квітні 1804 р. (перший ректор університету). Проте й після цього довелося чекати близько восьми місяців, поки університет офіційно розпочав свою діяльність.

Кожна зі знаменних подій передісторії Харківського університету – перша документальна згадка про ідею відкриття університету в Харкові в приватному листі В. Н. Каразіна харківському священику, місцевому діячу освіти В. Фотієву від 2 травня 1802 р.; рішення Зборів слобідського дворянства про грошову пожертву на університет у 1802 р.; публікація першого офіційного документа «Попередніх правил народної освіти», прийнятих 24 січня 1803 р.; нарешті, прийняття Затверджувальної грамоти та Статуту 5 листопада 1804 р. – можуть з однаковим правом вважатися початковими в його історії. Проте офіційно Харківський університет розпочав свою діяльність лише **17 січня 1805 р.** З того часу ця дата стала вважатися офіційним університетським святом, яке відзначалося, з деякими перервами, упродовж більше двохсот років.

Церемонія відкриття університету була присвячена черговим загальним зборам слобідського дворянства. Урочистості, котрими супроводжувалася ця видатна подія в історії краю, затьмарила собою святкування з нагоди відкриття Харківського намісництва в 1785 р. Вони тривали три дні й включали публічні промови, молебні, святкові процесії, народні гуляння та феєрверк. Символіка цих урочистих заходів усіляко підкреслювала провідну роль *просвітництва на Слобожанщині* завдяки заснуванню Харківського університету.

І не тільки в цьому. Перетворення Харкова на університетське місто одразу ставило його на *перше місце* з-поміж інших, зокрема губернських українських і російських центрів величезного регіону, для якого він став головним осередком наукового та культурного життя. Університет, крім того, підключав Харків до

європейської мережі університетських міст, наближаючи його в культурному відношенні до Москви, Вільнуса, Кенігсберга, Дерпта, Берліна та інших відомих центрів освіти й науки. Західні вчені та інтелектуали дізнавалися про існування Харкова передусім завдяки наявності в ньому університету. Відповідно Харків здобував унікальні для провінційного міста можливості безпосереднього контакту з західною культурою та наукою, що в свою чергу створювало умови для усвідомлення та культивування в ньому власної регіональної специфіки.

Виникнення університету суттєво вплинуло на внутріполітичне, професійне й наукове життя в Харкові. Університет із самого початку зайняв найкращі на той час приміщення в центрі міста. Це були резиденції губернатора та його заступника, а також приміщення місцевої губернської адміністрації, міської думи і навіть поліції. Дуже цікаво, що харківські губернатори після втрати постійного приміщення не змогли відновити права на нього впродовж кілька десятків років і були змушені винаймати для свого перебування приватні будинки.

Поява університету в Харкові одразу вплинула на зовнішній вигляд міста. У ньому почали з'являтися нові будинки, що належали університетським професорам і чиновникам, службовцям і ремісникам, а також навчальні та допоміжні корпуси. Бульвар на Університетській гірці став першим бульваром у Харкові, що приваблював масу публіки.

Гордістю Харківського університету й міста Харкова став і ботанічний сад. Власне, повинно йтися про два започаткованих ним сади – університетський і міський (зараз сад імені Т. Шевченка в центрі міста). Останній створювався іноземними фахівцями на гроші, пожертвовані університету місцевою громадськістю. Він з самого початку призначався для відпочинку та гулянь місцевої публіки.

Особливу зацікавленість викликають перші роки існування безпосередньо самого університету. Відповідно до Статуту 5 листопада 1804 р. запроваджувалась автономія університету та окремий соціальний статус його службовців, що передбачало право на самоврядування, контроль над підвідомчими навчальними закладами, цензуру на території відповідного

навчального округу, а також право суду над службовцями свого відомства та їхніми родинами, наявність власної поліції, звільнення від митних податків і воїнських постоїв, виборність усіх без винятку посадових осіб та колегіальність в управлінні згори донизу, право встановлювати власні стандарти навчального процесу та наукової діяльності, нарешті, право надання державних посад, ступенів і чинів.

Автономія університетів виглядала безпрецедентним явищем для самодержавної Російської імперії. Водночас вона не була й не могла бути повною за умов, коли самі університети засновувалися державою в інтересах останньої. В основу університетської освіти в Росії було покладено державно-утилітарний принцип. Університети були часткою централізованої, ієрархічної системи народної освіти, підпорядкованої державній адміністрації. Всі новостворені університети, зокрема й Харківський, із початку свого існування були поставлені в адміністративно-службову залежність від уряду.

Статут 1804 р. передбачав постійний штат у кожному університеті незалежно від кількості студентів. До свого урочистого відкриття Харківський університет формально налічував 25 викладачів, серед яких було 9 професорів, 11 ад'юнктів, 1 лектор і 4 вчителя.

З походженням професорсько-викладацький корпус Харківського університету був надзвичайно різноманітним. Абсолютну більшість його (близько двох третин) становили іноземні фахівці. Серед останніх домінували німці. За ними йшли слов'яни з Австрійської імперії, далі французи.

Професійний рівень перших харківських викладачів як російських підданих, так і іноземців, виявився, не зважаючи на їхні особисті риси, доволі високим. Серед них було чимало висококласних, талановитих фахівців, що здобули репутацію в науковому світі ще до свого переїзду до Харкова. Серед них виділялися юрист І. Тимковський (зарахований у 1803 р.), математик Т. Осиповський (1803 р.), філолог І. Рижський (1803 р.), економіст і математик Й. Ланг (1803 р.), фізик А. Стойкович (1803 р.), філософ Й. Шад (1804 р.), хімік і фармацевт Ф. Гізе (1804 р.), економіст і юрист, ректор університету Галле Л. Якоб

(1807 р.), медик і ветеринар Ф. Пільгер (1806 р.), історик А. дю Гур (згодом змінив прізвище на Дягуров (1807 р.)), юрист та історик Г. Успенський (1807 р.), астроном І. Гут (1808 р.), історик і філолог К. Роммель (1811 р.).

Однією з найсерйозніших проблем, з якою зіткнувся Харківський університет до свого офіційного відкриття став дефіцит бажаючих навчатися в ньому. Спочатку до вступних екзаменів погодився 41 абітурієнт. Вступні екзамени витримали лише 21 чоловік.

На момент відкриття Харківського університету загальна кількість студентів у ньому становила 57 осіб, зокрема 33 казеннокоштні і 24 своєкоштних. Надалі зростання кількості студентів Харківського університету відбувалося повільно. Так, у 1811 р. в ньому навчалось 85 осіб, у 1819 р. – 159 осіб, у 1825 р. – 358 осіб.

Соціальний склад харківських студентів відзначався перевагою виходців із духовного стану. Проте вже 1809 р. більшість серед студентів здобули дворяни та чиновники, за якими йшли вихідці з духовенства та різночинці. Останнім було найважче долати станові межі в суспільстві. У 1813 р. міністр народної освіти рекомендував Харківському університету уникати прийому вихідців із податкових станів. У 1827 р. доступ до університетів представників податкових станів узагалі був заборонений.

За місцем народження більше половини першокурсників (30 осіб) походили зі Слобідсько-Української губернії, 20 осіб прибули з сусідніх Курської та Воронежської губерній, 2 – з Полтавської, по 1 відповідно – з Катеринославської та Херсонської губерній. Абсолютна перевага місцевих абітурієнтів над усіма іншими зберігалася й надалі, незважаючи на постійне зростання загальної кількості студентів Харківського університету. За цим показником він справді здобув регіональний характер.

Університет складався спочатку з **чотирьох відділень**: словесного, етикополітичного, фізико-математичного та лікарсько-медичного. На відміну від багатьох західноєвропейських університетів він (із різних причин) не мав у своєму складі богословського відділення. Зважаючи на інтернаціональний склад

професури, *мовами* викладання в Харківському університеті були російська, німецька та французька. Статут 1804 р. передбачав існування при університетах значної кількості допоміжних структур, починаючи від бібліотеки і закінчуючи друкарнею, спеціальними кабінетами, лабораторіями, іншими установами для обслуговування потреб усіх факультетів. Вони створювалися поступово впродовж усієї першої половини XIX ст. й очолювалися професорами відповідних дисциплін.

Згідно зі статутом університет для керівництва початковими та середніми навчальними закладами створював педагогічний інститут. До нього набирали випускників університету зі ступенем кандидата. Курс навчання в інституті був трирічним, ті, що навчалися за державною стипендією, були зобов'язані після закінчення навчання відпрацювати не менше 6 років за спеціальністю. Для своєкоштных слухачів педагогічний інститут давав можливість одержати магістерський рівень кваліфікації та підготовку професорського звання. Таким чином, педагогічний інститут Харківського університету поєднував у собі функції тогочасної вчительської семінарії, аспірантури з докторантурою та установи післядипломної освіти.

Харківський університет відкрив педагогічний інститут у своєму складі в 1811 р. Першим директором цього інституту став професор К. Роммель, який виконував відповідні функції за сумісництвом. В інституті викладалися такі спеціальні предмети, як педагогіка, дидактика, методика викладацької роботи.

Поточне керівництво підвідомчими закладами освіти здійснювалося вченою радою університету. На місця постійно відряджалися так звані візитатори – окремі професори – для контролю за навчальним процесом і сприяння його організації. Просвітницько-організаційна діяльність Харківського університету виявилася доволі ефективною. До відкриття університету у Харкові на території Харківського навчального округу нараховувалося 46 навчальних закладів різного типу з кількістю учнів біля 4 тис. У 1834 р. шкіл було вже 186, учнів – понад 9 тис.

У самому Харкові університет стимулював появу нових середніх, а згодом і вищих навчальних закладів. Так, головне народне училище, що існувало в

Харкові, в 1805 р. було перетворене на Першу харківську гімназію, Друга гімназія відкрилася в 1841 р. Новим явищем у процесі розвитку освіти в Харкові стали жіночі навчальні заклади. У 1812 р. почав діяти Інститут шляхетних дівчат, а в 1820 р. – жіноча школа для вихідців із дворянського та купецького станів. З університетської кафедри ветеринарії в 1853 р. виник ветеринарний інститут.

Університет у своїй діяльності поєднував освітні завдання з власне науковими.

Наукова діяльність перших харківських професорів переважно зводилася до навчальної та просвітницько-популяризаторської роботи. Опубліковані ними підручники, посібники, лекційні курси, переклади, актові промови, навіть скромні за обсягом і результатами дисертації були лише першими кроками до самостійних наукових досліджень.

Статут 1804 р. не вимагав від професора обов'язково бути доктором наук для заняття вакантної кафедри. Перший ректор Харківського університету І. С. Рижський, відомі вчені І. Ф. Тимковський, Т. Ф. Осиповський починали працювати професорами, не маючи докторських ступенів.

Проте диференціація наукових дисциплін і напрямів, зміна наукових пріоритетів у Харківському університеті намітилася лише з 30–40-х років XIX ст. Із того часу можна говорити про формування наукових шкіл і напрямів у Харківському університеті.

З усіх наукових дисциплін, представлених у Харківському університеті на початку XIX ст., найбільш динамічними можуть бути визнані математичні. Найбільш авторитетним представником цього часу вважається Т. Осиповський, автор славнозвісного курсу математики, опублікованого вперше в 1801 р. і другим виданням у Харкові в двох томах у 1813 р. Третій том цієї праці побачив світ уже після від'їзду Т. Осиповського з Харкова в 1823 р. У цьому підручнику було викладено найновіший для того часу курс вищої алгебри. Кращим учнем Т. Ф. Осиповського став М. В. Остроградський, випускник Харківського університету 1821 року, один із провідних російських математиків першої

половини XIX ст. На жаль, у Харкові його кар'єра не склалася. Із-за переслідувань з боку університетської адміністрації М. В. Остроградський залишив Харків.

Серед засновників харківської університетської наукової традиції в галузі фізики перше місце належить А. Стойковичу, автору праці «Початкові основи теоретичної та дослідної фізики», «Система фізики», «Початкові основи фізичної астрономії» та деяких інших. Наступний відомий фізик у Харківському університеті – В. І. Лапшин. Його наукові розробки мали практичне значення для розвитку електрохімічної промисловості, а також благоустрою міста Харкова.

Важливий етап у розвитку географічних досліджень у Харківському університеті в 1843–1856 рр. пов'язаний з А. П. Шидловським, який установив точні географічні координати 29 населених пунктів України та Росії. Професор Н. Д. Борисяк, який очолював з 1842 р. кафедру мінералогії та геогнозії, склав морфографічну характеристику Ізюмського та Старобільського повітів, активно вивчав мінеральні багатства Харківщини.

Харківські вчені плідно працювали в галузі хімії. Помітне місце серед викладачів зайняв хімік Ф. Гізе. Чи не найбільшим досягненням харківського періоду його життя стала п'ятитомна «Загальна хімія для тих, хто вчить і вчиться», видана в Харкові в 1813–1817 рр. у перекладі з німецької мови. Хімічна лабораторія, створена фактично ще в 1804 р., використовувалася вченим зокрема й для аналізу зразків кам'яного вугілля, мінеральних вод, залізної руди, соди, узятих із місцевих джерел Харківщини.

Друге чверть століття в історії Харківського університету ознаменоване помітними досягненнями в галузі ботаніки та зоології. Професор В. М. Черняєв, зокрема, вважається кращим знавцем української флори першої половини XIX ст. У 1859 р. він видав перший в Україні атлас рослин, що містив інформацію про 1769 видів. В. М. Черняєв проводив також дослідження в галузі мікології, зокрема, на Харківщині.

На відділенні лікарських і медичних наук нараховувалось 6 кафедр: 1) анатомії, фізіології та судової медицини; 2) патології, терапії та клініки;

3) лікарського «веществословия», фармації та лікарської словесності; 4) хірургії; 5) акушерського мистецтва; 6) ветеринарії.

Викладачі цього відділення мали високий рівень кваліфікації. Серед них виділялися А. Калькау, в Харкові читав акушерську справу, дієтетику, енциклопедію медицини, методологію; Ф. Пільгер, котрий викладав ветеринарію й одночасно мав широку медичну практику; П. Шумлянський у Харківському університеті викладав хірургію, терапію, дієтетику.

Харківський університет, опинившись в оточенні української етнічної культури не міг існувати ізольовано від неї. Хоча власне місцева старовина на початку XIX ст. лише спорадично потрапляла в поле зору університетських дослідників, їхні розробки сприяли формуванню в Харкові академічного українознавства.

Так, філолог і перший ректор Харківського університету І. С. Рижський цікавився місцевою рукописною спадщиною, зокрема літописами, особливо тими, що були написані українською мовою. Історик К. Роммель досліджував поодиначні археологічні знахідки на території Харківщини. Докторська дисертація музикознавця та фольклориста Геса де Кальве, прийнята в Харківському університеті, вводила українську тематику до наукового академічного дискурсу. Поступово наприкінці 20 – на початку 40-х років XIX ст. Харків перетворився на головний осередок українознавства та нової української літератури.

5. Розвиток українознавства в Харкові 30–40-х років XIX ст.

Перетворення Харкова на головний осередок українознавства сприяло українському національному відродженню в Слобідській Україні. Д. І. Багалій з глибоким переконанням в «Історії Слобідської України» стверджує, що щира любов до України утворила серед харківської інтелігенції українських народолобців. Вони з'явились серед учнів вищих і середніх шкіл, особливо університету. Д. І. Багалій підкреслює, що Харківський університет взагалі був прихильний до українознавства і дав чимало славних діячів на цій ниві.

Провідні українські історики О. Єфименко, Д. Дорошенко зазначили, що перші ознаки відродження з'явилися не на Правобережній й навіть не в Лівобережній Україні, де треба було на нього сподіватися, а в Слобідській Україні. Розпочалося воно на тих землях, які до кінця XVIII ст. жили своїм власним життям, розвивали свою політичну й культурну автономію. Найвиразнішим у ньому було пробудження почуття своєї народності. Харків став на початку XIX ст. духовним вогнищем України, так говорив М. С. Грушевський. Цьому, безумовно, сприяло відкриття університету, який згуртував навколо себе найкращі інтелектуальні, наукові, культурні сили українського громадянства. Він ініціатор українського національного відродження в Слобідській Україні на початку XIX ст.

Університетське середовище стало тим основним фундаментом, на якому почали створюватися нові, світські, культурні та наукові інституції. Створення нового культурного простору стає особливо помітним завдяки виникненню та бурхливому розвитку в Харкові *періодичних видань*. Успішним виявився заснований у 1816 р. перший в Україні літературно-науковий журнал під назвою «Украинский вестник», який упродовж 1816–1819 рр. видавався в приватному порядку викладачами Харківського університету Є. М. Філомафітським та Р. Г. Гонорським разом зі слобідським просвітителем і письменником Г. Ф. Квіткою. «Украинский вестник» орієнтувався переважно на місцевого читача, широко публікуючи матеріали з провінційного життя та місцевої, української тематики. Статті, присвячені історії, етнографії краю, вміщувалися поряд з перекладами західної просвітницької літератури. Деякі матеріали друкувалися й українською мовою. Одночасно з «Украинским вестником» виник перший на Наддніпрянщині сатирично-гумористичний журнал «Харьковский Демокрит», засновником і видавцем якого став харківський письменник, журналіст, доктор наук Харківського університету В. Г. Маслович. В окремих публікаціях уже використовувалася як літературна й українська мова.

У 1817 р. професор Ф. Пільгер започаткував видання спеціального науково-практичного журналу «Украинский домовод», присвяченого проблемам сільського господарства. У тому ж році випускник Харківського університету А.

А. Вербицький заснував у місті газету «Харьковские известия», в якій подавалися регулярні відомості з міського культурного життя, а також інформація про події за кордоном. Серед опублікованих нею матеріалів звертає на себе увагу цикл українських гумористичних віршів під назвою «Шпигачки», що належав Г. Ф. Квітці. З 1820 р. газета стала офіційним виданням Харківського університету, редакцію якого здійснювали Є. М. Філомафітський, П. П. Гулак-Артемовський, О. В. Склабовський та П. Куницький. Останній номер цього видання побачив світ у 1823 р.

У 1824–1825 рр. у Харкові видавався літературно-науковий, громадсько-політичний «Украинский журнал», що став продовженням «Украинского вестника». Його редагував ад'юнкт університету О. В. Склабовський. З журналом пов'язаний подальший розвиток української археографії, літературної критики, етнографії та фольклористики.

Харківські періодичні видання, таким чином, виникли лише через десять з лишком років після заснування університету. Вони розвивалися в межах загальноросійського літературного процесу. Проте в них уперше на повний голос заговорила українська провінція, мова якої за формою та змістом істотно відрізнялася від власне російської.

На початку XIX ст., коли в Харкові з'явився університет, його наукові та культурні інституції стали форумом для творчих зустрічей інтелектуалів з різних регіонів навчального округу. Так, на сторінках журналу «Украинский вестник» відбулася в 1816 р. наукова дискусія про історичні назви лівобережних і правобережних регіонів України, а також побачили світ нотатки про хід і особливості української історії, що належали чернігівцю М. Є. Маркову та харків'янину М. К. Грибовському. «Украинский журнал» у 1824 р. розпочав публікацію історичних матеріалів з архівів нащадків лівобережної козацької старшини, представлених до друку слухачем Харківського університету О. М. Марковичем. У харківському Товаристві обговорювалися доповіді з історії України чернігівського краєзнавця М. Є. Маркова, українські твори та розвідки про українську мову відомого просвітителя, письменника і мовознавця П.

П. Білецького-Носенка. Останній сформулював у листі до редакції журналу «Украинский вестник» ідею розвитку літератури *українською мовою* на українській етнічній території.

У 1819 р. журнал «Украинский вестник» опублікував прозовий твір ад'юнкта Харківського університету, історика і письменника П. П. Гулака-Артемівського «Дещо про того Гараська», в якому містилася цитата з «маніфесту» українського Відродження – славнозвісної «Історії Русів».

У кінці 20-х – на початку 30-х років XIX століття в Харкові формуються нові громадські інтелектуальні гуртки, що склалися переважно з числа вихованців і викладачів університету. Серед них найбільш впливовим вважається літературно-науковий гурток на чолі з І. І. Срезневським, до якого в різні роки входили випускники Харківського університету О. Г. Шпигоцький, брати О. С. і Ф. С. Євецькі, І. В. Розковшенко, М. І. Костомаров, І. Джунковський, молоді викладачі А. Л. Метлинський та О. П. Рославський-Петровський, деякі інші любителі «народності» та слов'янщини. Вони започаткували нову епоху в історії української культури, пов'язану з розвитком україномовної прози, поезії, критики, драматургії, а також історіографії та народознавства. Нові здобутки української національної культури в Харкові проявилися не в періодиці, як раніше, а в альманахах і збірниках.

Першим із них став «Украинский альманах» 1831 р., котрий включив у себе, поряд з іншими матеріалами, публікації українських пісень і дум, творів з історії України, поетичні варіації українською та російською мовами на козацьку тему. Серед них особливо виділявся вірш Л. І. Боровиковського «Козак». «Украинский альманах» справив значне враження на українську молодь і викликав до життя нові спроби в тому ж дусі.

У 1834 р. побачив світ новий харківський альманах – «Утренняя звезда». У першій його книжці українські матеріали обмежувалися лише двома російськомовними творами, відповідно О. М. Сомова та І. І. Срезневського. Друга натомість складалася виключно з українських, у більшості своїй україномовних публікацій, авторами яких виступали Г. Ф. Квітка, П. П. Гулак-Артемівський, І.

П. Котляревський, Є. П. Гребінка та І. І. Срезневський. Більшість надрукованих у цьому виданні творів згодом стали вважатися **класикою нової української літератури**.

Проте найбільш відомим і водночас найбільш впливовим виданням харківських романтиків 30-х років XIX століття стали шість випусків «Запорожской старины» – тематичного історико-фольклорно-літературного збірника, що побачив світ упродовж 1833–1838 років. Його структуру та зміст визначили різноманітні в жанровому відношенні матеріали, присвячені історії українського козацтва. Іншим серійним виданням, ініційованим І. І. Срезневським, став «Украинский сборник», два випуски якого містили в собі, відповідно, тексти популярних п'єс І. П. Котляревського «Наталка Полтавка» (1838 р.) і «Москаль-чарівник» (1841 р.).

Помітну роль у розвитку українознавства в Харкові 30-х – 40-х років XIX століття відіграв інший університетський викладач, згодом професор **А. Л. Метлинський**. Він збирав і друкував українські народні пісні та думи, вивчав джерела з історії Слобожанщини, а також писав українською мовою журливі вірші.

Останнім із харківських українських альманахів першої половини XIX століття став науково-літературний збірник «Молодик», кілька випусків якого побачили світ на початку 40-х років XIX ст.

Таким чином, Харківський університет не лише озброював студентів знаннями, а й здійснював важливі наукові дослідження й відіграв важливу роль в українському національно-культурному відродженні, поки його центр на початку 40-х років XIX століття не перемістився до Києва. Але й після цього Харківський університет продовжував залишатися важливим інноваційним осередком у процесі розвитку освіти, науки та культури в Україні.

Питання для самостійного опрацювання:

1. Поясніть зміни, що сталися в адміністративно-територіальному устрої Слобідської України.

2. У чому проявилась ліквідація автономії Слобідської України?
3. Центром яких виробництв була Харківська губернія в середині XIX століття?
4. Обґрунтуйте необхідність проведення ярмарків у місті Харкові.
5. Схарактеризуйте розвиток початкової та середньої освіти на Харківщині.
6. Які вищі навчальні заклади зробили Харків центром науки та культури краю?
7. Назвіть культурні особливості українського народу.

Теми рефератів:

1. Міське самоврядування Харкова (1785–1870 рр.).
2. В. Каразін – засновник Харківського університету.
3. Харківський університет у перші роки свого існування (за спогадами К. Д. Роммеля).
4. Організація навчального процесу в Харківському університеті 1805–1861 рр.
5. Харківський університет і місцеве суспільство (перша половина XIX століття).
6. Харківський університет і українське культурне національне відродження.
7. Літературно-наукові альманахи в Харкові в I половині XIX ст.

Література для самостійної роботи:

Багалей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год) / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. Х.: Хагок – Т. 1 – 1905. – 568 с. ; Т. 2 – 1912. – 973 с.

Багалей Д. И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). / Д. И. Багалей, Н. Ф. Сумцов, Б. П. Бузескул. – Х.: Изд. Харьковского ун-та, 1906. – 360 с.

Історія міст та сіл Української РСР: Харківська область. – К.: УРС, 1967. – 1002 с.

Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) / В. В. Кравченко. – Х.: Основа, 1996. – 295 с.

Лавріненко Ю. Василь Каразін: архітект. Відродження: матеріали і думки до 200-ліття з дня народження 1773–1793 / Ю. Лавріненко. – Мюнхен: Сучасність, 1975. – 191 с.

Посохов С. И. Губернаторы и генерал-губернаторы / С. И. Посохов, А. Н. Ярмыш. – Х.: Акта, 1996. – 206 с.

Роммель К.-Д. Спогади про моє життя та мій час / К.-Д. Роммель. – Х.: Майдан, 2001. – 235 с.

Слюсарский А. Г. В.Н. Каразин: его научная и общественная деятельность / А. Г. Слюсарский. – Х.: Изд-во. Харьк. ун-та, 1955. – 158 с.

Филарет (Гумилевский). Историкостатистическое описание Харьковской епархии / Филарет (Гумилевский). – Х.: Райдер, 2004. – Т.2. – 365 с.

Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет: 1805–1955. / С. М. Короливский, А. Г. Слюсарский, В. И. Астахов и др. – Х.: Изд-во Харь. ун-та, 1955. – 388 с.

Модуль 2. Слобідська Україна в другій половині XIX – XXI ст.

Тема 4. Слобідська Україна в другій половині XIX – на початку XX ст.

Лекція № 5. Соціально-політичні й економічні зміни Слобожанщини в другій половині XIX ст.

1. Демократичні реформи 60–70-х років XIX століття на Харківщині. Населення регіону.
2. Соціально-економічний розвиток Слобідської України в другій половині XIX – на початку XX ст.
3. Харків як адміністративний, економічний і культурний центр. Шляхи його громадського розвитку.
4. Харківський університет. Організація навчання. Наукові школи.

1. Демократичні реформи 60–70-х років XIX ст. на Харківщині.

Населення регіону

До середини XIX ст. у Російській імперії почався період загальної кризи феодально-кріпосницької системи та загрози революційного вибуху. Одним із проявів кризи стала активізація народних рухів.

Ситуація, що склалася викликала необхідність проведення загальнодержавних реформ. Із 60-х рр. XIX ст. у Російській імперії відбувся злам старих та створення нових адміністративних установ.

18 лютого 1861 р. було проголошено відміну кріпосного права. Результати скасування кріпосного права:

- скасовано особисту залежність селянина від поміщика;
- селяни дістали особисту свободу і громадські права: вступати у шлюб без дозволу поміщика, укласти договори, торгувати і займатися промислами, вступати на службу або до навчальних закладів, вільно розпоряджатися своїм майном, самостійно виступати в суді;
- земля передавалася селянам за викуп. 20 % поміщику сплачували селяни, решту платила держава. Селяни мали погасити борг державі з відсотками протягом 49 років;
- до укладення викупної угоди селяни мусили відпрацьовувати панщину і сплачувати оброк, маючи статус тимчасовозобов'язаних;
- селянська громада несла відповідальність за викупні операції та сплату податків селянам за принципом кругової поруки;
- для кожної губернії було встановлено норми землеволодіння. Якщо селянський наділ перевищував норму, його землю «відрізали» на користь поміщика. В Україні селяни отримали в чорноземних губерніях по 3-5 десятин на душу чоловічої статі, а нечорноземних – 4-7 десятин. Фактично у селян «відрізали» близько половини землі;
- у 1866 р. державним селянам дозволили викупити їхні землі.

Результати й наслідки реформи:

- сприяла утвердженню капіталістичного виробництва;

- селяни залишилися нижчим станом; сплачували подушний податок (до 1866 р.), відбували рекрутчину, підлягали фізичним покаранням;
- збереглися залишки феодального ладу: протягом 9 років після реформи селяни не могли відмовитися від наділу й залишити село, був ускладнений вихід із селянської громади, більша частина землі залишилася у власності поміщиків.

Реформи адміністративно-політичного управління

Земська реформа (1864 р.):

- у повітах і губерніях обиралися земські управи (земства) – місцеві органи влади, які опікувалися школами, лікарнями, статистикою, лісництвом тощо. Тобто культурною, господарською і благочинною діяльністю;
- були загальностановими органами: до їхнього складу входили дворяни, буржуазія, селянство;
- не мали політичних повноважень;
- робота земств сприяла поширенню освіти, наданню медичної допомоги в селах, загальному підвищенню культурного рівня селян.

Реформа міського самоврядування (1870 р.):

у містах обиралися міські думи й управи, що опікувалися комунальними проблемами (шляхами, освітленням, соціальними питаннями тощо).

Судова реформа (1864 р.):

- впроваджено безстановий суд, незалежний від владних органів;
- судові засідання стали публічними (могли бути присутні представники преси, публіка);
- судочинство було побудоване на загальній основі між адвокатом і прокурором;
- уведено суд присяжних;
- дрібні справи розглядав мировий суддя, який обирався земством або міською думою;
- встановлено кілька судових інстанцій: мировий, окружний суди, судова палата; для особливо важливих справ існував Верховний кримінальний суд.

Освітня реформа (1864 р.):

- уведено єдину систему початкової освіти;
- створено мережу чоловічих і жіночих класичних гімназій (давали можливість вступити до вищої технічної школи), до яких міг вступити будь-хто платоспроможний;
- відновлено автономію університетів;
- стала можливою вища освіта жіноцтва на приватних жіночих курсах;
- видавалися підручники, популярна література.

Військова реформа (1862–1874 рр.):

- замість рекрутських наборів запроваджено загальну військову повинність чоловіків, що не належали до дворянського стану, з 20 років;
- служба скорочувалася з 25 до 6-7 років, чоловіки, які мали освіту, служили менше;
- заборонено тілесні покарання;
- держава була поділена на 15 військових округів, в Україні були розташовані Харківський, Одеський, Київський округи;
- армія переозброювалася за новітніми технологіями, створено паровий військовий флот.

Фінансова реформа (1860–1864 рр.):

- управління грошовими ресурсами зосереджено в руках міністерства фінансів;
- створення незалежних від губернатора контрольних палат, які щомісяця контролювали видатки всіх губернських установ;
- створення Державного банку, який мав переважне право на кредитування торговельних і промислових підприємств;
- установа акцизних зборів, що здійснювалися державними установами;
- із 1862 р. у пресі публікуються дані про прибутки й видатки держави.

Реформа цензури (1865 р.):

- введення попередньої цензури періодичних видань;
- видавцям заборонено торкатися політичних питань.

Результати й наслідки реформ:

- заклали підґрунтя для переходу від феодально-станового устрою російської імперії до буржуазно-представницької;
- сприяли економічному й політичному розвитку держави;
- законодавчо визначили й закріпили громадські права населення;
- відбувалася певна демократизація суспільства;
- були непослідовними, обмеженими, зберігали недоторканою поміщицьку власність на землю та самодержавну владу.

Населення: соціальна, станова, національна, вікова структура.
Історичний розвиток і заселення Харківської губернії дослідники розбивають на *чотири етапи*:

- **Перший** – охоплює 1655–1767 роки, тобто від появи міста до перетворення Харкова у центр Слобідсько-Української губернії.

Починаючи з 1656 р. про Харків є офіційні відомості. Кількість населення міста за 112 років цього періоду зросла з 1,7 до 10,1 тис. чоловік. А по всій Слобожанщині у 1732 р. населення складало близько 190 тис. чол.

- **Другий** – під час другого періоду населення зросло в 3 рази (від 10,1 до 35 тис. чол.). Харків став торгово-адміністративним центром, змінився становий склад населення, з'явилися заможні купці, міщани, цеховики;

А у 1773 р. у відомостях провінцій значилось: Харківської – 169 селищ з населенням **128919 чол.**, Сумської – 264 селища з населенням **74249 чол.** А всього на Слобідській Україні в цей період (1773 р.) було 672 села з населенням **580459 чол.**

Відносини між українцями та росіянами були ділові, але холодні. Села були поряд, навіть вулиці були поряд, але в кожного була своя мова і одяг. Не було спільних гулянок, шлюби здійснювалися тільки між одноплемінниками. Селяни-українці ступали на шлях обрусіння, коли переходили в міщани, купці або дворянство. Велику роль у справі зречення рідної мови, змінення одягу, їжі, обрядів, поширення змішаних шлюбів відігравали середня та вища школи.

- **Третій** – для третього періоду (1856–1914 роки) характерне швидке зростання населення, яке завершується до моменту вступу Російської імперії в Першу

світову війну. За цей період кількість населення Харкова зросла в 7 разів (з 35 тис. до 244, 7 тис. чоловік).

Значна кількість українців – жителів Харкова стала звати себе росіянами. А під час перепису 1897 р. питання про національність зовсім не ставилось, але ставилось питання про рідну мову. Повною мірою відповідь на це питання не відображає національний склад населення. До речі, при розподілі жителів Харкова за місцем народження, з'ясувалось, що з 173,1 тис. чоловік, зареєстрованих переписом 1897 р., були уродженцями Харківської губернії – 96 тис., Полтавської – 5 тис., Київської – 4,5 тис., Катеринославської – 2,5 тис., Подільської – 1,5 тис. Всього 109,5 тис. чоловік. Таким чином, більше 2/3 населення Харкова за переписом 1897 р. походили з українських губерній, а це означає, що українців у місті було значно більше, ніж офіційні 25 %. Цікавий склад населення Харкова, виведений на основі перепису 1886 р. за станом. Так, потомствених дворян було 5,5 %, інших 4,3 %, почесних громадян – 4,1 %, чорного духовенства – 0,1 %, білого духовенства – 2 %, різночинців – 1,6 %, міщан і цеховиків – 39 %, селян – 33 %.

Заслуговує на увагу склад населення Харкова за говірками та мовами. Це свідчить, що великоруська національність складала 60,3 %, малоросійська – 29,2 %, білоруська – 1 %, інших слов'янських мов – 0,2 %, єврейська – 5,2 %.

Розвиток капіталізму в Україні, поява фабрик, заводів обумовила швидке зростання населення міста: у 1862 р. воно складало 128 тис. чол., а за свідченням міського губернського статистичного комітету 1904 р. у Харкові вже було більше 198 тис. мешканців.

- **Четвертий** – найбільш короткий, специфічний, бо припадає на війну. На момент перепису населення 1917 р. у Харкові вже було 382 тис. чоловік. Але в умовах німецької інтервенції населення міста різко зменшилось. За переписом 1920 р. воно складало лише 282,2 тис. чоловік, що менше порівняно з 1917 р. на 96,8 тис. чоловік. У відбудовний період (1920–1921 роки) кількість населення Харкова почала знову зростати: за переписом міського населення 1923 р. у Харкові вже було 324,5 тис., що більше проти 1920 р. на 39,3 тис.

чоловік, або 13,1 %. Але кількість населення 1917 р. не була ще відновлена. На кінець відбудовного періоду (1926 р.) було призначено проведення першого Всесоюзного перепису населення СРСР. За станом на 17 грудня 1926 р. кількість населення Харкова складала 417,3 тис. чоловік, а національний склад жителів був таким: українців – 160,1 тис. чол. (38,4 %), росіян – 154,4 тис. чол. (37,8 %), євреїв – 81,1 тис. чол. (19,4 %), інші – 21,7 тис. чол. (5,2 %).

Як бачимо, більш ніж 38 % жителів Харкова визнали себе українцями, причому з числа українців – рідною мовою вважають українську – 96455 чол., російську – 61611 чол.

Це наслідки русифікації, яку проводив радянський уряд (організація переїзду до України тисячі російських функціонерів для посилення колективізації, чистка націонал-комуністів, кінець українізації і посилення російського шовінізму, наслідки геноциду Голодомору 1932–1933 рр., перехід у 1934 р. столиці України з Харкова до Києва).

За переписом на 17 січня 1939 р. населення міста становило 832,0 тис. чоловік, за національним складом це розподілилось так: українців – 403,6 тис. чоловік (48,6 %), росіян – 274,2 тис. чоловік (32,9 %), євреїв – 130,3 тис. чоловік (15 %), інших національностей – 24,9 тис. чоловік (2,9 %).

За цим переписом усього населення області було 2556 тис. чоловік, в тому числі міського – 1344 тис. чоловік, сільського – 1212 тис. чоловік.

Під час окупації (1941–1943 рр.) кількість населення зменшилась більш ніж у 4 рази. Довоєнна кількість населення відновилась у Харкові лише у 1954 р.

2. Соціально-економічний розвиток Слобідської України в другій половині XIX – на початку XX ст.

Фабрично-заводська промисловість. Після скасування кріпосного права Харків розпочав розростатися як великий промисловий центр. Швидкими темпами розвивалось машинобудування й металообробка. Якщо з 1871 по 1899 рік кількість підприємств у Харкові збільшилась з 79 до 259, тобто більш ніж у три рази, то кількість машинобудівних і металообробних – з 12 до 59, або майже в

п'ять разів. Із 11608 робітників, зайнятих на підприємствах, у металообробній промисловості працювали 5572 чоловіка, або 50 %.

Первістком крупної промисловості в Харкові був завод сільськогосподарського машинобудування Гельферих–Саде (потім «Серп і молот»), побудований іноземним товариством у 1879 році. В 1882 році він випустив перші сільськогосподарські машини.

Товариство виробляло парові та кінні молотарки, однолемішні та багатолемішні плуги, рядові сівалки, сінні преси, кінні приводи тощо. В 1899 р. на заводі було зайнято 436 робітників, вироблялося продукції на суму 602,6 тис. крб. На початку століття фірма розширяла свої масштаби. В 1903 р. у її власність перейшов завод Бельгійського товариства з виробництва млинарських поставів, кінних приводів та елеваторів для парових молотарок. У 1909 і 1912 рр. Товариство шляхом додаткового випуску акцій вартістю 1000 крб. кожна довело основний капітал до 5 млн. крб. Отримані кошти були вкладені у виробництво: між 1909–1914 рр. потужність двигунів зросла в 1,6 рази, досягнувши 800 к. с. Значно збільшився випуск продукції. В 1906 р. він становив 880 тис. крб., 1909 р. – 2 млн. крб., 1914 р. – 4 млн. крб. Кількість найнятих робітників зросла з 632 до 1171 особи. Товариство організувало розгалужену мережу представництва для збуту своєї продукції. Так, якщо в 1901 р. воно мало відділення у Полтаві, Кременчуці, Балашові, Ростові-на-Дону, Армавірі, Георгіївську (на Кавказі), то у 1914 р., крім 27 відділень у названих містах, уже діяли постійні склади у Костянтинограді, Лозовій, Саратові, Омську, Усть-Лабінську.

Справжнім локомотивом, що за лічені роки витяг промисловість зі стану провінційної кустарщини, був ХПЗ, побудований у серпні 1895 – жовтні 1897 рр. поблизу товарної залізничної станції Балашовської лінії Південно-Східної залізниці. На площі 40 дес. виросло справжнє містечко. ХПЗ став одним із вагомих чинників зростання Харкова в перші десятиріччя XX століття. ХПЗ мав випускати 150 паровозів на рік, верстати для обробки металів, парові котли, лафети, компресори, підйомні механізми, артилерійські снаряди тощо. У 1899–1916 рр. ХПЗ випустив 2162 паровозів. Частка ХПЗ у виробництві паровозів

Російської імперії становила в 1900–1912 рр. – 14 %, в 1915 р. – 20 %. Кожен другий паровоз, що виробляли в Україні, виходив із ХПЗ. До 1910 р. паровози становили більше 90 %, верстати – більше 5 % від річного виробництва.

Найбільше робітників працювало на ХПЗ в 1898 р. – 3774 чоловік. До 1910 р. мала місце стійка тенденція до зменшення їх чисельності: 1901 р. – 3491, 1910 р. – 1486. Лише в 1913 р. їх число досягло 3000 осіб. На початку 1903 р. з 2979 робітників ХПЗ лише 508 були місцеві, решта – з інших міст. Протягом наступних років більшість із них осіли в Харкові на постійне проживання. У 1915 р. з 3632 осіб, які були задіяні на підприємстві, більше 2000 працювали на заводі з самого заснування, тобто 20 років.

Підкреслимо: протягом 1860–1890-х років місто Харків перетворилось на осередок великих фірм, тут відкрились відділення провідних банків. У Харкові діяли Союз гірничопромисловців Півдня Росії – об'єднання підприємців цілого Донецького басейну, регіону, який був одним з тих, що розвивався найбільш динамічно; «Продуголь» – Товариство з торгівлі мінеральним паливом, синдикат, що визначав обсяги виробництва, продажу та ціну на вугілля фактично для всієї країни.

Вигідне економічне положення, наявність вищих навчальних закладів притягували до міста нових мешканців.

У цей період Харків став об'єктом тяжіння для іноземного капіталу. Якщо в XIX столітті тут осіли та відкрили підприємства окремі вихідці з Німеччини, Бельгії, Швейцарії, Бельгійське товариство вклало гроші в розвиток інфраструктури, то протягом перших років XX століття провідні європейські компанії намагались поглибити зв'язки з Харковом, шукали можливостей для відкриття нових підприємств.

Відомо, що близько 20 % коштів, вкладених у будівництво ХПЗ становили капітали акціонерів з Європи. У цьому напрямі – збільшення, зміцнення зв'язків з розвинутою економікою Західної Європи – діяла харківська інтелектуальна та бізнесова еліта, регулярно вивчаючи досвід Німеччини, Франції, Британії, Італії, поширюючи інформацію про Харків на терени Європи.

Результати. У 1896 р. (до початку роботи ХПЗ) у місті діяли 138 фабрик і заводів (46 підприємств харчової промисловості, 24 – металообробка, 19 – поліграфічних та паперових, 15 – хімічних виробництв, 9 – обробка мінеральних). На підприємствах працювали 6808 робітників.

У 1914 р. на 135 фабрично-заводських підприємствах міста було вироблено продукції на 24,6 млн. крб. – в 1,7 разів більше, ніж на самому початку XX ст. 2/5 вартості промислової продукції припадало на харчову, металообробну та машинобудування, 3/5 – на поліграфічну і паперову, обробку мінералів і хімічну індустрію.

Харків, таким чином, вирізнявся з-поміж інших великих міст України того часу структурою промисловості. Приміром, у Києві 3/5 загальної вартості продукції виробляли підприємства, що займались переробкою сільськогосподарської продукції, в Одесі 3/5 припадало на харчову промисловість. Металообробна галузь в обох містах давала 1/10 вартості продукції.

Сільське господарство на Харківщині, його продуктивність

Селянське населення. Високий природний приріст населення приводив до швидкого зростання абсолютної кількості селянського населення, яке за пореформений період на Харківщині подвоїлось: з 1425,9 тис. чол. у 1863 р. до 3102,6 тис. чол. у 1913 р. Незважаючи на поступове зниження, рівень смертності сільського населення був дуже високим. Середня тривалість життя сільського жителя Харківської губернії наприкінці XIX століття становила всього 30,5 років. Це було набагато менше, ніж у сусідніх європейських країнах.

Територія Харківської губернії на початку XX ст. майже повністю складалася з земель, придатних для землеробства. Близько 80 % населення було пов'язане з ним.

Селянське землеволодіння в Харківській губернії складалося з надільної і купленої землі. На рубежі 1870–1880-х рр. воно становило 3003,4 тис. десятин, у тому числі 25703 – надільних (85,5 %), 134,1 тис. десятин – приватна (4,5 %), 299,0 тис. десятин – орендована (10,0 %) земля. Пізніше, за даними перепису, склад селянського землекористування був таким: 50 % – надільна, 20 % –

орендована, 30 % – приватна. В основній своїй масі селянське землеволодіння було дрібним, але протягом пореформеного періоду відбувалось розширення господарств за кількістю надільної землі та концентрація її в заможних господарствах. У приватному землеволодінні процеси диференціації та концентрації відбувались ще інтенсивніше. Протягом пореформеного періоду відбувалось становлення селянських господарств фермерського типу. Їх частка була незначною – не більше 10-15 %.

За розподілом надільних земель селянство губернії поділялося на кілька груп. Найбільшою була група малоземельних селян, що мала від 1 до 5 десятин землі (57,2 %). Найбільше таких господарств було в західних та центральних повітах. Наділ понад 10 дес. на господарство мали лише 3,6 % селянських дворів. Вони розташовувалися переважно в Старобельському та Куп'янському повітах. Решта 39,2 селянських господарств володіла наділом від 5 до 10 десятин. Малоземелля штовхало селян до оренди землі. Короткострокова оренда переважала особливо там, де селяни були найгірше забезпечені землею – в Сумському, Харківському і Охтирському повітах.

У Харківській губернії переважала общинна форма надільного землеволодіння, якою було охоплено понад 90 % усіх селянських земель. Велика кількість селянських общин при формальному збереженні общинної форми землеволодіння фактично користувалися землею подвірною. Те, що на одне селянське господарство припадало в десятки разів менше землі, ніж на одне поміщицьке, посилювало соціальну напругу.

Думки щодо аграрних перетворень у суспільстві були різними. Вони коливалися від пропозиції безкоштовного наділення селян поміщицькою землею до фундаментальної реорганізації селянського господарства на основі приватної власності на землю.

Руйнування селянської поземельної общини і закріплення надільної землі селянами розпочало процес виходу селян з общини і закріплення ними надільної землі у приватну власність.

Уряд П. А. Столипіна шляхом законодавчих актів дав можливість кожному бажаючому селянину вийти з общини та закріпити надільну землю в приватну власність. Це була перша стадія реформи, яка повинна була створити умови для організації селянами інтенсивних індивідуальних селянських господарств – хуторів та відрубів. Така реформа переслідувала два завдання – економічне і політичне. Економічне завдання полягало у формуванні продуктивного селянського господарства. Політичне завдання тісно перепліталось з економічним, оскільки передбачало утворення прошарку заможних селян, які б були лояльними до уряду і нейтралізували революційну пропаганду на селі.

Спеціальних завдань щодо проведення реформи в українських губерніях і зокрема в Харківській губернії уряд не висував. Але саме в цих місцевостях реформа відбулася успішно. За роки реформи на Харківщині з общини вийшло 35 % її колишніх членів, які закріпили за собою 23,3 % общинної землі. Результативно руйнування общинної системи відбувалося в Зміївському, Куп'янському і Богодухівському повітах, де кількість землі на одне господарство давала змогу утворити індивідуальне господарство. Найнижчу активність у закріпленні надільних земель виявили селяни Сумського повіту.

Здебільшого з общини виходили бідняки і середняки. З усієї кількості селян, які вийшли з общини, багатіїв було 4-5 %, у той час, як взагалі їхня частка серед селян складала 12-15 %. Головними мотивами для виділення з общини селяни називали продаж землі тими, хто вже давно залишив село і переїхав до міста, або збирався переселятися до Сибіру; утримання надлишкової кількості землі; створення хутірського або відрубного господарства на надільній чи банківській землі.

Утворення хуторів та відрубів. Створення їх було головною метою столипінської аграрної політики. Обумовленість організації таких господарств витікала з того, що за общинного землекористування існували черезсмужжя, дальнотемелля, трипілля з примусовою сівозміною, які прирікали селянське господарство на екстенсивний шлях розвитку. Це вело до зниження продуктивності селянського господарства і його зубожіння. Організація

індивідуального селянського господарства усувала ці перешкоди і сприяла перетворенню селянина на ініціативного господаря землі, який був зацікавлений у результатах своєї праці. Індивідуальне селянське господарство утворювалося на закріпленій у приватну власність землі або на землі, купленій селянином у Селянському банку. За способом утворення такі господарства поділялися на хутори і відруби. В першому випадку садиба селянина переносилася на окрему ділянку землі, в другому випадку вся земля зводилася в одну ділянку, а садиба залишалася в селі. У Харківській губернії через проблеми водозабезпечення переважали відруби. Організацією хуторських і відрубних господарств займалися утворені в 1906 р. губернські та повітові землевпорядні комісії.

За роки реформи на Харківщині було утворено 80 тис. відрубних і хутірських господарств на надільних землях загальною площею 454983 десятини. Хуторів на Харківщині було 5 %, відрубів – 95 %. Процес утворення одноосібних господарств в Харківській губернії проходив інтенсивно, число їх з року в рік зростало, і лише Перша світова війна перервала цей процес. У загальній масі селянських господарств хуторів і відрубів на Харківщині було 22 %, по українських губерніях – 14,4 %, по Росії – 10 %. Найбільше відрубних господарств утворилося у Валківському повіті – 34 % від загальної кількості по губернії. Недостатня земельна забезпеченість селян привела до того, що у Сумському і Лебединському повітах було найменше одноосібних господарств.

Активну роль у проведенні реформи відіграв Селянський поземельний банк. Під час реформи банк 98–99 % проданої землі продав хуторам і відрубам. У Харківській губернії було продано 90172 десятини, що становило 14,4 % всієї площі зайнятої під хутори і відруби в губернії. У сфері посередницьких операцій банк теж перебудував свою діяльність з метою допомоги одноосібним селянським господарствам. Якщо до реформи одноосібні селяни не купували й 0,5 % землі, то в 1915 р. ця цифра сягала 33 %.

Селянство здебільшого було не проти аграрної реформи. Але у випадках, коли дії землевпорядних комісій порушували інтереси селян, які залишалися в общині, виникали конфлікти. Відбувалися вони в різних формах – скарги до

Сенату, агітація серед односельців проти виділу з общини, залякування відрубників погрозами і підпалюваннями, прямий опір землемірам. У таких виступах брали участь як багаті, так і бідні селяни. Найбільш трагічні випадки сталися в с. Міловій та с. Уди.

Переселення селян із Харківської губернії в роки аграрної реформи.

Головною причиною селянських переселень було малоземелля, яке стало результатом екстенсивної хліборобської культури. Для підняття продуктивності селянське господарство вимагало додаткової кількості землі, яку можна було знайти на окраїнах держави.

З Харківської губернії за час реформи переселилося 140857 чол., що становило 75 % переселенців після 1861 р. Тобто реформа надала переселенню значного імпульсу, давши можливість селянам вільно продавати свої наділи на батьківщині. Але своєї мети – помітного розрідження аграрного перенаселення переселення не досягло. Переселенці з Харківщини здебільшого їхали до Акмолінської, Тургайської та Семипалатинської областей. Переселенці-харків'яни і на нових землях відтворювали общинне землекористування. Землі на двір у переселенців припадало 30-100 десятин замість 7-8 десятин вдома. Хоча у кожному конкретному випадку все залежало від пристосованості господарств до нових умов та від погоди.

На перших порах переселенцям доводилося жити в землянках, терпіти холод і голод та різні хвороби. Місцеві жителі часто неприязно ставилися до переселенців. З огляду на такі обставини, частина переселенців вдавалася до зворотного переселення. Всього з селян, котрі виїхали з Харківщини під час реформи, 12,5 % повернулись додому.

І все ж таки, столипінська аграрна реформа була кроком у перетворенні Російської імперії на буржуазну монархію. При її проведенні уряд намагався вирішити земельне питання еволюційним шляхом, не руйнуючи поміщицьких господарств. Сповна оцінити результати реформи неможливо, оскільки її впровадженню перешкодила Перша світова війна. Але досвід реформи доводить, що перетворення селянина на приватного власника землі є ефективним засобом

покращення землеробської культури селянських господарств, а значить і підвищення їх продуктивності.

3. Харків як адміністративний, економічний і культурний центр. Шляхи його громадського розвитку

На початку XX століття Харків залишався великим адміністративним центром. У ньому зосереджувалися міські, губернські, а також регіональні фінансово-економічні та судові установи.

Самоврядування Харкова продовжувало діяти на підставі Міського положення, затвердженого Олександром III 11 червня 1892 р.

У 1901-1917 рр. Харків мав двох затверджених на посаді міських голів – О. К. Погорілка (1900–1912 рр.) та Багалія Д. І. (1914–1917 рр.) – і 17 членів управи. З них лише чверть була купцями (23,5 %), решта 13 належали до інтелігенції.

Найбільш важливим, значущим серед численних адміністративних установ було губернське управління і губернатор як «хазяїн» губернії. Їх повноваження продовжували окреслюватись в основному нормативно-правовими актами, розробленими ще в XIX столітті. Губернаторами були: Г. А. Тобізон, І. М. Оболенський, С. М. Гербель). Е. О. Ватаці, К. Стариневич, М. М. Пешков, М. К. Катеринич, М. В. Протасєв, А. І. Келеповський). Найбільш важливою рисою їх керівництва була каральна діяльність.

Поруч із загальною губернською адміністрацією у Харкові працювали органи губернського та повітового земського самоврядування.

Земства відіграли визначну роль у господарському та культурному житті регіону. Вони діяли на підставі «Положення про земські установи» 1890 р.

Реакційний характер «Положення» полягав у першу чергу в специфіці нової виборчої системи. Її метою було обмежити права торговельно-промислової і нової землевласницької буржуазії в забезпеченні дворянству беззастережного панівного становища в земських установах. Різко посилювалась нерівномірність представництва різних класів. Ценз дворян зменшувався удвічі. Дворянство все більше отримували представники інших станів, які здобули його завдяки

чиновницькій, науковій, освітянській та іншій діяльності. Основні риси розвитку були такі:

- у 1910 р. у Харкові розташовувались 8 акцизних округів;
- місцеві податкові приділяли велику увагу питанням боротьби з порушеннями податкового законодавства;
- з 1870 р. у Харкові діяла головна складська митниця. Обсяг операції Харківської митниці постійно зростав. У 1903 р. було стягнуто мита на суму 688 тис. 467 крб. Рекордна позначка митних зборів – 1912–1913 рр. (1,4 млн. крб.);
- основний тягар діяльності щодо забезпечення громадського порядку і дотримання інтересів самодержавства, що проявлялись у його каральній політиці, несли органи поліції – загальної та політичної. Відділення карного розшуку було відкрите в Харкові у 1908 році;
- основну роль у боротьбі царату з революційним і національно-визвольним рухом відігравали місцеві органи Корпусу жандармів. На початку XX ст. до Харківського губернського жандармського управління входили 6 офіцерів, 4 вахмістри, 70 унтер-офіцерів;
- у 1904 р. були створені розшукні відділення для боротьби з революційними та іншими нелегальними організаціями (охранки).

Міське будівництво в Харкові. У 1901 р. більшість будинків були дерев'яними. Серед них 7465 приватних та 41 казенних та громадських житлових і 936 торгових будинків із загальної кількості 16178 споруд. У 1910 р. із загальної кількості 17880 будинків житлового призначення було 10184 мурованих і 7696 дерев'яних.

Напередодні Світової війни нараховувалось у місті 17800 споруд, серед яких 8796 приватних, 365 казенних та громадських житлових споруд, 864 приватні лавки, 159 складських приміщень, 15 театрів. У 1911 р. із загальної кількості будинків 46 % було побудовано у XX столітті, в тому числі 27 % – між 1906–1911 роками.

Будівництво численних багатоповерхових будинків, куди переселялись мешканці, здійснювалось не лише на нових ділянках у Нагірному районі, але й у місцевості старої забудови, де мала місце ліквідація старих хатинок.

У 1911 р. 35,7 % житлових квартир знаходились у будинках з мурованими стінами, 28,6 % – у спорудах змішаного типу, а 35,6 % – у дерев'яних. Більше 97 % квартир було розташовано в будинках, критих залізом.

Плану містобудування Харків не мав. У 1896 р. архітектором К. Брандером і членами комісії було розроблено проектний план Харкова, яким передбачалось розширення міської межі. Районами нової забудови визначались на півночі – Сумська вулиця, на півдні – місцевість навколо Балашовського вокзалу. Старі вулиці пропонувалось виправляти та розширювати до 20 м, за межі міста винести десять заводів, цвинтарі. Але більшість з наміченого виконано не було. Харків розвивався хаотично, непередбачувано. І все ж таки, будівлі, що з'являлись у місті протягом 1900–1910 років, і сьогодні є справжньою окрасою Харкова.

Окремі скликання органів Харківського самоврядування приділяли різну увагу стану вулиць і майданів. До 1912 р. було заощено 43 % майданів та вулиць; вкрито бруківкою 26195, 8 м² і перебруковано 33225,9 м².

Серед усіх напрямів муніципальних інвестицій у Харкові, починаючи з 90-х років XIX ст., пріоритетним був розвиток міських підприємств:

- першим муніципальним підприємством став комплекс різниць з метою оздоровлення санітарно-епідеміологічної обстановки у місті для посилення контролю за станом м'яса;
- 1897 р. була споруджена одна з перших у містах Російської імперії муніципальна електростанція. Серед абонентів, зокрема в 1911 р. були: 1194 квартири, 605 крамниць, 12 банків, 105 майстерень, 27 громадських установ;
- 3 липня 1906 р. відбулося урочисте відкриття першої лінії міського електричного трамваю довжиною 7 км.;
- у серні 1915 р. була відкрита перша черга каналізації;

- у 1912 р. Харків за ознакою розвитку міських підприємств (до 45 % муніципальних доходів) поступався лише Москві і Петербургу (близько 58 %), випереджаючи Катеринослав (41,1 %), Одесу (36,8 %).

Інтенсивна власна підприємницька діяльність поруч з раціональним використанням надходжень від муніципального кредиту дали змогу істотно зміцнити фінансовий фундамент міського самоврядування. Темпи зростання бюджету Харкова на початку XX століття, особливо під час перебування біля керма міста прогресистів, прихильників передових на той час методів міського господарства, були одними з найвищих серед міст Російської імперії. Якщо у ній, в цілому, свого роду взірцем управління муніципальною економікою слугувала Москва, то для українських міст схожим у цей час було становище Харкова.

Архітектура. Зовнішній вигляд Харкова зазнав істотних змін на початку XX століття.

Найпоширенішим типом будинків початку XX століття стали багатоповерхові, багатоквартирні «доходні дома» з центральним опаленням, водогоном, каналізацією, навіть ліфтами. Найвідоміший з них – будинок страхового товариства «Саламандра», зведений на Сумській вулиці (№ 17) за проектом петербурзького архітектора М. М. Верьовкіна в 1914–1915 роках. Величезна семиповерхова споруда в стилі неокласицизму виходила також на Римарську вулицю. Її фасади відрізнялись чітким членуванням, досконалістю пропорцій, соковитою пластикою архітектурного оздоблення, виконаного за античними зразками. Довжина фасаду з боку Сумської розвинута шляхом зведення парадного двора – курдонера.

Вражаючий архітектурно-мистецький ансамбль являє собою вул. Дарвіна. Споруджені тут будинки О. М. Бекетовим у 1901–1902 рр. у неоренесансних формах та в стилі неокласицизму (№ 19, 21, 87) чудово гармонують з приватними особняками в стилі модерн, зведеними за проектами архітекторів В. Г. Гауша в 1911 р. (№ 11) та О. І. Ржепишевського в 1917 р. (№ 29). З елементами готичної та романської архітектури зведений у 1901 р. архітектором В. В. Величком власний особняк (№ 31).

Видатну роль у визначенні архітектурного обличчя Харкова на початку ХХ століття відіграв Олексій Миколайович Бекетов (1862–1941), який народився у Харкові і все життя по закінченні Петербурзької академії мистецтв у 1885 р. прожив у рідному місті. У Харкові ним зведено більше 30 споруд та ансамблів. Серед них найвизначнішими є забудова Миколаївської площі (зараз – пл. Конституції) в 1897–1907 рр., зокрема будинок Вользько-Камського банку в стилі модерн (1906–1907 рр.), Громадської бібліотеки (будівництво завершено 1901 р.) в ренесансних формах. Але перевагу він надавав стилю так званого російського класицизму. На початку століття митець створив унікальні приватні будинки по вул. Раднаркомівській, 10 та 11. На розі Пушкінської та Каплуновської (зараз – Червонопрапорна) вулиць на початку ХХ століття за його проектом була зведена в стилі московських храмів ХVII століття церква Різдва Богородиці. В 10-х роках ХХ ст. архітектор багато працював над проектами споруд громадського призначення, серед яких будинок Харківського медичного товариства по вул. Пушкінській, 14 (1913 р.), притулок для старих дворян по вул. Чайковського, 4 та притулок для дворянських дітей-сиріт по вул. Пушкінській, 84 (1914–1915 рр.), Комерційний інститут по Кладовищенській вулиці (зараз Артема), 44 (1914–1916 рр.), будинок вищих жіночих курсів по Мироносицькій, 92 (1916 р.) та інші.

Мурований літопис Харкова писали багато талановитих харківських та петербурзьких зодчих. Споруди В. В. Величка, О. М. Гінзбурга, С. І. та І. І. Загоскіних, М. В. Васильєва, Б. М. Корнієнка, В. Х. Нємкіна, М. Ф. Піскунова, Л. Є. Ройтенберга, Ю. С. Цауне, З. Ю. Харманського, В. Є. Мороховця, Б. Г. Михайловського, Л. К. Тервена, В. М. Покровського, О. Г. Молокіна, М. Г. Диканського, М. І. Дашкевича, І. І. Тонне, В. Г. Гауша, В. А. Естровича, Ф. І. Лідваля, І. А. Претро, О. І. Ржепишевського збереглися до сьогоднішнього дня.

За підрахунками дослідників, близько третини з 500 пам'яток архітектури та містобудування, що фіксуються фахівцями в сучасному Харкові, створені на початку ХХ століття.

Благоустрій. Рівень життя. Заробітна платня та купівельна спроможність різних верств населення. Своєрідним еталоном відліку для

з'ясування життєвого рівня зайнятого в матеріальному виробництві населення в ХХ столітті стала заробітна плата робітників найбільшого підприємства – ХПЗ. У 1903–1904 рр. середній заробіток тут становив 1,71 крб. на день. Значний відсоток робітників отримував високу заробітну плату. Так, з 126 робітників ливарного цеху 46 (36 %) заробляли по 2,76 крб.; із 44, зайнятих в цеху, в 20 осіб заробіток становив 2,55 крб.; з 246 задіяних у ковальському в 72 (29 %) зарплата встановила 2,85 крб. на день. На ХПЗ високооплачуваними посадами були слюсарі – 2,66, токарі – 2,43, стругальники – 2,46, розмітники – 3,22 крб. на день. На нижчих шаблях: учні 0,34-1 крб.; чорнороби – 0,6-0,95 крб. залежно від цеху.

Зросла зарплата після 1905 р. У 1908 р. вона досягла 2,3 крб. на день. У цілому по місту в 1910 р.: чорнороби отримували 80 коп. на день (чоловіки), 50 коп. (жінки). Хатні службовці – 10-15 карб. на місяць (чоловіки) та 6-10 крб. (жінки). В 1913 р. заробітна плата некваліфікованих робітників-чорноробів, землекопів становила 1-1,2 крб. на день, муляри отримували 1,4-1,5 крб., ковалі, слюсарі 1,5-1,75 крб., теслі 1,4-1,5 крб.

Денний раціон робітника з сім'єю (4 дорослих, 2 дітей) включав 1,8 кг хліба, 0,45 кг м'яса, один оселедець, два стакани молока, два яйця, чай та цукор на 7 коп. – всього на суму – 85 коп. Культурні потреби – 10 коп. Квартирна плата становила 15 крб. на місяць.

Оплата праці в інших сферах: учителі міських початкових шкіл з липня 1912 р. почали отримувати 45 крб. на місяць; чиновники та службовці – 30-40 крб. на місяць; професори університету, керівники банківських, фінансових установ – по кілька тисяч карбованців на рік.

Вартість основних продуктів харчування мала тенденцію до зростання:

- 1904 р. – м'ясо – 11-14 коп., сіль – 0,6 коп., цукор – 13-14 коп., пшеничний хліб – 4 коп. за півкіло;
- 1910 р. – м'ясо – 28-20 коп., цукор – 25 коп., житній хліб – 2-3 коп., пшеничний хліб – 5 коп. за півкіло;
- 1916–1917 рр. – хліб житній – 8 коп., білий хліб – 10 коп., пшоно до 15 коп. за півкіло, картопля – з 80 коп. до 2 крб. за 16 кг;

- 1916–1917 рр. заробітна плата зростала: у чорноробів, землекопів – з 1,7-2 крб. до 4 крб. на день; мулярів – з 2 до 5 крб.; ковалів, слюсарів – з 2,75 до 5-5,5 крб.; теслярів – з 2,5 до 5 крб.

Релігійне та церковне життя. Формування громадянського суспільства в Україні неможливе без духовного відродження, складовими якого є милосердя, меценатство, філантропія, благодійність. Становлення традицій благодійництва на Слобожанщині мало давні традиції. Центрами благодійності внаслідок прийняття християнства в Київській Русі були церкви та монастирі. Досить поширеною була приватна доброчинність. На Слобожанщині, особливо в XVII–XVIII ст., у здійсненні благодійності значна роль належала православним братствам. Унаслідок державних реформ XVII ст. церковна доброчинність поступово занепадала, соціальна опіка населення перетворилась на державну прерогативу. Участь Православної Церкви у здійсненні доброчинності наприкінці XVII – на початку XX ст. знаходилась під впливом держави.

Виникнення та функціонування органів станової опіки Харківської єпархії характеризувалися, перш за все, опікунством про бідних духовного звання. Заснування церковних опікунств та братств відбувалося внаслідок реформ 60-х років XIX ст. і було пов'язано зі спробою відновити церковнопарафіяльне життя всіх єпархій Російської імперії. Опікунства були громадськими закладами, вони користувалися підтримкою духовного та цивільного начальства. Кошти опікунств формувалися з різних джерел: членських щорічних внесків, грошових та речових пожертвувань парафіян, кухликових зборів, пожертвувань за підписними листами, а також отриманих за духовними заповітами та штрафних сум.

Благодійні заклади Православної Церкви в Харківській єпархії надавали допомогу не лише представникам духовенства, а й світським особам, мирянам. Лікарні та богадільні при церквах відкривалися та функціонували переважно на кошти благодійників і приватних осіб. Ці заклади не набули значного поширення в державі. Призначенням монастирських лікарень Харківської єпархії було надання медичної допомоги мешканцям обителей. Проте з розширенням мережі монастирських лікарень протягом другої половини XIX – поч. XX ст. у них

почали отримувати безкоштовну медичну допомогу місцеві селяни та мандрівники. Богадільнями називалися заклади при монастирях, розраховані на безпритульних і неспроможних до праці мирян. Притулки призначалися для осіб духовного звання (старих, вдів, сиріт). «Странноприимные» будинки та готелі використовувалися для тимчасового перебування богомольців. Богадільні та лікарні при монастирях діяли переважно на кошти обителів. Важлива роль у процесі заснування добродійних закладів належала приватним особам духовного походження.

Православна Церква відігравала значну роль в організації взаємодопомоги різним церковним установам, святим місцям, світським товариствам, комітетам, у зборах пожертвувань на будівництво пам'ятників, церков, меморіалів. У 1883–1889 рр. в єпархії діяв комітет для збору пожертвувань на відкриття приписних церков, на благодійні кошти функціонували комітет Православного місіонерського товариства, відділення Палестинського та інших товариств. Допомога світським установам здійснювалась через відкриття при церквах кухлів для бідних. З другої половини XIX ст. священнослужителі залучалися до участі у діяльності товариств взаємодопомоги, які засновувалися на базі парафіяльних церков.

У XIX ст. – на початку XX ст. на Харківщині діяла розгалужена мережа духовних навчальних закладів. Благодійність духовенства виявлялась у приватних пожертвуваннях, на які були відкриті 1819 р. Куп'янське та Охтирське училища, 1854 р. – єпархіальне жіноче училище, деякі церковнопарафіяльні школи. При духовних училищах діяли товариства взаємодопомоги бідним учням. У Харківській єпархії з 1898 р. – братство імені Св. Амвросія Медіоланського при Сумському училищі, з 1903 р. – братство Св. Варвари при єпархіальному жіночому училищі, з 1908 р. – товариство допомоги малозабезпеченим вихованцям духовної семінарії.

Нерідким явищем було заснування церковнопарафіяльних шкіл, особливо в сільській місцевості, при церквах та обителях. У 1916 р. 11 харківських монастирів утримували 14 церковнопарафіяльних однокласних шкіл.

Особливо церковна доброчинність проявилась під час Вітчизняної війни 1812 р., Кримської 1853–1856 рр., російсько-турецької 1877–1878 рр., російсько-японської 1904–1905 рр. та Першої світової воєн. Основними формами доброчинності білого духовенства були особисті пожертвування, відкриття та утримування шпиталів та лазаретів. Харківські монастирі опікували хворих та поранених солдатів, дітей-сиріт, приймали біженців з інших єпархій. Священнослужителі відправлялися до діючих армій братами милосердя. Духовенство сприяло організації зборів пожертвувань на підтримку Товариства повсюдної допомоги солдатам та їх сім'ям, Військового благодійного товариства Білого Христа, Всеросійського товариства пам'яті воїнів російської армії, Тетянинського та Романівського комітетів тощо.

Особливого поширення благодійність набула під час Першої світової війни. 1915 р. у Харківській єпархії було створено два спеціальні комітети – Прикарпатський благодійний у справах Галичини та Біженський комітет. Перший допомагав населенню у західних регіонах, відправляючи пожертвування грошима та речами, другий – приймав і влаштовував біженців до притулків на території Харківської єпархії, видаючи одноразову допомогу.

І, нарешті, важливим наслідком благодійності Православної Церкви була активізація громадянської позиції членів суспільства, розвиток приватної ініціативи, спрямованої на вирішення болючих проблем.

Побут, розваги, свята. Розвиток промислів і ремесел, сільського господарства слобожан відбувалися поряд зі збереженням старих і нових форм громадського побуту, святковості та звичаєвості населення. Основна маса переселенців на територію Слобожанщини були українці, що йшли з Лівобережної, Правобережної та Західної частини України, а також населення Російської держави. Довгий час вони зберігали традиції тих етнічних районів, де жили раніше. Однак, перебуваючи між Росією і Гетьманщиною, живучи поряд з російським населенням, слобожани-українці постійно вбирали в себе російські впливи у мові, культурі, обрядовості, переінакшуючи на український лад. З часом

тут формувалися своєрідні мовні та культурно-побутові особливості російсько-українського прикордоння, що значною мірою спостерігається ще й сьогодні.

Важливою складовою частиною духовного життя Слобожан було громадське дозвілля – «вулиці», «вечорниці», «досвітки». Досягнувши повноліття (для хлопця – 17-18 років, а для дівчини – 15-16 років) молодь об'єднувалась у парубочі і дівочі групи (громади). Протягом літа і осені молодь кожного вечора збиралась на «вулицю», що проходила біля двору однієї з дівчат. Тут вони співали пісні, танцювали, грали в різні ігри. З початком польових робіт «вулиці» проходили значно рідше, а під час жнив і зовсім припинялись. Літній цикл свят закінчувався Петрівкою. У цей час наступала гаряча пора жнив. Після Покрови (14 жовтня), коли на вулиці було вже холодно, молодь збиралась на «вечорниці». На Слобожанщині вони називалися досвітками або, як у росіян, посиділками. З Покрови і до Пилипівських заговин (27 листопада) була пора шлюбів. У народі говорили, що Покрова накриває траву листям, а землю снігом, воду льодом, а дівчат – шлюбним вінцем.

На Слобожанщині, як і в Україні в цілому, діяв цілий комплекс календарних та побутових свят і обрядів, які мали релігійний характер і узгоджувались з річним циклом свят православної церкви та давнім хліборобським календарем. Так, на середину XIX ст. на Харківщині відзначалось 56 свят, а з неділями було 102 неробочих дні. Особливо багато їх припадало на весняно-літній цикл. У дні великого свята (Великдень, Різдво, Благовіщення та ін.) селяни не працювали зовсім, а в менші свята до півдня. Слобожани, особливо в селах, дотримувались постів протягом року (Пилипівка, Великий піст, Петрівка, Спасівка), а також три дні тижня – понеділок, середа і п'ятниця. Вірили в різні повір'я щодо днів тижня. Так, з понеділка не починали будь-яких важливих справ, не від'їжджали в далеку путь, не одягали новий одяг. Вівторок вважався легким, зручним для роботи днем. Середу мусила поважати жіноча частина населення, особливо дівчата. В п'ятницю не можна було прясти, прати, золити білизну, трусити сажу тощо.

На Слобожанщині, як і в інших регіонах України, відзначалися всі найголовніші свята Православної церкви. Особливо багато свят (262 на рік)

присвячені культу Богородиці. Значна частина їх закріплена за конкретними числами: Різдво – 7 січня, Хрещення – 19 січня, Стрітєння – 15 лютого, Благовіщення – 7 квітня, Преображення (яблучний спас) – 14 серпня, Покрова – 14 жовтня і т. д. За тиждень перед Великоднем (Пасхою) слобожани відзначали вербну неділю, освячували у церкві гілочки верби або лози.

Зимовий цикл свят та обрядів починався з Різдва. Церква надавала і надає сьогодні цьому святу виняткового значення, називаючи його матір'ю всіх свят, другою Пасхою і відвела йому у своїх богослужіннях 12 днів. На Свят-вечір дівчата і парубки ходили по селу, вітали зустрічних та заходили у двір майже кожного господаря, вітали зі святом. 13 січня – на свято Маланки, вранці діти ходили по хатах «маланкували», а ввечері більш дорослі хлопці й дівчата «щедрували», бажаючи господарям здоров'я та багатого врожаю. 14 січня на свято Василя, що вважався покровителем землеробства, починався Новий рік. Рано вранці хлопчики ходили по хатах «посипати», «засівати». В останній день Різдва 19 січня слобожани відзначали одне з найбільш урочистих свят, що завершувало різдвяно-новорічний цикл – свято Водохреща, Йордану. З цим святом пов'язують хрещення на Йордані Ісуса Христа. У цей день зранку відбувався хресний хід до річки, озера чи ставка, де на льоду вирубали хрест. Після освячення священиком води, що наповнювала вирубаний хрест, присутні, набравши її, поверталися до своїх домівок і кропили цією водою в хаті, господарських будівлях, а також писали крейдою хрести на іконах, дверях, сволюку.

У лютому слобожани відзначали свято Стрітєння (15 лютого). Вважали, що в цей день зима з весною стрічається. У церкві святили воду і свічки. Під час Великого посту на свято 40 святих або мучеників (22 березня), що символізувало початок весни, господарки пекли обрядове печиво – 40 бубликів, жайворонків або голубів. Їх роздавали дітям, сусідам, жебракам. Після Теплого Олексія (30 березня) слобожани готувалися до польових робіт, а пасічники виставляли на пасіку бджіл для обльоту.

Після масляної наступав Великий піст, який тривав до Великодня. Це був період фізичного і духовного очищення людини. Під час посту вживали лише рослинну їжу, припинялись всі розважальні діяння – ігри, танці, пісні тощо.

Головним весняним святом був Великдень – це свято воскресіння Ісуса Христа. Напередодні свята люди йшли до церкви, щоб освятити пасхальний хліб, крашанки, ковбасу, сало. У Світлу неділю молодь і дорослі влаштовували різні ігри, катання на гойдалках, танці, а також ходили в гості до близьких родичів. У перший понеділок після Великодня слобожани йшли на цвинтар, щоб пом'янути померлих родичів.

На сьомому тижні (50-й день) після Великодня відзначали свято Трійці (зелені святки). 7 липня слобожани, особливо молодь, відзначали одне з найпоетичніших свят Івана-Купала.

Отже, соціально-економічні умови життя й історико-географічні особливості розвитку краю породжували своєрідний громадський побут, духовне життя та святково-обрядову сферу слобожан, що ґрунтувалися на одержаних у спадщину від старих поколінь кращих народних надбань.

Початок розвитку масової культури в Харкові в кінці XIX – на початку XX ст. У повсякденному житті населення Харкова наприкінці XIX – на початку XX ст. відбулися значні зміни, зумовлені економічним прогресом. Нові та модернізовані традиційні форми дозвілля поклали початок розвитку масової культури. Публіка міського дозвілля остаточно сформувалась, нею виступали всі соціальні верстви Харкова. Характер міського дозвілля того часу можна визначити як масовий. Провідною часткою в публіці міського дозвілля була молодь. Вона складала більшість населення Харкова й була орієнтована на споживання. Крім того, молодь характеризувалась більшим бюджетом часу, більшою освіченістю, що дозволяло їй послуговуватись культурним дозвіллям. Новітні форми дозвілля вабили молодь більше, ніж традиційні.

З 1890 р. місцева преса вперше заговорила про занепад масових гулянь. Наприкінці XIX ст. найпопулярнішим серед закладів дозвілля були цирки та театри. Контингент перших складали переважно малозаможні верстви, других –

міська верхівка. У Харкові спостерігалось зростання кількості закладів – якщо 1990 р. функціонували 5 постійних театрів та цирків, 4 садові естради, де ставились театральні вистави, то 1914 р. налічувалось 18 театрів, цирків та сцен. Впровадженню модерного явища – загальнодоступного театру – сприяли гнучка цінова політика. Найдешевші місця коштували 5-10 коп., найдорожчі – 4,2-16,3 крб. Крім того, посилювалась конкуренція у боротьбі за глядача, з'явився театр при Народному будинку, збільшилась кількість місць у театральних залах. Демократизація культури проявилась у нових стосунках з публікою, зростанні впливу масової культури, поширенні ідей культуртрегерства, що виявилось у діяльності промисловців, держави та робочих об'єднань. На початку ХХ ст. загальнодоступний театр перетворився на невід'ємний атрибут культурного життя Харкова, за популярністю наздоганяючи традиційно відвідуваний городянами цирк.

З відкриттям 1891 р. першої народної читальні в Харкові розпочалась епоха масового читання. Відвідування бібліотек залежало від матеріальної доступності їх послуг, рівня писемності місцевого населення, який зріс у 1897–1912 рр. з 52 % до 67 %.

Невід'ємною складовою культури повсякдення мешканців Харкова став спорт, який пройшов шлях від сфери інтересу вищих верств до масовості. Зокрема, товариство «Сокіл» 1895 р. мало 63 члени, 1909 р. – понад 13 тис. Спортивні заходи, передусім футбольні матчі, збирали до 5 тис. глядачів.

На початку ХХ ст. перетворилося з атракціону на елемент повсякденного життя міста кіно. Проведення його сеансів перемістилося з тимчасових балаганів у постійні спеціально побудовані заклади: «Театр-Біоскоп», «Брати Боммер», «Ампір», «Модерн» та ін., які давали концерти здебільшого в центрі міста. 1913 р. лише чотири харківських кінотеатри з понад десяти могли обслуговувати 1300 тис. чол. на рік, а мінімум для прибутковості роботи кінотеатру вважався продаж 25 тис. квитків. У культурному житті за симпатіями публіки й аудиторією кіно опинилося поза конкуренцією серед інших видів масового дозвілля.

У 1910 р. на перший у місті політ аероплана зібралося понад 70 тис. харків'ян. Особливість авіаційних свят як форми дозвілля полягала в тому, що вони після затухання народних гулянь збирала найвищу кількість глядачів глядачів. Відвідуваність аерошоу в Харкові була вищою, ніж в інших містах (30 % населення, тоді як у Петербурзі – 8 %, Києві – 16 %).

Організація початкової, середньої та професійної освіти. Своєрідність освітніх процесів на Харківщині значною мірою залежала від розвитку громадського життя. Розвиток місцевого самоврядування тут супроводжувався створенням численних культурно-просвітницьких організацій та установ, чия діяльність була особливо помітною в галузі *освіти*. На Харківщині виникали та діяли практично всі типи народної школи – від державної, відомчої, церковної до земської, громадської і приватної. Здійснення освітньої реформи на Харківщині відображало, таким чином, не лише її регіональну специфіку, а й деякі загальні закономірності в межах усієї Російської імперії.

Царський уряд у другій половині XIX ст. посилив русифікацію в Україні, зокрема, і в царині освіти. Це означало, що поле для діяльності українських ентузіастів національної освіти постійно зменшувалося. Українська школа та освіта на Харківщині, таким чином, стикалася з великими труднощами, більшими, ніж в інших губерніях України, оскільки в краї глибше пішли русифікаційні процеси.

І все ж таки, саме активна участь громадськості стала однією з головних особливостей впровадження реформ, перш за все, початкової освіти в Харківській губернії. Абсолютну більшість усіх початкових навчальних закладів складала школи, що надавали елементарну освіту (більше 90 %). До цієї групи входили міські і сільські народні училища церковнопарафіяльні школи та школи грамоти. Це були однокласні училища. Решта були двокласними зразковими училищами Міністерства народної освіти, двокласні парафіяльні і церковнопарафіяльні та ремісничі училища, а також повітові та міські за положенням 1872 р. училища.

Більшість шкіл перебувало у віданні Міністерства народної освіти (67 %) та святішого Синоду (до 30 %). Найвагомішу частину складали земські сільські

школи. Вони відігравали основну роль у процесі реформування народної освіти. Земські школи складали близько 36 % загальної кількості початкових навчальних закладів Харківської губернії, але в них навчалося не менше половини всіх учнів. Натомість церковнопарафіяльні школи, що становили більше 40 % усіх шкіл, навчали лише $\frac{1}{4}$ усіх учнів.

Порівняння сільських шкіл з міськими свідчить, що станові пережитки в системі освіти на селі, недостатня увага до неї з боку держави створювали великі труднощі перед селянами в навчанні. Сільські школи відставали від міських за умовами своєї роботи, благоустроєм, забезпеченістю підручниками та вчителями.

Результати впровадження реформи початкової освіти на Харківщині характеризуються такими цифрами. Якщо в середині XIX ст. у Харківській губернії налічувалося близько 140 навчальних закладів системи початкової освіти, то напередодні демократичної революції 1905 р. їх було вже 1640. Кількість учнів за цей час збільшилася з 5 тис. до 102 тис. чоловік. Співвідношення кількості учнів та населення губернії напередодні реформи виглядало як 1:176, а на початку XX ст. – як 1:22.

Усе це дозволило Харківській губернії піднятися в кінці XIX ст. на високе 15 місце серед 89 губерній, областей та округів Російської імперії. Таким чином, Харківщина може вважатися одним з прикладів успішного та ефективного впровадження реформи початкової освіти. У той же час, українській громадськості не вдалося розв'язати проблему створення національної школи. До 1905 р. на Харківщині так і не виникло жодної української школи, хоча думка про неї була сформульована місцевою інтелігенцією ще в дореформений період.

Після того, як Харків у другій половині XIX ст. став значним промисловим центром і в 1894 р. очолив один із шести фабрично-заводських округів Російської імперії, соціально-економічні перетворення вимагали істинних змін у галузі середньої освіти. Мережа та структура середньої освіти в регіоні на середину XIX ст. не були остаточно сформованими і не задовольняли потреб в освічених людях. Середні навчальні заклади: 4 державні і 7 приватних гімназій і прогімназій (1 учень на 817 чоловік) були зосереджені в губернському місті. Реформа

середньої освіти була нагальною потребою. Але парадокс цього процесу полягав у тому, що реформування середньої освіти було ініціативою уряду, але він разом з тим заважав втіленню в життя найбільш прогресивних ідей, створенню закладів середньої освіти в краї.

Громадськість Харківської губернії виявилася активною і діяльною, завдяки чому процес розвитку середньої освіти отримав могутню підтримку. Особливо повітові земські управи Харківщини проявили в цьому напрямі велику активність, завдяки їх клопотанням кожне повітове місто губернії отримало чоловічу та жіночу гімназію або прогімназію, або реальне училище. Перетворення прогімназій на повні гімназії відбувалося завдяки клопотанням та фінансовій підтримці повітових земств. Земства постійно виділяли кошти на підтримку бідних, але здібних учнів, так званих земських стипендіатів. У цій діяльності земства підтримували і міські думи губернського та повітових міст. Причому найбільш активними були повітові земства, завдяки яким з 1871 по 1876 рр. було організовано 7 жіночих і 2 чоловічі прогімназії у повітових містах, а на початку XX століття чоловічі і жіночі гімназії, прогімназії існували у всіх 11 повітових містах губернії. У Харківській губернії відомі випадки, коли середні навчальні заклади створювалися з ініціативи окремих громадян та певних товариств, таких як Німецьке товариство та промисловець М. Гельферіх, завдяки яким було утворено Вознесенську жіночу гімназію; Люботинське товариство просвіти, що створило гімназію для хлопчиків і дівчат. Громадськість містечка Зелений Гай, Холодногірське товариство освіти та ціла низка приватних осіб створювали приватні середні навчальні заклади.

Мережа середніх навчальних закладів на початок XX століття складалася з 17 чоловічих, 32 жіночих гімназій, 8 реальних училищ (1 учень на 315 чоловік і 1 учениця на 151 жінку.). Загальна кількість основних типів середніх навчальних закладів протягом другої половини XIX – початку XX ст. зростає в сім разів.

Важливо розглянути чинники, які впливали на формування учнівського контингенту середньої школи. Основні з них:

- збереженню становості сприяли реформа 1871 р. та циркуляри Міністерства освіти щодо прийому в підготовчі класи, навчання в гімназіях, так званих «кухарчиних дітей»;
- соціальний склад учнів губернського міста змінювався повільно. На початок XX століття збалансувалося представництво дворян і міщан. Зменшилася кількість представників дворянства і чиновництва у повітових гімназіях і прогімназіях – до 8-10 %, збільшилася кількість дітей селян – до 50-70 % і міщан до 30-40 %. Найбільший відсоток дітей селян спостерігався у Валківському повіті (до 75 %);
- активна участь громадськості в утворенні жіночих середніх навчальних закладів сприяла демократизації їх учнівського складу. Кількість учениць у повітових гімназіях губернії збільшилася в 1,5-2,5 рази і становила в середньому від 150 до 450 і більше учениць у гімназії (це збільшення припадає на 1910–1911, 1914–1915 навчальні роки);
- 90-ті рр. XIX – перше десятиріччя XX ст. позначені певними прогресивними зрушеннями: удосконаленням педагогічних курсів при університеті, відкриттям Вищих жіночих курсів, створенням Педагогічної академії, організаційною роботою земських відділів освіти Харківської губернії навколо започаткування Педагогічного інституту. Освітній рівень викладачів середніх навчальних закладів Харківщини був досить високим – 80 % мали вищу освіту, переважна більшість із них була випускниками Харківського університету. Матеріальне становище також було порівняно задовільним;
- розвиток системи середніх навчальних закладів Харківської губернії зустрівся з цілою низкою труднощів: це протистояння урядового курсу і громадсько-педагогічного руху, недостатнє фінансове забезпечення розвитку освіти, пильний контроль державних інстанцій за організацією навчання і виховання заважав розвитку ініціативи педагогічних колективів, не сприяв розвитку співпраці між учнями і вчителями, що штовхало учнів до протесту проти жорсткої дисципліни і обмежень в отриманні освіти.

У цілому в пореформений період у Харківській губернії сформувалася система середніх навчальних закладів, основними типами якої були чоловічі і жіночі державні і приватні гімназії та реальні училища. Провідною силою цього процесу була прогресивна громадськість краю, яка виступала не тільки ініціатором, але й розділяла з урядовими установами тягар утримання навчальних закладів. На початку XX ст. значно розширилися можливості дітей із робітничих сімей для отримання середньої освіти, школа помітно демократизувалася. Події 1917 року обірвали цей еволюційний процес.

Становлення професійної початкової освіти на Харківщині. Потреба у кваліфікованих кадрах промислових підприємств привела до вирішальних якісних змін у системі професійної початкової освіти: сформувалися навчальні заклади нового типу – ремісничі училища та курси для робітників і ремісників.

Саме у Харкові вперше в Росії було відкрито у 1900 р. курси для робітників і ремісників, які поклали початок роботі так званим «народним університетам». Створені за ініціативою місцевої інтелігенції – викладачів ВНЗ та гімназій міста, вони поступово перетворилися зі звичайних недільних курсів на навчальний заклад з 4-річним терміном навчання і широким циклом навчальних дисциплін. Про роль громадськості у справі становлення професійної освіти на Харківщині свідчить той факт, що викладачі з власної ініціативи працювали безоплатно.

Про успіхи початкової професійної освіти на Харківщині свідчить той факт, що на початку XX ст. тут діяла майже половина – 12 з 26 ремісничих училища України.

Професійні ремісничі училища вперше з'явилися в Росії в 60–70-х рр. XIX ст. Статут для ремісничих училищ було затверджено 27 вересня 1889 р. Питання про створення в губернії ремісничого училища вперше було поставлене на засіданні Харківської міської думи 4 грудня 1873 р.

У 1879 р. губернське земське зібрання приймає рішення про відкриття в кожному повіті по одному ремісничому училищу. Ініціатива створення мережі нижчих професійних закладів на Харківщині належала громадськості. Утримувалися вони виключно на місцеві кошти: Харківське – на міські кошти,

Лебединське – на кошти повітового земства і благодійного товариства, Старобільське – на проценти з пожертвованого комітету в 70 тис. крб. вдовою дійсного статського радника Д. Деменковою, дев'ять Олександрівських училищ – в Охтирці, Валках, Вовчанську, Змієві, Куп'янську, Білопідлі, Краснокутську і в селах Штепівці Лебединського та Ново-Пскові Старобільського повітів, заснованих на честь 25-річчя царювання Олександра II – на кошти губернського та повітових земств.

Ремісничі училища знаходилися у віданні Міністерства народної освіти і підпорядковувалися дирекції народних училищ Харківської губернії. В 1901 р. в 12 училищах Харківщини навчалося 548 учнів. В основному це були вихідці з сільських (65,7 %) та міських (26,8 %) станів, діти дворян та чиновників склали 4,3 %. В 1901 р. ремісничі училища закінчило 65 чоловік.

Кожне училище мало свій статут. За статутом Харківського ремісничого училища його метою було: а) правильне і ґрунтовне навчання різного виду ремеслам; б) ознайомлення шляхом загальної елементарної технічної освіти з головними науковими відомостями, що належать до студійованого ремесла". Викладали в них Закон Божий, російську мову, арифметику, геометрію, фізику, механіку, технологію, креслення, малювання, ліплення, співи, рахування. Загальноосвітні предмети вивчалися в обсязі двокласних сільських училищ Міністерства народної освіти. Заняття розподілялися на класні і практичні. У майстернях вивчали ремесла – ковальське, слюсарне, столярне. Курс навчання тривав 4 роки, по закінченню його випускники отримували звання підмайстра.

Найбільшим серед ремісничих училищ нашого краю було Харківське, в якому в 1907 р. навчалося 219 чоловік. За 25 років його існування (1886–1911 рр.) з 266 випускників – 112 (40,5 %) працювали майстрами, помічниками майстра, слюсарями, токарями на фабриках, у майстернях; 79 (30,8 %) – машиністами і помічниками машиністів на залізницях; 29 (11, 5%) – креслярами на заводах і фабриках; 29 (11,3 %) – нижчими службовцями (конторниками, табельниками, рахівниками тощо); 8 (2,7 %) мали власні майстерні; 7 (2,7 %) працювали

викладачами в ремісничих навчальних закладах; 2 (0,7 %) закінчили вищі навчальні заклади.

Таким чином, ремісничі училища Харківщини надавали початкову освіту другого ступеня і навички столярно-теслярського та ковальсько-слюсарського ремесел вихідцям з робітничих сімей, надаючи їм атестат підмайстра чи майстра. Однак закладів професійної початкової освіти не вистачало, вони не задовольняли повною мірою попит на спеціалістів. Завдяки ініціативі демократичної громадськості, Харківщина посідала перше місце в Україні у становленні та розвитку професійної освіти. У цілому можна говорити про успішне впровадження реформи початкової професійної освіти на Харківщині в другій половині XIX – на початку XX ст.

4. Харківський університет. Організація навчання. Наукові школи.

У другій половині XIX ст. Харківський університет набув динамічного розвитку, перш за все, в умовах підготовки університетської реформи, яка розпочалася майже одразу з початком царювання Олександра II, тривала протягом багатьох років і пройшла кілька етапів. Певний внесок у її здійснення зробили й професори Харківського університету. Перший етап обмежується другою половиною 1850-х – серединою 1861 року. У цей період спостерігаються активні пошуки шляхів перетворень, скасування найбільш одіозних постанов кінця 40-х – початку 50-х років, зокрема тих, що забороняли викладання філософії та державного права європейських країн, закордонні відрядження тощо. Важливою подією в університеті було прийняття в червні 1863 р. нового університетського Статуту, що стало першим кроком уряду після селянської реформи 1861 р. і передувало проведенню всіх наступних реформ. Свою роль у підготовці університетської реформи відіграв і Харківський університет, рада якого недвозначно підтримала рух у бік надання університетам автономії.

Статут 1863 р. значно розширив повноваження колегіальних органів, надав їм можливість прийняття самостійних рішень з багатьох питань. Саме цей факт став одним із аргументів на користь того, що за цим Статутом університети

отримували автономію. Безпосередньо управління університетом доручалось ректору, посада якого була виборною. Ректор обирався університетською Радою на чотири роки з ординарних професорів університету і затверджувався на цій посаді наказом імператора. Ректору надавався високий чин IV класу. У період дії Статуту 1863 р. ректорами Харківського університету були відомі вчені та громадські діячі: агроном В. А. Кочетов, ботанік А. С. Пітра, економіст Г. М. Цехановецький. На їх долю випало не лише запроваджувати новий Статут у життя, але й відстоювати в ньому демократичні принципи.

Статут 1863 р. запровадив нову установу – університетський суд, який складався з обраних з-поміж професорів трьох суддів. До компетенції університетського суду належали справи про порушення студентами встановлених правил, про сутички між студентами, студентами і викладачами та посадовими особами університету. Першим головою університетського суду в Харкові став професор С. В. Пахман.

Студентські заворушення 1878 р., які відрізнялися масовістю та широтою, привели до відродження спроб змінити університетський Статут. Серед інших у березні 1878 р. виступили й студенти Харківського університету. У листопаді 1878 р. вони звернулися з адресами до спадкоємця престолу, в яких містилося клопотання про надання студентам корпоративних прав, прав сходок, гласного суду з професорів, не залежного від адміністрації, права вибору захисника з професорів. На початку грудня 1878 р. Харківський університет було закрито, але акції протесту не припинялися, 14 грудня 1878 р. відбулися сутички студентів з козаками. Це було вперше в історії міста. У сутичці брали участь 300 студентів університету. У зв'язку з цим ректор університету А. С. Пітра змушений був залишити свою посаду.

Певним виходом зі складної ситуації в межах усієї країни (в умовах посилення революційного руху) стала відставка міністра народної освіти Д. А. Толстого, а також розробка деяких заходів, які йшли назустріч вимогам студентства. Рішенням спеціальної наради міністрів було повернуто права

університетам і створювалися можливості для розгортання студентської ініціативи.

Однак вбивство 1 березня 1881 р. Олександра суттєво вплинуло як на внутрішньополітичний курс уряду, так і на ставлення до університетів. У серпні 1884 р. був запроваджений імператором новий Статут, який став законом університетського життя. З прийняттям Статуту 1884 р. розпочалася нова епоха в історії університетів. У новому Статуті більш повно, ніж у всіх попередніх, була втілена ідея адміністративного контролю над усім внутрішнім життям університетів. Згідно з новим Статутом, не тільки всі відповідальні посади в університетах повинні були замінюватися за призначенням, але й взагалі в усіх внутрішніх справах університету переважне право надавалося вищій адміністрації. Особлива увага зверталась на те, щоб уникнути виникнення студентських заворушень та протиправної пропаганди.

Статут 1884 р. послідовно проводив реакційні принципи в питаннях управління. Залишки автономії університетів були знищені. Вчені ради і факультети були настільки безправними щодо питань управління, що навіть не могли своєю владою перенести лекції з одного часу на інший. Більшість положень Статуту була спрямована на досягнення головної мети: подальшого посилення урядового впливу на управління університетами, контролю над викладачами та наведення порядку і дисципліни серед студентів за допомогою поліцейського режиму. Вся наступна історія Статуту у 1884 р. може бути підсумована коротко: це був період посиленої, але цілковито безуспішної боротьби Міністерства проти студентських заворушень, які спалахнули з новою силою незабаром після введення нового Статуту. У Харківському університеті виступи мали місце вже через 1,5 роки після введення Статуту: у лютому 1886 р.; у 1887 р. вони охопили не лише Харківський, але і Петербурзький, Московський, Казанський, Новоросійський університети. У Харківському університеті були відраховані 42 студента без права вступу. Але це не могло зупинити розвиток студентського руху. На початку XX століття особливо яскраво проявилась нездатність

поліцейського режиму як у Харківському, так і в інших університетах, гарантувати спокійний хід академічного життя.

Друга половина XIX століття характеризується суттєвими змінами в кількісному, соціальному складі, матеріальному становищі та соціально-політичних настроях студентства. Якщо на 1853 р. у харківському університеті налічувалося 475 студентів, то на 1860 р. їх було 533. Через 30 років число студентів досягло 1275. З цього показника Харківський університет посідав четверте місце в Російській імперії. На кінець століття на медичному факультеті навчалось – 565, юридичному – 405, фізико-математичному – 222, історико-філологічному – 39 студентів.

Загалом за релігійною приналежністю студенти Харківського університету в 1895 р. розподілялися так: православні – 63 %, іудеї – 26,3 %, католики – 5 %, вірмено-григоріанці – 2,7 %, лютерани – 2 %, решта – 1 %.

При зростанні загальної чисельності студентів збільшується частина різночинців у їх середовищі. Протягом двох перших десятиліть другої половини XIX століття частка дворян серед студентів зменшилася на 20 %. У Харківському університеті ця картина виглядає так: найбільшу за кількістю групу складали представники дворянства та чиновництва. В середньому за 30 років (1865 по 1895 р.) вони складали 43 %, при цьому якщо у 1865 р. їх нараховувалося більше 71 %, то на 1895 р. кількість скоротилася до 38,6 %. Одночасно кількість різночинців зростає з 4,6 % до 35,1 %. За соціальним складом у Харківському університеті близько 500 молодих людей різного походження, звичаїв та виховання, здебільшого без маєтності.

Характеризуючи методи викладання в університеті, слід одразу зауважити, що основною формою занять залишалася *лекція*. Студенти були зобов'язані відвідувати лекції, і за цим здійснювався безперервний нагляд. Студент, який за заявою викладачів, часто був відсутнім на лекціях без поважних причин не допускався до курсових та підсумкових іспитів. Ця форма знайшла відображення у правилах для студентів 1858 року.

У квітні 1872 р. Рада міністрів народної освіти дійшла висновку про обов'язковість відвідування лекцій студентами.

Проблему матеріального забезпечення студенти вирішували самостійно, і необхідність заробляти на життя змушувала багатьох з них залишати Харківський університет.

Щодо організації навчального процесу, то іспити стали єдиним засобом контролю для переходу на наступні курси. Щоб відновити значення заліку (відвідування лекцій, робота на практичних заняттях) Міністерство освіти у 1911 р. скорегувало створену систему: іспити стали основою для заліку семестру. Однак іспити не охоплювали всіх предметів, які читалися на даному курсі. Частина з них тільки «зараховувалася». Ось тоді і з'явилися для студента «основні» і «другорядні» в семестрах предмети.

Огляд практичних занять включив їх характеристику у 70–80-х рр. XIX ст.: причини їх розширення, види фінансування та обладнання з 1884 р. (кабінети, бібліотека, метеорологічна станція, ботанічний сад, клініка). Розвиток практичних занять значною мірою залежав від ініціативи і наполегливої праці викладачів, але їх робота не могла змінити той факт, що навчально-методична база Харківського університету не була пристосована для тієї кількості студентів, які навчалися. У середньому на одного викладача вищої школи на кінець XIX століття припадало приблизно 13 студентів. І це негативно позначилося на якості практичних занять.

Зрозуміти сутність змін, які відбувались в університеті другої половини XIX століття, і зокрема у Харківському, неможливо, якщо не проаналізувати разом зі студентським також викладацький склад. На 1 січня 1864 р. у Харківському університеті було 35 викладачів (28 професорів, чотири доцента, два приват-доценти та один понадштатний викладач), на 1 січня 1873 р. у ньому було вже 52 викладачі (37 професорів, 12 доцентів, три приват-доценти). На 1 січня 1895 р. їх було вже 128, тобто в чотири рази більше, ніж у 1864 році. Порівняно з іншими університетами, за загальною кількістю викладачів Харківський університет на кінець століття вийшов з 4-го на 3-тє місце.

Суспільно-політичні зміни кінця 50-х – початку 60-х років XIX століття зумовили зміни у складі університетських викладачів. У Харківському університеті відсоток викладачів, які звільнились з 1854 р. по 1862 р., був другим після Казанського університету, і становив 59,5 %. Масштабність змін відбулася, перш за все, з-за необхідності радикальних перетворень навчальних курсів з точки зору їх спрямованості, змісту та методів викладання. Крім цього, на зазначений процес вплинула й загальна суспільна атмосфера й реакція студентів, що інколи виливалася у прямий протест проти тих професорів, яких вони вважали непотрібними.

Система підготовки наукових кадрів вдосконалювалася. На кінець століття стала переважаючою тенденція укомплектування викладацького складу університету його ж власними учнями. Зокрема, в Харківському університеті наприкінці XIX століття 43 % викладачів були його випускниками.

Щодо станового складу викладачів ситуація у Харківському університеті наприкінці XIX століття виглядала так: представники дворянства – 30,5 %, вихідці з духовного стану – 20,1 %, з чиновницьких та обер-офіцерських родин – 24,2 %, представники міських прошарків населення – 11,5 %, вихідці з селянства – 2,1 %. Зокрема, проф. Д. І. Багалій був з міщан, з духовного звання були професори П. П. Мігулін та Я. А. Анфімов, з селян – Є. К. Редін, з дворян – В. П. Бузескул, М. Ф. Сумцов, Д. М. Овсянко-Куликовський, М. А. Гредескул та інші. Тенденція витіснення представників помісного дворянства різночинцями становила одну з особливостей формування інтелігенції другої половини XIX століття.

Одним з більш важливих було питання про склад наукових ступенів. Суто науковими були два ступені – магістра та доктора. У Харківському університеті протягом другої половини XIX століття були захищені 187 докторських та 84 магістерських дисертацій. Публікація дисертації здійснювалася за рахунок автора і вимагала чималих коштів. Обсяг магістерської дисертації на історико-філологічному факультеті в 60-ті роки в середньому складав 298 сторінок, фізико-математичному – 70, юридичному – 230; докторської відповідно – 389, 100, 215.

Статутом 1863 р. досить чітко була сформульована ідея синхронізації наукових ступенів з їх посадовими еквівалентами. Для отримання звання доцента слід було мати ступінь магістра, приват-доцентами можуть бути й кандидати, які представили дисертації на тому відділенні факультету, де вони мали намір викладати. Проблему співвідношення посад викладачів з їх науковими ступенями ще більше ускладнив Статут 1884 року. З його введенням була скасована посада доцента, яку міг зайняти магістр. Аби не втратити досвідчених педагогів, довелося одразу порушувати закон і переводити вчорашніх доцентів на посади екстраординарних професорів з обов'язком у найближчий час захистити докторську дисертацію.

У другій половині XIX ст. зросло наукове значення університету. Серед філологів, наприклад, пальма першості належала професору О. О. Потебні (1835–1891). Він став основоположником східнослов'янської діалектології, засновником психологічного напрямку у мовознавстві та літературознавстві, творцем синтаксису східнослов'янських мов. Багато зробив О. О. Потебня для вивчення української мови. Йому належать праці «Малорусское наречие», «Заметки о малорусском наречии» та інші.

Великим є внесок у дослідження історії російської й української літератури, фольклору та етнографії М. Ф. Сумцова (1854–1922). Саме М. Ф. Сумцов глибоко проаналізував творчість письменників XVII століття, вперше висвітив етнографічну основу творчості Т. Шевченка, І. Котляревського, М. Гоголя, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Манжури. М. Ф. Сумцов займає почесне місце і серед істориків-славістів. Взагалі слід сказати, що це був учений-енциклопедист, людина великої працездатності. Творчий розробок М. Ф. Сумцова становить близько 1500 праць і є рекордом не лише для вчених Харківського університету.

Серед учених, які займалися вітчизняною історією, на особливу увагу заслуговує Д. І. Багалій (1857–1932). Як учений Д. І. Багалій стояв на рівні сучасних вимог у розумінні предмета, завдань і методів історичної науки. Він перейняв від свого вчителя В. Б. Антоновича регіональний підхід до вивчення

українського історичного процесу, інтерес до археології, історичної географії, джерелознавства.

Серед інших істориків та філологів, які у зазначений період працювали в університеті, безумовно, на особливу увагу заслуговують А. С. Лебедев, М. Я. Аристов, А. С. Вязігін, О. П. Зернін, В. С. Іконников, О. І. Кірпічников, В. К. Надлер, М. Н. Петров, О. П. Рославський-Петровський, М. Г. Халанський та інші. Наукова творчість деяких із цих учених яскраво виявилася на початку ХХ століття.

Серед математиків цього періоду перш за все слід назвати О. М. Ляпунова, В. Г. Імшенецького, К. А. Андрєєва, які заклали основи математичної школи у Харкові. Зокрема, О. М. Ляпунов у 1892 р. захистив докторську дисертацію на тему «Общая задача об устойчивости движения», яка стала основою теорії сталості, заклала фундамент сучасної теорії сталості рівноваги та руху механічних систем, які визначені кінцевою кількістю параметрів. Ця праця принесла всесвітню славу її автору.

В університеті впевнено розвивалась фізика та астрономія. Тут до 1863 р. продовжував свою наукову діяльність В. І. Лапшин (1809–1888). У 1859 р. він установив можливість електролізу солей – явища, яке в подальшому відіграло значну роль у розвитку електротехнічної промисловості. Талановитий фізик М. Д. Пільчиков (1857–1908) був одним з піонерів рентгенографії та рентгенології в Росії.

Успіхи астрономії в університеті пов'язані з іменами І. І. Федоренка та Г. В. Левицького. Вихованець, а згодом професор Харківського університету І. І. Федоренко (1827–1888) став відомим завдяки дослідженню руху зірок. Він дослідив величезну кількість (4600) колополярних зірок.

Завдяки наполегливості Г. В. Левицького у 1888 р. у Харкові була створена університетська астрономічна обсерваторія. Це дозволило йому організувати систематичні спостереження сонячних плям.

З Харківським університетом пов'язана доля видатного фізико-хіміка М. М. Бекетова (1826–1911). Саме тут він виступив як основоположник фізичної

хімії, висунув низку теоретичних положень про залежність реакції від енергетичного стану та зовнішніх умов.

Географічна наука гідно представлена А. М. Красновим (1862–1914), який став засновником не лише Харківської фізико-географічної школи, а й нового синтетичного напрямку в географії. В науковій діяльності Ю. І. Морозова основними напрямками були вивчення клімату в Харківській губернії, здійснення регулярних метеорологічних спостережень, гідрографічних досліджень регіону.

Серед учених медичного профілю особливе місце належить офтальмологу Л. Л. Гіршману (1839–1921). У 1872 р. ним була створена спеціалізована офтальмологічна клініка. Наукові праці професора Л. Л. Гіршмана присвячені фізіології кольоросприйняття, лікуванню трахоми та інших хвороб очей.

Наприкінці XIX століття розпочав свою наукову, педагогічну та лікарську діяльність відомий хірург М. П. Трінклер (1859–1925). Ним у Харкові було зроблено перший стерилізатор, пристосований для потреб хірургії, який і було встановлено у факультетській хірургічній клініці. М. П. Трінклера по праву називають піонером асептики у Харкові.

Широко визнаними стали наукові праці братів Данилевських. О. Я. Данилевський (1838–1923) – один із основоположників біохімії, свої праці присвятив хімії білків та білковому обміну, з'ясуванню ролі ферментів у процесах життєдіяльності. В. І. Данилевський зробив визначний внесок у розвиток медичної науки. Він став одним з основоположників фізіології праці, ендокринології, створив порівняльний та експериментальний напрям у вивченні малярії.

Крім університету в Харкові було відкрито Ветеринарний інститут (1873 р.). Діяльність його мала величезне практичне значення. Інститут готував 10 ветеринарних лікарів на рік. При інституті було відкрито бібліотеку, анатомічний театр, бактеріологічну лабораторію. З кінця 1890-х рр. в інституті розгорнулася серйозна наукова робота, яка поставила його на одне з перших місць серед подібних закладів Російської імперії. Викладачі та студенти вели успішну боротьбу з такими небезпечними хворобами, як чума, сибірська виразка тощо.

У XIX столітті Харків став одним з найважливіших торговельно-економічних центрів країни і відчув гостру потребу у кваліфікованих інженерах. Це зумовило відкриття 1885 р. Харківського практичного технологічного інституту. Після п'яти років навчання випускники отримували спеціальність технолога або інженера. В інституті існувала серйозна науково-технічна база: механічна майстерня, сільськогосподарська станція, лабораторії, музей та бібліотека.

Таким чином, Харків став науково-освітнім центром не тільки Слобожанщини, а й всієї Південно-Східної Росії, де готувалися кваліфіковані кадри для різних галузей економіки, освіти, культури. Вищі навчальні заклади сприяли демократизації соціальної атмосфери в місті, підвищенню загального рівня освіти та культури в регіоні.

Питання для самостійного опрацювання:

1. У чому проявилась демократизація управління та громадського життя після реформ 60–70-х років XIX ст.?
2. Схарактеризуйте основні риси урбанізації міст Харкова.
3. У чому проявились особливості аграрної реформи Столипіна на Слобожанщині?
4. Які основні події в розвитку промисловості, транспорту, сільського господарства, освіти й науки сприяли перетворенню на кінець XIX ст. Харкова у великий промисловий центр України і всієї Росії?
5. Які суттєві зміни в навчальному й науковому процесах відбулися в другій половині XIX століття в Харківському університеті?
6. Статути Харківського університету 1863 та 1884 рр.: у чому проявилась їх однотипність і принципова різниця?

Теми рефератів:

1. Д. І. Багалій – дослідник історії Слобідської України.
2. Газета «Харьковские губернские ведомости».

3. Харківська міська дума 1870–1914 рр.: система формування, організація роботи.
4. О. Погорілко – Харківський міський голова.
5. М. Гредескул – депутат Першої Державної думи від Харкова.
6. М. фон-Дітмар і досвід підприємницької діяльності в Харкові (кінець XIX – початок XX століття).
7. Наукова робота в Харківському університеті (друга половина XIX – початок XX століття).

Література для самостійної роботи:

- Багале́й Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год) / Д. И. Багале́й, Д. П. Миллер. Х. : Хагок – Т. 1 – 1905. – 568 с. ; Т. 2 – 1912. – 973 с.
- Багали́й Д. І. Автобіографія: П'ятдесят літ на сторожі української культури / Д. І. Багали́й – Х. : Тип. Дарос, 1905. – 8 с.
- Бортник Л. А. Сторінки історії Харківського університету: Статут 1884 р. та його наслідки / Л. А. Бортник // Вісн. Харк. ун-ту. – № 603 – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна – 2003. – С. 17-23.
- Ігнаткі́н І. О. Олексій Миколайович Бекетов (1863–1941) / І. О. Ігнаткі́н. – К. : Вид-во Акад. архіт. УРСР, 1949. – 42 с.
- Історія міста Харкова XX століття. / О. Н. Ярмаш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін.. – Х. : Фоліо, 2004. – 685 с.
- Кравченко В. В. Багале́й Д. И. : научная и общественно-политическая деятельность / В. В. Кравченко. – Х. : Основа, 1990. – 175 с.
- Майстренко В. С. Столипінська аграрна реформа на Харківщині та її результати / В. С. Майстренко // Вісн. Харк. ун-ту. – 1997. – № 396. – С. 88-98.
- Опацкий А. Н. Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих / А. Н. Опацкий. – Х. : Тип. Фарос, 1912. – 141 с.
- Посохов С. И. Губернаторы и генерал-губернаторы / С. И. Посохов, А. Н. Ярмыш. – Х. : Акта, 1996. – 206 с.

Проскура Н. Л. Соціально-економічні наслідки столипінської аграрної реформи в Харківській губернії / Н. Л. Проскура // Питання історії народів СРСР. Вип. 13. – Х., 1972.

Проскура Н. Л. Переселення селян з Харківської губернії у роки столипінської аграрної реформи / Н. Л. Проскура // Укр. іст. журн. – 1973. – № 6.

Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет: 1805–1955. / С. М. Короливский, А. Г. Слюсарский, В. И. Астахов и др. – Х. : Изд-во Харь. ун-та, 1955. – 388 с.

Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. – Х. : Фоліо, 2004. – 750 с.

Чорний Д. М. Промисловість Харкова на початку XX ст.. / Д. М. Чорний // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – №641. Історія України. Українознавство: історичн та філософські науки. Вип. 7. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2004. – С. 83-86.

Лекція № 6. Національно-політичний рух на Слобожанщині в кінці XIX – на початку XX ст.

1. Культурне життя в Слобідській Україні в кінці XIX – на початку XX століття.
2. Український національний рух на Слобожанщині.
3. Соціально-політичне життя. Становлення партійних структур на Слобожанщині в 1900–1904 рр.
4. Революція 1905–1907 рр. на Харківщині.
5. Суспільно-політичні процеси на Харківщині після поразки революції (1907–1914 рр.).

1. Культурне життя в Слобідській Україні в кінці XIX – на початку XX ст. Першим в Україні найбільшим і найвідомішим було Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869–1920 рр.). Харківське товариство грамотності через своїх діячів С. Ф. Русову, Х. Д. Алчевську, Д. І. Багалія, М. Ф. Сумцова, О. Я. Єфіменко, М. І. Міхновського було пов'язане з

українським національно-культурним рухом. Основні напрями діяльності: видання літератури українською мовою, постановка п'єс українських драматургів на сцені народного будинку, виконання українських пісень та творів українських композиторів під час антрактів у народних читальнях, проведення народних читань за творами українських письменників і поетів, виступи з промовами про необхідність *розвитку української школи*.

В 1912 р. було створено Українське літературно-художнє й етнографічне товариство імені Г. Квітки-Основ'яненка. Тут проводились українські вечори, художні читання українського фольклору та творів українських письменників. Тільки за 1915 рік було підготовлено і прочитано 21 повідомлення, 5 з них: «Драгоманов», «Лермонтов та Шевченко», «Слово, присвячене роковинам Б. Грінченка» тощо.

Історична проблематика охоплювала період від часів козаччини («Про суспільно-правове становище козаччини в перший період існування») до сучасності («Українська кооперація в Східній Галичині за останнє десятиріччя»).

Найбільш успішно склалася діяльність архітектурно-художнього відділу Товариства Г. Квітки-Основ'яненка. Його глава – художник С. Васильківський – зміг об'єднати навколо себе майже всі архітектурні і художні сили міста. З великим успіхом проходили в дореволюційному Харкові виставки українських зодчих. На першій виставці, відкритій 26 вересня 1913 р. було представлено 400 фотоекспонатів, малюнків, креслень, пам'ятників української архітектури і проектів сучасних архітекторів, що наслідували українські традиції.

11 лютого 1907 р. силами студентства Харківського університету за підтримки ректора Д. І. Багалія постала ще одна українофільська культурно-просвітня організація «безпартійне товариство студентів-українців вищих шкіл Харкова, інша назва – Харківська студентська громада». Громада систематично скликала загальні збори, проводила засідання з читанням доповідей, обговорювала питання про заснування українознавчих кафедр при університетах в Україні взагалі і кафедри української історії (українською мовою) – в Харківському університеті зокрема. На початку осіннього семестру 1907 р. в

громаді в стінах Харківського університету першу лекцію українською мовою прочитав М. Ф. Сумцов. Ця подія стала справжнім святом для всього українства.

Харківська студентська громада збирала кошти на будівництво пам'ятника Т. Шевченку, видала літературний збірник творів молодих українських письменників.

9 лютого 1912 р. був створений Харківський літературно-художній гурток з метою об'єднання всієї творчої інтелігенції міста. Головою творчого гуртка був обраний М. М. Синельников. Свою діяльність гурток в основному зосередив на проведенні вечорів пам'яті Г. Гаршина, А. Чехова, Л. Толстого, Т. Шевченка, обговоренні доповідей на суспільно-політичну тематику.

На початку XX століття продовжували існувати різноманітні клуби, створені ще в XIX столітті; дворянське, купецьке, офіцерське зібрання, зібрання прикажчиків та ін., але спостерігалася загальна тенденція до створення професійних клубів та клубів за інтересами, як-то автомобільного, велосипедистів, аероклубу, гімнастичного товариства, клубу залізничників тощо.

Наприкінці XIX століття в Росії виникають перші робітничі клуби. Першим народним будинком у Наддніпрянській Україні став Народний будинок Харківського товариства поширення в народі грамотності, що розпочав свою роботу в 1903 році. Тут проводилися різноманітні культурно-освітні заходи для робітничого населення міста: ставилися драматичні й оперні спектаклі, проходили концерти хору та оркестри народних інструментів, читалися науково-популярні лекції, працювала безплатна бібліотека з абонементом і читальною залюю, діяли курси крою та шиття для домашніх господарок, проходили масові народні гуляння в саду Народного будинку.

У 1903–1909 рр. виключно на пожертвування місцевих робітників Харківське робітниче товариство вело спорудження Будинку робітника. Активна діяльність цього закладу розпочалася з 19 грудня 1909 року. Народний будинок і Будинок робітника стали прообразами інших клубів, що створювалися в місті для трудового люду. За даними на червень 1917 р., у Харкові діяло 13 робітничих

клубів, у тому числі відкриті з ініціативи залізничників клуби «Робітник» на Іванівці й «Освіта» на Журавлівці.

Створювалися клуби національних меншин (національні колонії – 40-і роки XIX ст. по вул. Московській; польської колонії – 1916 р. по вулиці Гоголя, 4; чоловіче училище, початкові навчальні заклади, їдальня, чайна, амбулаторна лікарня, літній санаторій для єврейського населення).

Значну культурницьку, релігійно-просвітницьку роботу проводила Православна церква. Церковно-археологічне товариство, створене зусиллями харківських учених та православних діячів, ставило своїм головним завданням вивчення, збирання місцевої церковної старовини. Головою товариства і створення при ньому музею було призначено протоієрея П. Г. Фоміна. В його науковій праці «Церковные древности Харьковского края» уперше було систематизовано і класифіковано пам'ятки церковної архітектури Слобожанщини (1916 р.). Православна церква першою порушила проблему й розпочала боротьбу проти пияцтва, проводячи антиалкогольну пропаганду і створюючи товариства тверезості.

На початку XX століття в Харкові діяли два музеї художнього профілю, формування фондів яких належить ще до початку XIX століття – Університетський музей красних мистецтв і Харківський міський художньо-промисловий музей.

Університетський музей довгий час залишався Картинною галереєю міста, що була відкрита для широкого загалу. Новий етап його історії розпочався з 1864 р., коли його очолили професори університету М. О. Лавровський та В. К. Надлер, а з 1868 до 1884 р. на посаді завідуючого перебував видатний учений О. О. Потебня. Саме при ньому університетський музей красних мистецтв та старожитностей перетворився на визначний культурний центр не тільки міста і краю, а усієї Лівобережної України. В музеї вже на той час налічувалося за реєстром 3497 експонатів. Музей працював у напрямі розвитку художньої освіти Харкова.

Надзвичайною подією в розвитку культури Харкова стало відкриття в 1886 р. Харківського міського художньо-промислового музею за участі Г. Н. Данилевського, О. О. Потебні, М. Д. Раєвської-Іванової, С. І. Васильківського та ін. Програма краєзнавчої орієнтації передбачала демонстрацію художніх творів та етнографічних матеріалів. Основу художнього зібрання музею склали подаровані Академією мистецтв скульптури і картини російських художників, твори місцевих митців, багата колекція декоративно-прикладного мистецтва Слобожанщини. На початку XX ст. художній відділ музею весь час поповнявся. У 1900 р. міське управління за порадою професора Д. І. Багалія придбало для музею старовинний альбом акварелей невідомого художника з зображенням околиць Харкова XIX століття та різних образів місцевих мешканців. Значне поповнення колекції музею відбулося в 1917 р., коли український художник С. І. Васильківський подарував 1348 своїх картин та 130 тис. крб. на розвиток музейної справи.

Крім двох названих музеїв, у Харкові на 1917 рік існувало ще кілька невеликих музеїв, заснованих різними товариствами: етнографічний музей Харківського історико-філологічного товариства, гірничопромисловий музей Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, зоологічний музей Харківського університету, шкільний музей наочних приладь імені П. Т. Степанова Харківського товариства грамотності, приватні художні колекції тощо.

Харківська публічна бібліотека була заснована в 1886 р. з ініціативи передових діячів науки та культури Д. І. Багалія, М. Ф. Сумцова, М. М. Бекетова. Нове століття бібліотека зустріла в новому приміщенні, зведеному за проектом О. М. Бекетова і відкритому 28 січня 1901 року. Це приміщення у п'ять разів перевищувало розміри попереднього. Найбільшу частину будівлі займало книгосховище, розраховане на 280 тис. томів. У 1913 р. у бібліотеці нараховувалося 149 тис. томів.

Бібліотеки також працювали в усіх навчальних закладах. Своєю фундаментальністю серед усіх наукових бібліотек Харкова вирізнялася університетська бібліотека.

Література. Динамічні еволюційні та революційні зміни в естетичній свідомості, до яких додавалася й двомовна ситуація, формували в Харкові силами як українських, так і російських письменників напередодні нової історичної доби доволі розмаїту літературну палітру.

Ранньомодерністську течію представляли О. Олесь, М. Вороний, Г. Хоткевич. Деякі їхні твори можна віднести до народницького, або неонародницького характеру, який у цей час в Україні був представлений О. Пчілкою, А. Тесленком, С. Васильченком, а з харків'ян – Грицьком Григоренком, Олексієм Слісаренком, Олександром Катренком.

Продовжував на початку ХХ століття час від часу працювати і великий український драматург М. Л. Кропивницький, який представляв народницький реалістичний напрям в українській літературі. Він був автором понад 40 драм, комедій, водевілів. Провідною темою його творчості впродовж усього життя залишалася тема українського пореформеного села. Обидві тенденції художнього розвитку – народницька і модерністська – були характерними для української літератури ХХ століття, формували її нові формозмістові параметри.

Харків відігравав вирішальну роль й у формуванні цілої плеяди російських письменників: Трен'єв Костянтин Андрійович (1876–1945) – видатний російський письменник, драматург; Аверченко Аркадій Тимофійович (1881–1925) – російський письменник-сатирик.

На межі першого та другого десятиліть ХХ століття місто стало одним із центрів російського футуризму поряд з Петербургом і Москвою. Тут існували групи футуристів В. Каменського, Д. Бурлюка, У. Северянина, Б. Пастернака, В. Хлебнікова, В. Маяковського, О. Кручених. Концерти футуристів викликали шалені дискусії. В пресі про них було опубліковано понад 120 нарисів, оглядів, статей, фейлетонів.

Харків і в подальшому залишався однією зі столиць російського футуризму. Тільки за часів радянської влади наприкінці 20-х років футуризм було проголошено буржуазним явищем і заборонено.

Преса. На початку ХХ ст. Харків перетворився в один із важливих осередків видавничої справи. В 1901–1916 рр. тут видавалось близько 190 російськомовних газет і журналів, існували друковані органи українською, німецькою, польською, вірменською.

У місті протягом усього часу видавались щоденні загальнополітичні газети: «Харьковский губернские ведомости» (започаткована 1838 р.), «Южный край» (1880 р.), економічного профілю – «Южно-русская сельскохозяйственная газета» та «Харьковская биржа» (1902 р.).

Справжній газетний бум мав місце з кінця 1905 р. до початку 1907 р. У цей час друкували 27 газет російською мовою, дві – українською. Більшість з них представляли видання політичних угруповань. «Мир» (1905 р.), «Волна» (1905–1906 рр.), «Будущее» (1906 р.), «Девятый вал» (1906 р.) – пропагували ідеї ліберальні, були близькі до партії кадетів. «Правда» (1906 р.), «Черная сотня» (1907 р.) – представляли інтереси правих. «Центр» (1906–1907 рр.) – октябристів. «Крестьянская газета» (1906 р.), «Церковная газета» (1906 р.) – претендували на висловлювання думки та захист інтересів певних верств населення губернії. «Театральный листок» (1907 р.), «Последние новости сезона» (1907–1916 рр.) – подавали інформацію з культурного життя. Тиражі більшості видань були невеликими – 1-3 тис. примірників.

Справжнім лідером на газетному ринку став «Южный край», тираж якого сягнув до 2-5 тис. примірників наприкінці 90-х років, до 30 тис. після 1905 р., а під час Світової війни навіть 100 тис. примірників. У науковій літературі зустрічаються характеристики газети як консервативної, правої. Вони не об'єктивні, адже до 1905 р. навряд чи в Російській імперії могла б існувати легальна опозиційна газета. Після проголошення демократичних свобод власник газети О. О. Іозефович та журналістський колектив перейшли на демократичні позиції, яким не зрадили до самого знищення газети більшовиками. «Южный край» виходив на 6-8, а в неділю – на 12-16 полосах. У 1911–1916 рр. видавався вечірній випуск. Приблизно 60 % газетної площі займали оголошення, решта були насичені інформацією. Кореспондентська мережа газети охоплювала дві столиці,

Лівобережну Україну, Курську та Воронежську губернії Росії, частково Північний Кавказ, а також Францію, Німеччину, Австро-Угорщину, Болгарію. Постійними рубриками газети були «Дії уряду», «Телеграми наших кореспондентів», «Сторінки буття», «Календар літератури», «Місцева хроніка», «Дрібниці життя», «Навчальні заклади», «Наш край», «Театр». Чільне місце на *шпальтах* посіли етнографічні звіти про роботу Державної Думи та Державної Ради, звіти кореспондентів про роботу Харківської міської думи та губернського земства. Газета знайомила читачів з творами сучасних українських письменників і поетів В. Стефаника, В. Винниченка, Г. Чупринки, друкували огляди україномовних видань «Рада», «Діло», «Літературно-науковий вісник» тощо.

Протягом 1901–1916 рр. у місті видавалось близько 130 журналів, вісників, «Трудов», бюлетенів. Найбільше видань було з проблем промисловості та техніки. 14 видань були присвячені медичним проблемам. Більше 10 журналів розкривали досягнення сільськогосподарської науки.

Помітним явищем у житті Харкова стало видання М. Міхновським тижневика «Сніп» у 1912 році. Його спроба видати газету українською мовою в 1906 р. виявилась невдалою. «Слобожанщина» припинилась після першого номеру. «Сніп» вийшов не менше 50 разів. У часопису містились статті з політичних та громадських питань, критичні огляди літератури, переклади західноєвропейської класики. «Сніп» знайомив читачів не тільки з українським життям на Наддніпрянщині та Західній Україні, а й з публікаціями на українські теми від Японії до Канади.

Кінематограф. Музичне мистецтво. У 1883 р. було створено Харківське музичне училище, тут готували виконавців на музичних інструментах, співаків, учителів музики і хорових диригентів. Активна концертна діяльність учнів і викладачів училища сприяла утвердженню статусу його як важливої культурно-освітньої установи міста. Директором училища протягом багатьох років був талановитий організатор, освічений музикант, диригент, активний громадський діяч І. І. Слатін.

Значним явищем у музичному житті дореволюційної України стало відкриття Харківської консерваторії, яке відбулося влітку 1917 року. Директором її обрали І. І. Слатіна. З вересня розпочалися заняття 650 студентів. У консерваторії були запроваджені курси фортепіано, співу, віолончелі, естетики, дикції, декламації, пластики й танців, італійської мови, оперного класу. Із самого початку свого існування Харківська консерваторія посіла провідне місце у музично-громадському житті міста.

Майже одночасно з консерваторією у Харкові виникло на початку 1917 р. Філармонічне товариство на громадських засадах, яке організувало свою консерваторію М. Римського-Корсакова, розраховану на 300 чоловік.

У місті створювалось чимало приватних початкових музичних шкіл, музично-драматичних і вокальних курсів. Музично-естетичне виховання здійснювалось і в загальноосвітніх закладах Харкова. Співи й музика посідали чільне місце в багатьох навчальних закладах. Характерною ознакою часу було виникнення широкої мережі музично-хорових, музично-драматичних гуртків, струнних оркестрів, хорових колективів. Із 1895 р. у місті існувало Товариство любителів хорового співу. Репертуар хорового колективу був доволі різноманітний і включав хори з опер, російські та українські народні пісні в обробці М. Лисенка. Активну участь у численних загальноміських благодійницьких заходах брали оркестри народних інструментів. У 1896 р. лікар, громадський діяч П. Кравцов організував музичний гурток, діяльність якого сприяла поширенню музичних знань серед робітників. Крім того, з ініціативи П. Кольцова були створені симфонічний оркестр, оркестри мандоліністів та балалаєчників, робітничі хори.

У цей період серйозних успіхів у вивченні народного епосу, особливо дум, досягла українська фольклористика. Їх збиранням та дослідженням у Харкові займався професор М. Сумцов. Збиранням матеріалів про кобзарську справу займався Г. Хоткевич.

Образотворче мистецтво. Великий вплив на розвиток образотворчого мистецтва міста мала Харківська школа малювання, заснована в 1869 р. М.

Д. Раєвською-Івановою – першою жінкою в Росії, якій офіційно було присвоєно звання художника. За 27 років плідної праці цю школу закінчили близько 1000 чоловік, з яких майже 40 осіб продовжили своє навчання в Петербурзькій академії мистецтв і стали професійними художниками (Ф. Бондаренко, О. Визжаєв, П. Левченко, К. Первухін, А. Данилевський).

Одним із найбільш відомих українських живописців кінця ХІХ – початку ХХ століття, який жив і працював у Харкові, провідним діячем Товариства харківських художників був Сергій Іванович Васильківський (1854–1917 рр.). Народився в місті Ізюм, навчався в Петербурзькій художній академії (1876–1885). С. І. Васильківський автор понад 3000 пейзажів, жанрових та історичних картин. Перші його твори: «Козача левада», 1893; «Ранок. Стадо в степу», 1884; «Козак і дівчина». На початку ХХ ст. С. Васильківський збагатив український живопис змістовними, колоритними пейзажами «На Дінці», «Дюни», «Перед бурею», «Млини на річці Вовчій», «На греблі. Воли біля броду», в яких майстерно відобразив сонячне світло, використав контрасти кольорів. В окрему групу спеціалісти виділяють його архітектурні пейзажі, різні за художньою цінністю й досить численні за кількістю. У цих роботах художник відтворив типи старовинних українських церков, міських споруд, детально вдавався до передачі їх форм, пропорцій, обрисів («Гуцульська церква», «Стара церква на Бойківщині», «Покровський собор у Харкові», «Церква в селі Копти Козелецького повіту Чернігівської губернії», «Руїни в Суботові» та ін.). Крім поетичних пейзажів, Васильківський написав цілу низку творів на історичні теми та за мотивами народних пісень («У запорізькому степу», «Огляд Петром Першим харківської фортеці в 1709 р.», «Три брати»), які відзначаються широким лірико-епічним характером, тонким колоритом.

Він також багато і невтомно малював з натури. Звідси – величезна кількість етюдів, які наочно демонструють творчі пошуки, прагнення якнайглибше осмислити свої враження, образи, сюжети полотен. Васильківський багато працював аквареллю і олівцем. Його пейзажі невеликого розміру справедливо називають мініатюрними шедеврами. Успішно працював художник і в жанрі

монументального живопису і разом з художником-баталістом М. Самокишем написав для будинку Полтавського земства три великі композиції: «Чумацький Ромоданівський шлях», «Обрання полковником Мартина Пушкаря», «Козак Голота» (1902–1908 рр.), загинули в роки Великої Вітчизняної війни. Разом з М. Самокишем видав альбоми «З української старовини» й «Мотиви українського орнаменту» (1912 р.). С. І. Васильківський відомий і як талановитий графік.

Помітний слід в образотворчому мистецтві залишили П. О. Левченко (1856–1917 рр., написав 258 картин, з них «На Харківщині», «Літній день», «На Україні»), М. С. Ткаченко (1860–1916 рр., підготував етюди, зроблені у Харкові, Полтаві, Лубнах).

Театральне мистецтво. У 80–90-х роках ХІХ століття Харків став надійним пристановищем для багатьох українських мандрівних труп: М. Кропивницького, М. Старицького, М. Садовського, П. Саксаганського та ін.

Деякий час існував Український художній театр (1910–1912 рр.). Керівники П. Саксаганський і М. Заньковецька. Але питання про український театр було закрите.

З 1910 по 1917 рр. у Харківському міському драматичному театрі було поставлено близько сімдесяти п'єс. Керівник театру М. М. Синельников.

2. Український національний рух на Слобожанщині

Початок політизації руху. Братство тарасівців. Невдоволення аполітичним українознавством і пошук нових шляхів, ідей та організаційних форм в українському русі тривали протягом 90-х років ХІХ ст. до виникнення ряду національних об'єднань з виразною політичною спрямованістю, першим серед яких було **Братство тарасівців**. Одним із основних напрямів діяльності Братства було створення місцевих відділень у різних регіонах, насамперед на Лівобережжі. Тим самим тарасівці поклали початок формуванню регіональних структур політичного руху. Братство поєднувало в собі риси старого громадянства і модерної конспіративної організації, що стало перехідним містком до утворення українських партій. Воно виникло влітку 1891 р. виникло з невеликої групи

однодумців – харківських студентів І. Липи (університет), М. Базькевича (технологічний інститут), а також випускника Київського університету В. Боровика. Їх об'єднали палкий патріотизм, прагнення боротися проти денационалізації, зросійщення, за відродження українського народу.

Спочатку до харківської групи увійшло 8 осіб. Крім двох фундаторів до неї увійшли М. Яценко, О. Кривко, Д. Дробиш, О. Столбин, О. Бурлюк, І. Зозуля. З харківською групою нерідко ототожнюють усе Братство. Насправді його гуртки існували щонайменше в 10 містах і містечках, у тому числі в Харкові, Полтаві, Лубнах, Чернігові, Ічні та Срібному на Чернігівщині. За оцінками професора С. О. Наумова, автора монографії «Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті рр. XIX ст. – лютий 1917 р.)» воно об'єднувало близько 100 чоловік.

Тарасівці (передусім харківський гурток на чолі з І. Липою) зробили вагомий внесок у розвиток національної суспільно-політичної думки, формування ідеології українського політичного руху. Основою їхніх поглядів було визнання самобутності української нації, її права на вільне існування та пріоритетності національно-визвольної боротьби під автономістсько-федералістичними гаслами. Окремі братчики, зокрема М. Міхновський і В. Шемет, були налаштовані більш радикально. Тарасівці першими порвали з «малоросійством» як проявом подвійної ідентичності і стали безкомпромісними провідниками «українськості», Щиро прагнули бути послідовними у всьому українцями. Вони нерідко виходили за межі суто культурницької роботи, застосовували елементи політичної пропаганди, першими з українських об'єднань вдалися до тиражування власних творів і популяризації своїх ідей через західноукраїнські видання.

Розгром харківського осередку в 1893 р. привернув увагу до українського руху з боку європейської преси і навіть деяких урядів. Проте в самому Братстві невдовзі стали відчуватись ознаки кризи. Свідченням ослаблення товариства з'явилося його входження восени 1897 р. до Загальної української організації (ЗУО), в якій воно зрештою і розчинилося. В ЗУО на Лівобережжі діяли осередки в межах 50-70 осіб. Ця організація залишалася об'єднанням інтелігенції і репрезентувала передусім середні верстви українського суспільства. Її діяльність

ще не набула чітко вираженого політичного характеру. Одне з головних своїх завдань громади ЗУО вбачали у підготовці й виданні різноманітної літератури українською мовою з метою розвитку національної культури та пропагування її у суспільстві. Щоб забезпечити можливість поширення української книги, лівобережні громади намагалися впливати на земства та міські думи. Велась усна пропаганда національних ідей, причому не тільки культурницького, а й політичного змісту. Спроби утворити громаду ЗУО в Харкові закінчилися невдачею. Причиною цього була зміна поколінь в українофільстві. Найстарше покоління – українофільська громада (подружжя Єфіменків, В. Александров, Д. Пильчиков, М. Лободовський та ін.) – наприкінці XIX ст. припинили активну діяльність. Деякі старші інтелігенти, як Д. Багалій, М. Сумцов, Д. Овсянико-Куликовський, у глибині душі симпатизували українській справі, не бажали ризикувати власним становищем чи не відчували в собі волі до політичної боротьби. Середня за віком група – молодші громадивці й тарасівці, яка в інших містах складала кістяк організації, в Харкові не сформувалась: перші через занепад громади в цілому, а другі – через розгром тарасівського осередку в 1893 р. Щодо молоді, то вона саме тоді серйозно гуртувалась до студентських громад.

Харківська Українська студентська громада. Українські студентські громади (УСГ) виникли як реакція на початок політизації українського національного і загальноросійського студентського рухів з боку українського студентства, яке прагнуло виокремитися в обох суспільних потоках.

Наприкінці XIX ст. студентські громади стали другою, поряд із загальною українською організацією, до певної міри альтернативною їй організаційною формою українського політичного руху. Як і інші українські об'єднання того часу, вони мали перехідний характер, поєднуючи завдання самоосвіти, культурної і політичної пропаганди в національному русі. Подібно до Братства тарасівців, студентські громади виникли і діяли за відсутності керівного центру, роль неформального лідера тут теж протягом тривалого часу належала Харківській громаді, заснованій у 1897 р. У 1897 р. вона об'єднувала до 10 студентів, у 1898–1899 рр. – у межах 20-30, у наступні роки – від 30 до 50. Усього за 8 років

діяльності через неї пройшло не менше 100-150 чол. Вищого керівного органу українського студентського руху не існувало.

Фундатори громади усвідомлювали, що головним завдання юнацького руху було формування національної ідентичності, згуртування й підготовка молоді до політичної боротьби, і з самого початку прагнули надати їй діяльності відповідного спрямування. Їм належала визначна роль у виробленні ідеології руху. У пошуках орієнтирів вони звертались до ідейного арсеналу російських організацій, Братства тарасівців, західноукраїнських партій і об'єднань. Студентська громада спромоглася завести зв'язки й розгорнути національну пропаганду в багатьох населених пунктах Лівобережжя. Так формувалася своєрідна регіональна інфраструктура українського руху, що складалася з громади і розгалуженої периферії гуртків. Вона не може бути цілком зарахована до політичного руху, але була його найближчим резервом.

Таким чином, у 90-і рр. XIX ст. було покладено початок формуванню регіональних структур українського політичного руху, з яких він зародився. Її мережа в той час була ще дуже слабкою і нестабільною. Дослідникам вдалося встановити діяльність 13 осередків українських політичних організацій (8 – Братства тарасівців, 4 – ЗУО, 1 – УСГ) у 8 повітах Лівобережжя (у кожному п'ятому), з них 5 на Полтавщині, 2 на Чернігівщині, 1 на Харківщині.

3. Соціально-політичне життя. Становлення партійних структур на Слобожанщині в 1900–1904 рр.

Лівобережні осередки Революційної української партії в процесі її створення і розвитку. Процес зародження РУП тривалий час протікав виключно в Харкові і Полтаві. Тут у 1899 р. виникла ідея початкового творення її на основі студентських громад. Номінально партія була заснована 29 січня 1900 р. у Харкові, реально партійне будівництво, як цілеспрямоване формування мережі партійних організацій й груп на чолі з «вільними громадами», розгорнулося після Першої конференції РУА (червень 1901 р., Полтава). Вихідці з Лівобережжя складали основу провідних партійних осередків і поза межами регіону. Згідно з

рішенням I з'їзду РУП (грудень 1902 р.) були сформовані партійні комітети, почалось вибудовування організаційної структури.

Лівобережні осередки утворювали організаційну основу партії: тут діяли чотири «вільні громади» з шести, партійні організації і групи виявлені в 17 повітах із 41, у тому числі в 15 містах і містечках та 14 селах. Але дійсно поширеною ця мережа була тільки на Полтавщині, де вона охоплювала 12 повітів з 15. Це була єдина в Україні губернія з двома «вільними громадами». Тут вирішальне значення мали етнонаціональний склад населення губернії (найвищий відсоток українців, висока питома вага козацтва та малоземельного селянства) та перехресні впливи чотирьох «вільних громад» – двох місцевих, Київської і Харківської, котрі значною мірою склалися з вихідців із Полтавщини.

Основні напрями діяльності організацій РУП були традиційними для тогочасних нелегальних партій: організаційна, літературно-видавнича, агітаційно-пропагандистська. У 1900–1901 рр. головним завданням було заснування місцевих організацій, і робота велась переважно в студентсько-учнівському середовищі. У другій половині 1901 р. – першій половині 1902 р. партійні структури розростались ушир, з'явилися «вільні громади», в багатьох випадках (головним чином на Полтавщині) їхні зусилля спрямовувались на підготовку аграрних виступів. У наступний відрізок часу організації й групи РУП укорінилися у багатьох повітових центрах, містечках і селах Лівобережжя і зосереджували свою увагу передусім на робітниках сільського господарства, організації серед них страйкового руху. З 1904 р. розгорнулася цілеспрямована робота серед міського пролетаріату. Кожен етап супроводжувався істотними змінами в ідеології (націонал-революціонізм – соціалізм – соціал-демократизм), визначенні соціальної бази, суспільно-політичних орієнтирів, підходів до національного питання.

Одним із головних засобів практичної діяльності була нелегальна література, яка вперше стала тиражуватися у масових обсягах. Усього партійці РУП випустили більше ста листівок, які в поєднанні з виданнями центральних органів стали потужною базою для роботи серед населення. За змістом переважала

суспільно-політична література (49 % лівобережних видань), за нею йде суспільно-економічна (21 %) і програмно-популяризаторська (17 %), в той час як частка національно-визвольної тематики становила близько 9 %. Видання РУП дійшли більше ніж до 2/3 повітів, сотень населених пунктів Лівобережжя.

Виникнення і початок діяльності Української народної партії. Утворення УНП та її діяльність до 1905 р. пов'язані з Харковом і Лівобережжям. Тому в цілому розглядається як своєрідна складова регіональних структур українського політичного руху. Її виникнення стало відповіддю праворадикальних діячів українського руху на відхід РУП від націоналістичних гасел. УНП була створена навесні 1902 р. М. Міхновським з групи своїх однодумців, серед яких були й кілька вихідців з РУП. Центром і основою партії була *харківська група*, яка об'єднувала не менше 30-50 % її членів. Групи УНП існували в Лубнах і, можливо, Прилуках. Чисельність партії оцінюється в кількадесят осіб. По суті УНП була невеликою таємною політичною організацією з мінімальною кількістю місцевих груп.

Через нечисельність УНП її практичні дії були, як правило, локальними й малоефективними. Важко назвати хоча б один напрям партійної роботи, який би мав політичний резонанс. Зв'язок з суспільством був слабким: брошур і відозв УНП було не більше десятка, і відомо всього кілька фактів їх поширення на Лівобережжі. З політичних акцій, спланованих партією, можна назвати лише підготовку загальноукраїнської резолюції протесту проти російсько-японської війни. Поза цим громадське звучання мали виступи членів партії на захист української мови, яким був притаманний демонстративний і загострений характер.

Щоб мати змогу пропагувати власні ідеї УНП намагалася використати можливості інших українських об'єднань (ЗУО, УСГ) та створюваних з цією метою номінально до партії не причетних організацій (Українську партію соціалістичну – УПС, групу «Оборона України»).

Загалом формування УНП протікало складно і не досягло успіху, виявивши як незадовільну діяльність її лідерів у цьому напрямі, так і нечисленність прихильників націоналістичної ідеології. Разом з тим, партія єдина в ті роки

неухильно відстоювала курс на незалежність України, протистояла захопленню соціалістичними доктринами й занедбанню національного питання лівими партіями та ігноруванню безпосередньої політичної боротьби.

У цілому протягом 1900–1904 рр. на Лівобережжі, в тому числі і на Слобожанщині склалася постійно діюча мережа українських осередків. Основу їх утворювала РУП. Це стало наслідком як соціального спрямування роботи партії, так і наполегливого організаційного будівництва, якого не було в інших.

4. Революція 1905–1907 рр. на Харківщині

Революційні події в Харкові та губернії. Перший політичний страйк – страйк солідарності з жертвами 9 січня відбувся на *Паровозобудівному заводі*. З 29 січня страйковий рух набув масового характеру. У ньому взяли участь понад 10 тисяч робітників. Він охопив 42 промислових підприємства.

Антиурядові виступи харківського студентства й учнівської молоді почалися одночасно з робітничими. Провідну роль у революційному русі молоді відігравали студенти університету. Основними засобами їхньої боротьби були мітинги та бойкот занять. 17 січня під час урочистого зібрання на честь 100-річчя університету його учасники прийняли рішення «стати до загального страйку з обструкцією». Естафету підтримали студенти технологічного та ветеринарного інститутів.

Навесні і влітку в міру наростання революції, основні політичні сили країни прагнули визначити своє ставлення до неї, свої цілі і завдання, свою тактику і стратегію в революції. РСДРП прийняла рішення у квітні 1905 р. готувати збройне повстання і сприяти переростанню буржуазно-демократичної революції у соціалістичну, а ПСР заявила, що на порядку денному стоять завдання саме буржуазно-демократичної революції і їх треба розв'язати мирно, спільно з усіма зацікавленими сторонами.

Активною політичною силою в 1905 р. виступили російські ліберали. Їхня нелегальна організація «*Союз освобождения*» ще в жовтні 1904 р. прийняла рішення розпочати широкомасштабну агітацію за запровадження парламенту і

демократичної конституції. У травні 1905 р. у Москві відбувся так званий «коаліційний з'їзд», в якому взяли участь представники земств і міських дум. Влада заборонила його проведення, проте делегати конституювалися як приватне зібрання, і він відбувся. Головою з'їзду було обрано князя В. М. Голіцина, а його заступником – голову Харківської міської думи О. К. Погорілка. З'їзд звернувся до царя з петицією про необхідність демократизації політичної системи і запровадження конституції до народного представництва. Через місяць земські і міські діячі зібралися знову і висловили незадоволення спілкування з царем. Вони прийняли «Звернення до народу», в якому виклали свої конституційно-парламентські ідеали і закликали боротися за них мирними засобами.

У Харкові прихильників демократичних перетворень було чимало серед усіх верств населення. Але центрами ліберального руху були університет і міська дума. Харківські ліберали єдиного політичного центру не мали, але виступали єдиним фронтом проти тих, хто беззаперечно підтримував існуючий лад.

Окремі осередки РУП та «Спілки», Бунду та Єврейської соціалістичної партії Поалей-Ціон не відігравали особливої ролі, їх діяльність була дуже скромною.

Революційні події підштовхнули владу до поступок. З'явилися два важливі політичні документи: маніфест про утворення Державної Думи (6 серпня) та указ про надання університетам автономії (27 серпня). Цей документ не був взірцем демократії. Дума передбачалась не законодавчою, а дорадчою. І все ж більшість політичних сил віднеслись до нього позитивно. РСДРП(б) виступила проти запропонованої владою думи та виборчої системи. П'ятитисячний робітничий мітинг у Харкові ухвалив резолюцію про активний бойкот думи, а студентська сходка викривала спекулятивний характер маніфесту і закликала до спільної з пролетаріатом боротьби.

Указ про університетську автономію був більш демократичним. За ним Ради університетів отримали право обирати ректора і проректора, факультети – деканів, а студенти проводити сходки. Першим виборним ректором Харківського університету став професор Л. В. Рейнгард.

Однак восени 1905 р. революційний рух продовжував наростати. Продовжувались мітинги в університеті і інститутах, середніх навчальних закладах. Реалісти і гімназисти брали активну участь у революційних подіях, що відбувалися в місті.

Майже щоденні мітинги відбувалися на заводах Гельферіх-Саде та Паровозобудівному. Пік революції припав на **жовтень-грудень 1905 р. 10 жовтня** припинили роботу більшість підприємств і установ міста. Припинилося постачання міста вугіллям і продовольством. Це боляче вдарило по кишені споживача. Величезні збитки несли харківські підприємці. Були загашені паровозні топки – і всі пасажирські поїзди зупинилися. Закрилися магазини, банки, пошта, телеграф, зупинилися конка і трамваї.

Тих, хто не хотів страйкувати, примушували до цього силою. Вулиці та площі Харкова заповнили багатотисячні мітингувальники. Мітинги відбувалися в усіх районах міста. Поліція мовчки спостерігала і не втручалась.

Бурхливі події розгорнулись 11 жовтня, які переросли у збройні сутички. У центрі, біля університету, зводяться барикади. Губернатор П. С. Старинкевич наказав військам оточити їх. Міська дума виступила з посередницькими ініціативами. Вона створила комітет для проведення переговорів між ворогуючими сторонами. До нього приєдналися ліберали, які організували Комітет громадської безпеки (голова М. І. Свєтухін, М. А. Гредескул, М. І. Міхновський, О. К. Погорілко, Д. П. Шидловський та деякі інші). Барикади до вечора були розібрані.

14 жовтня 1905 р. революційний Харків ховав своїх небіжчиків. Похорони вилилися у могутню демонстрацію. Поліція прибула по закінченні поховання (похованих було 14). У цей же день у Харкові і губернії запроваджується військовий стан, який тривав до 1 січня 1908 року. Стягнуті у місто додаткові військові підрозділи були кинуті на придушення революційних виступів.

Заспокоєнню суспільства мав сприяти царський маніфест, опублікований 17 жовтня 1905 р. У ньому проголошувалося утворення законодавчої думи та надання народові політичних прав і свобод, зокрема свободи слова, друку, зібрань,

організацій. Різні політичні сили сприйняли маніфест по-своєму. Ліберальний центр та помірковані праві вітали його, ліві вважали недостатнім, а праві – зайвим. Харківські партійні осередки поводитися згідно з позицією своїх центрів.

Наприкінці жовтня – на початку листопада на підприємствах міста набула систематичного характеру організація бойових дружин. У грудні відбулися кровопролитні сутички на заводі Гельферіх-Саде, на Миколаївській площі (12 грудня).

Революційне полум'я охопило і губернію. Гостру боротьбу вели залізничники Куп'янська, Лозової, Люботина.

Збройне повстання в Харкові зазнало поразки. У грудні 1905 – січні 1906 р. було заарештовано понад 1000 осіб. Були закриті періодичні видання «Харьковский листок», кадетський «Мир».

У середині грудня 1905 р. вийшов наказ про заборону страйків і у сфері поштово-телеграфного зв'язку. На підприємствах почалися масові звільнення робітничих активістів.

За таких умов революційний рух у Харкові почав спадати.

Важливою особливістю революційних подій 1905 р. стала підвищена увага харків'ян до питань української культури. Професори Харківського університету, наприклад, звернулися з вимогою до Міністерства народної освіти про необхідність скасування утисків щодо використання української мови. Рада університету ухвалила цю вимогу одноголосно, незважаючи на різне ставлення до проблеми професорів.

На початку 1906 р. у Харкові змінилася влада. 2 січня був відкликаний з посади губернатор К. С. Станкевич. Його керівництво губернією у жовтні-грудні 1905 р. було визнано недостатньо енергійним. Знятий був і військовий генерал-губернатор Г. Л. Сенвицький. Начальником Харківської губернії став Микола Миколайович Пешков, який об'єднав у своїх руках і цивільні, і військові функції.

Обновилося і міське самоврядування. 22 січня 1906 р. відбулися вибори у міську думу.

Результати виборів у новообраній думі. Ліберали зберегли незначну перевагу – вони отримали 47 мандатів проти 29 консервативно-монархічних. Міським головою на наступні 4 роки втретє був обраний Олександр Костянтинович Погорілко (82,2 % виборців не прийшли на виборчі дільниці).

Одним із найзначніших здобутків революції стала реорганізація державної влади, внаслідок чого в Росії з'явився двопалатний парламент. Функції верхньої палати отримала реформована Державна рада, а функції нижньої – новостворена Державна дума. Ці перші в історії Росії парламентські вибори були ані загальними, ані рівними, ані прямими, не передбачалося й таємного голосування. Із 203975 мешканців міста право голосу отримали 25798 осіб. Вони мали обрати 30 виборців, які з-поміж себе виберуть одного депутата. У місті, на шести поліцейських дільницях було створено виборчі дільниці й у березні-квітні 1906 р. проведено передвиборну кампанію на самі вибори.

Бойкотували вибори об'єднаний комітет РСДР, Партія соціалістів-революціонерів, Українська соціал-демократична робітничка партія, Українська соціал-демократича Спілка, Бунд та інші, осередки яких нелегально діяли в Харкові.

Харківські ліберали розкололися: частина об'єдналася у Конституційно-демократичну партію народної свободи, права частина пішла за октябристами.

Найбільш організованими були кадети, лідерами харківських конституційних демократів були професори М. А. Гредескул, М. П. Чубинський (голова харківського бюро), Д. І. Багалій, М. Ф. Сумцов, М. М. Ковалевський та ін. Членами ПКС було 800 осіб. Октябристи нараховували 200 членів. Очолював їх міський голова О. К. Погорілко.

Третьою політичною силою були чорносотенці, які мали у місті дві організації: «Русское собрание» та «Союз русского народа». Вони нараховували 1100 членів. Лідерами харківських чорносотенців були професор А. С. Вязигін, князь М. Л. Шаховський, І. М. Бич-Лубенський та ін.

Четвертий список кандидатів у депутати Державної думи висунула Спілка промисловців і торговців. Але їхня передвиборна кампанія була організована вкрай погано.

Депутатом Державної думи від Харкова був обраний професор М. А. Гредескул.

Від губернії були обрані губернський предводитель дворянства Г. А. Фірсов, гласні Губернського земства М. Д. Деларю, Миколай Ковалевський, голова Сумської повітової земської управи Г. М. Линтварьов, голова Зміївської повітової управи Ф. І. Іваницький, селянин Д. І. Назаренко, І. О. Оранський, І. А. Стрельцов, професор Максим Ковалевський та робітник Б. Д. Діденко (усього 11 чоловік).

У Державну Раду було обрано четверо харків'ян: Д. І. Багалій (від академії та університетів), М. С. Авдаков (від промисловців), І. І. Буткевич (протоієрей), Я. В. Кучеров (від земських установ). Найлівішим радником із харків'ян був кадет Багалій Д. І., а найправішим – активіст «Русского собрания» Буткевич Т. І.

Центральним питанням в I Думі було аграрне. Два основні проекти висунули кадети і трудовики. Обидва пропонували створити земельні фонди для малоземельних. Але трудовики виступали за націоналізацію землі, а кадети допускали панське землеволодіння за умови зразкового ведення господарства. Кадети наполягали на створенні відповідного міністерства, тобто уряду, який формується парламентською більшістю та відповідає перед нею. Однак царя не влаштовував жоден із проектів. Неслухняна Дума була розпущена 9 липня 1906 р. новопризначеним прем'єром П. А. Столипіним.

1906 р. став важливим етапом на шляху становлення профспілкового руху в Харкові. Але восени цього року було закрито 53 профспілки і ще 104 відмовлено у реєстрації.

Паралельно з робітничим сходом нанівець і студентський рух. В основному сходи та мітинги студентів у Харкові відбувалися, але й вони припинилися в кінці 1907 р.

Вибори до II Державної думи відбулися за старим положенням, але в нових політичних умовах. Воєнний стан, що тривав у Харкові, суттєво обмежив

можливості політичних партій у політичній агітації. У виборах 1907 р. взяли участь 11328 харків'ян, що мали право голосу, тобто 61,7 %. У цілому за прогресивно-демократичний блок проголосувало 55 % виборців міста, за правих – 41 %, а за центр – 4 %. Від Харкова в II Державну Думу був обраний лівий за переконаннями безпартійний присяжний М. М. Познанський, якого підтримували кадети. У Думі він був обраний товаришем голови кадета Ф. О. Головіна.

Депутатами II Державної Думи від Харківської губернії були обрані: член Харківської губернської управи, голова Валківської повітової земської управи П. Р. Богуславський, інженер М. П. Єнішерлов, лікар Вовчанської повітової земської лікарні М. К. Попов, робітник П. М. Рибальченко та селяни Ф. К. Лопатін, І. С. Пелипенко, І. І. Яровий.

Кадетська фракція в цілому зменшилась з 184 до 123 депутатів. Зміцніли крайньо правий (22 чорносотенці) та крайньо лівий (65 есдеків, 53 есери та народні соціалісти). Найбільшою була фракція трудовиків. Центральною проблемою у Думі була аграрна. Ліві депутати намагалися використати думську трибуну для викриття існуючого ладу та пропаганди революційних ідей. II Дума не змогла співпрацювати з урядом і була розпущена. 3 червня 1907 р. було опубліковано маніфест про розпуск II Державної Думи і нове положення про вибори. Ліберальні та революційні сили розцінили його як державний переворот і кінець революції.

Революція 1905–1907 років зазнала поразки. Вона не розв'язала до кінця жодної з проблем, що викликали цей великий соціальний вибух. Майже всі здобутки робітничого класу – підвищення зарплати, легальні профспілки, каси взаємодопомоги та інші об'єднання робітників – були втрачені під час наступу контрреволюції.

Найбільш серйозні наслідки революція мала в галузі сільськогосподарських відносин.

По-перше, були скасовані викупні платежі селян.

По-друге, у 1906 р. була започаткована аграрна реформа, яка мала за мету створити на селі верству селян-власників. Реформа розірвала общинні пута й

відкрила селянам вільний шлях до переселення у місто або на схід імперії до колонізації нових земель.

Але вона не розв'язала головної проблеми селянського малоземелля, що робило її малоефективною.

5. Суспільно-політичні процеси на Харківщині після поразки революції (1907–1914 рр.)

Поразка революції і наступ реакції викликали в Харкові, як і по всій країні, стрімке згортання громадського руху, скорочення чисельності та звуження діяльності опозиційних організацій.

Першими й найсильніше постраждали від репресій революційні партії. Нещадне переслідування їх розпочалось уже в 1906 р. і неослабно тривало протягом кількох років.

Харківська організація РСДРП тільки за другу половину 1907 р. зазнала 8 провалів. Результативність роботи поліції значною мірою пояснюється наявністю серед соціал-демократів таємних агентів (провокаторів) – їх було тоді не менше п'яти. Після розгрому в травні 1909 р. харківська організація РСДРП припинила своє існування до кінця 1911 р.

Партія есерів. Якщо в роки революції в Харкові налічувалось понад 700 осіб, то протягом наступних 2-х років їх залишилось кілька десятків. На початку 1910 р. організації у місті уже не існувало. У цій партії існувало 7 «внутрішніх» агентів.

Після низки провалів були змушені згорнути свою діяльність харківські анархісти. У березні 1908 р. було ліквідовано «Бойову інтернаціональну групу анархістів-комуністів», заарештовано 50. Остання анархістська група була розгромлена в 1909 році.

З-поміж національних партій того часу найбільш небезпечними для влади були єврейські – Бунд, Поалей-Ціон, СЄРП, сіоністи-соціалісти, які розгорнули свою діяльність у Харкові в роки революції. Найбільше занепокоєння поліції

викликала Єврейська соціалістична робітничка партія (СЄРП), бойовики якої не раз заарештовувалися зі зброєю. Її ліквідація була проведена в жовтні 1908 р.

У січні 1907 р. була проведена загальноукраїнська ліквідація «Спілки», а разом з нею й УСДРП. Практично не постраждала зовні від репресій не помітна організація УНП (керівник М. І. Міхновський).

Єдиним місцем, де царській адміністрації не вдалося досягти свого, виявився університет, що мав повну автономію. Тут була відновлена 25 лютого 1907 р. Харківська українська студентська громада. У 1908 р. вона налічувала 150 членів. Громада проіснувала до 1911 р. У цьому безсумнівна заслуга українських патріотів М. Ф. Сумцова, який мав тісні зв'язки з нею, та ректора Д. І. Багалія (не випадково час його ректорства й існування громади практично збігаються).

Серед харківських кадетів репресій зазнали тільки окремі діячі (М. А. Гредескул, П. М. Линтваров). Жодного разу не були розгромлені їхні керівні структури – губернський (очолюваний у роки революції М. П. Губинським), міський (М. М. Медін) та районні (їх було 6) комітети. Зате активно переслідувались кадетська і прокадетська преса. Газета «Южная жизнь» була закрита. Газета «Утро» конфісковувалась 65 разів, а її редактори загалом 50 разів віддавались до суду.

Пореволюційна політична реакція викликала згортання робітничого руху. Кількість легальних професійних об'єднань скоротилась із 16 в 1907 році до 4-7 в наступні роки.

У роки реакції стрімко пішла на спад хвиля страйкового руху. У 1907 р. відбулись 52 страйки (12,7 тис. учасників), в 1908 р. – 8 (320 учасників), 1909 р. – 1 (80 учасників), 1910 р. – жодного. Чергове піднесення страйкової боротьби припало на 1912 рік (40 страйків – 18,2 тис. учасників). У 1914 р. відбулось 58 виступів (18,3 тис. учасників).

З початком другого десятиліття стало помітним суспільно-політичне пожвавлення в країні. У Харкові активізувались зусилля, спрямовані на відродження нелегальних організацій. Але в 1913–1914 році більшість з них була

майже повністю знищена (РСДРП, харківські есери, українські політичні організації – УНП (Міхновський), УСДРП (Я. Є. Довбищенко).

Важливою подією суспільно-політичного життя були вибори до Державної думи Росії, а також до Харківської міської думи. Депутати III Думи обирались восени 1907 р. в умовах розгулу реакції. Вибори до IV Думи відбулись восени 1912 року.

Вибори до міської думи в межах періоду відбувались двічі, в 1910 і 1914 роках. Тут переважали прогресисти. Міським головою був переобраний О. К. Погорілко (14 лютого 1910 року), в жовтні 1914 р. новим міським головою став Д. Багалій.

Суспільно-політична ситуація у місті була нестійкою і важкопрогнозованою, швидко могла змінитись під впливом зовнішніх чинників. І вони виникли в роки Першої світової війни.

Питання для самостійного опрацювання:

1. Схарактеризуйте основні напрями культурного життя в Слобідській Україні в кінці XIX – на початку XX століття.
2. Що сприяло культурному розвитку Слобожанщини?
3. Розкажіть про видатних діячів Харківщини другої половини XIX – початку XX ст., їх внесок у розвиток культури.
4. Назвіть видатних літераторів Харківщини.
5. Поясніть зміни в соціально-політичному житті Слобожанщини на початку XX ст.
6. Коли і чому в Російській імперії з'явився пролетаріат?
7. Назвіть основні робітничі та селянські заворушення початку XX ст.

Теми рефератів:

1. Культурно-просвітницька діяльність викладачів та вихованців Харківського університету (кінець XIX – початок XX ст.).
2. Перші політичні партії на Слобожанщині на початку XX ст.

3. Український національний рух на Слобожанщині в кінці XIX – на початку XX ст.
4. Початок політизації руху. Братство тарасівців.
5. Виникнення і перші практичні дії Української народної партії.
6. Українські політичні організації в період реакції та Першої світової війни (середина 1907 р. – лютий 1917 р.).

Література для самостійної роботи:

- Астахов В. І. Пролетаріат Харкова в трьох революціях / В. І. Астахов, Ю. Ю. Кондуфор. – Х. : Кн.вид, 1959. – 279 с.
- Астахов В. И. Революционные события 1905–1907 гг. в Харькове и губернии / В. И. Астахов, Ю. Ю. Кондуфор. – Х. : Обл. изд-во, 1955. – 120 с.
- Багалея Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год) / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. Х. : Хагок – Т. 1 – 1905. – 568 с. ; Т. 2 – 1912. – 973 с.
- Бузескул В. Дни баррикад в Харькове в октябре 1905 г. (Личные воспоминания) / В. Бузескул // Голос минувшего. – 1917. – № 7-8. – С. 335-350.
- Бортник Л. А. Сторінки історії Харківського університету: Статут 1884 р. та його наслідки / Л. А. Бортник // Вісн. Харк. ун-ту. – № 603 – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна – 2003. – С. 17-23.
- Гаврюшенко Д. О. Садибні комплекси Харківщини другої половини XVIII – початку XIX ст. : композиційні прийоми і стилістичні особливості / Д. О. Гаврюшенко // Вісн. Харк. ун-ту. – № 822. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна – 2008. – С. 202-209.
- Головко А. Н. Сделал, что мог... Харьковский городской голова Александр Константинович Погорелко / А. Н. Головко, А. Н. Ярмыш. – Х. : Основа, 1998. – 138 с.
- Головченко В. З історії українського політичного руху на Харківщині наприкінці XIX – на початку XX століття / В. Головченко // Збірник Харк. іст.-філолог. т-ва / В. Головченко. – Х., 1994.

- Історія міста Харкова ХХ століття. / О. Н. Ярмаш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін.. – Х. : Фоліо, 2004. – 685 с.
- Коломієць Т. В. Наукові товариства Харкова початку ХХ ст. / Т. В. Коломієць // Вісн. Харк. ун-ту. – № 603 – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2003. – С. 61-69.
- Кравченко В. В. Український національний рух у Харкові ХІХ – початку ХХ ст. / В. В. Кравченко // Слово і час. – 1993. – № 10. – С. 14-20.
- Наумов С. О. Братство тарасівців / С. О. Наумов // Укр. іст. журн. – 1999. – № 5. – С. 36-44, № 6. – С. 55-63.
- Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті рр. ХІХ ст. – лютий 1917 р. / С. О. Наумов. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2006. – 344 с.
- Скибицька Т. Харитоненки / Т. Скибицька // Пам'ятки України. – 1992. – № 2-3, С. 39-40, 117-118
- Струкова Г. О. Українознавство в Харківському університеті наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Г. О. Струкова // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Історія України. – №594. – Вип. 4. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2001. – С. 114-123.
- Харьков и Харьковская губерния в революции 1905–1907: сб. док. и матер. – Х. : Харьк. обл. изд-во, 1955.
- Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет: 1805–1955. / С. М. Короливский, А. Г. Слюсарский, В. И. Астахов и др. – Х. : Изд-во Харь. ун-та, 1955. – 388 с.
- Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. – Х. : Фоліо, 2004. – 750 с.
- Чорний Д. М. Вибори до І Думи у Харкові / Д. М. Чорний // Зб. Харк. іст.-філ. т-ва. Нова серія. Т. 2. – Х., 1994. – С. 23-32.
- Чорний Д. М. Харків початку ХХ століття: історія міста, долі людей / Д. М. Чорний. – Х. : [б. в.], 1995. – 114 с.
- Чорний Д. М. Промисловість Харкова на початку ХХ ст.. / Д. М. Чорний // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – № 641. Історія України. Українознавство:

історичн та філософські науки. Вип. 7. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2004. – С. 83-86.

Шарібжанова Г. О. Контроль за якістю університетської освіти наприкінці XIX – на початку XX ст. / Г. О. Шарібжанова, С.М. Куліш // Вісн. Харк. ун-ту. – № 822 – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. – С. 51-59.

Тема 5. Слобожанщина в добу Першої світової війни та національно-демократичної революції в Україні

Лекція № 7. Загострення соціально-політичної боротьби в Харкові в 1914–1920 рр.

1. Економічне і соціальне положення в Харкові в період Першої світової війни.
2. Реакція населення Харкова на революцію в Петрограді.
3. Більшовицький переворот і Харківщина.
4. Воєнно-політичні події в Харкові 1918–1920 рр.

1. Економічне і соціальне положення в Харкові в період Першої світової війни

Ставлення до Першої світової війни в Харкові. Майже всі політичні сили за винятком крайньо лівих були єдині в прагненні надати урядові і діючій армії всю можливу допомогу. 23 липня 1914 р. було проведене екстрене засідання міської думи, яке розпочалось молінням про послання перемоги російському воїнству, а закінчилось ухвалою вірнопідданської телеграми царю. До складу пізніше створеної думою комісії з догляду за пораненими увійшли представники чорносотенців, октябристів, кадетів, меншовиків, українських об'єднань: О. М. Коритін, О. А. Піддубний, І. В. Кулініч, Д. І. Багалій, А. С. Вязигін та ін.

«Южный край» (близький до кадетів) 25 липня опублікував відозву ЦК партії із закликом до кінця виконати свій обов'язок російських громадян. Тут же була надрукована стаття Д. І. Багалія (патетична і велика за обсягом), яка закінчувалась яскравим словом – перемога над ворогом.

Відразу рішуче виступили проти війни більшовики, для яких вона була зручним приводом посилити революційну агітацію. На ХПЗ вони організували страйк протесту проти мобілізації (23 липня 1914 р.).

Проти війни висловились і харківські есери, які закликали до боротьби як проти царизму, так і проти німецького мілітаризму. До антивоєнної течії належала й частина меншовиків. Не поділяли ура-патріотичних настроїв і ліворадикальні групи студентства. Заклики лівих протягом тривалого часу не знаходили істотної підтримки серед харків'ян.

Позиції фракцій міської думи зблизились на ґрунті патріотизму. Пом'якшилось ставлення до Д. І. Багалія з боку «правих» після його зустрічі з Миколою II під час перебування царя у Харкові. 10 грудня 1914 р. Д. І. Багалій 51 голосом проти 7 був обраний харківським міським головою.

Війна наклала свій відбиток на стиль і методи діяльності органів міського самоврядування. часто-густо вони виконували додаткові екстраординарні завдання, які ставились перед ними органами царської влади, військовими підрозділами.

Війна наклала свій відбиток і на розвиток господарства Харкова. У 1914–1916 рр. населення Харкова зросло з-за біженців на 33263 або в 1,13 рази. Харчування та розселення біженців лягало на плечі міського самоврядування.

Крім біженців, Харків був також центром лікування тисячі поранених солдатів і офіцерів. У лазаретах і шпиталях міста в 1916 р. перебувало близько 8,5 тис. чоловік.

Усе це не могло не загострити суспільну атмосферу. Особливо змінилась структура витрат. У 1915 р. асигнування на військову квартирну повинність збільшилась порівняно з попереднім на 48,6 %. На 30,5 % зросли витрати на медичну, санітарну і ветеринарну частини, викликані евакуацією до Харкова поранених і біженців.

Економічні питання, що поставали перед міським управлінням Харкова, виходили за межі муніципальних. Усі великі й малі підприємства тим чи іншим чином працювали на потреби війни. На них було задіяно 24810 чоловік.

Фінансово-економічне становище ставало все більш загрозливим. У травні 1916 р. Д. І. Багалій у доповіді про стан міських фінансів підкреслював, що чисті доходи, порівняно з 1914 роком, забезпечували значно меншу частку витрат – 36,6 % проти 40,5 %.

Початок Першої світової війни змусив міську владу Харкова відмовитись від планового зростання інвестицій в освіту. У 1915 р. вони скоротились на 183391 крб. І все ж таки міська управа змогла відкрити 30 класів для дітей-біженців.

У березні 1916 р. у 51 класі навчались 2648 дітей, 12 класів (595 учнів) було польських, 2 класи (100 чол.) – литовських, 11 класів (494) – латиських, 13 класів (690 чол.) – німецьких, 5 класів (224 чол.) – єврейських.

Органи харківського міського самоврядування докладали зусиль для боротьби з дорожнечею. Для повної реалізації соціальних заходів необхідно було 500-700 тис. крб. щорічно. Такі асигнування виявились муніципальній владі Харкова не під силу, джерел для них не було.

Окремою важкою проблемою була боротьба з енергетичною кризою, що насувалася на місто. Взимку 1914-1915 рр. у Харкові вичерпались запаси вугілля. Для забезпечення муніципальних підприємств, казарм та лазаретів управа мала запас антрациту лише на 7 днів, інших сортів вугілля – на 10 днів. Міській управі довелось докласти великих зусиль, щоб вийти з екстремальної ситуації й організувати довіз вугілля.

Узимку 1916-1917 рр. на Харків насувався не лише холод, а й голод. Настав критичний момент у справі постачання борошна. Харківський міський голова (Д. І. Багалій) телефонував міністрові землеробства про повну відсутність житнього борошна, а запасів пшениці залишалось на 6 днів.

Ціни на деякі продукти і паливо збільшились у 2-5 разів (на борошно в 3,1 р., цукор-рафінад – 7,5 р., гас – 2,35 р. – це дані за 1916 рік).

У суспільстві зростало незадоволення, пожвавився страйковий рух. У 1915 р. на Харківщині відбулось 25 страйків з 15 тис. учасників. Висувались не лише економічні, а й політичні вимоги.

Серед політичних партій прихильників війни до переможного кінця залишалось усе менше. Сміливішою і гострішою ставала критика дій уряду з боку кадетів. Посилювалось переслідування владою політичних партій. Тільки протягом 1915–1916 рр. було заарештовано й вислано до Сибіру близько 200 членів харківської більшовицької організації. На кінець 1915 р. вона поповнилась за рахунок евакуйованих з Прибалтики більшовиків. Усього в Харківській організації більшовиків нараховувалось понад 100 членів, об'єднаних у 19 партгруп і 2-3 райони. Проте в січні-лютому 1917 р. більшовицька організація зазнала нищівного розгрому. Від неї залишились тільки розрізнені групи й окремі працівники – всього кількадесят членів. Меншовики були розгромлені у травні 1916 р., після чого більше не відновлювались.

Українські партії в роки війни змогли зберегти свої групи, які й надалі залишались малопомітними. Дещо вирізнялася УСДРП. Вона підтримувала тісні зв'язки з В. К. Винниченком, поширювала відозву «Війна і українська соціал-демократія» антивоєнного змісту. УСДРП мала помітний вплив на українські молодіжні об'єднання міста.

З початком війни, особливо після захоплення російськими військами Галичини, що супроводжувалось насильницьким «обрусінням» краю, небаченими репресіями щодо місцевого населення і національних організацій, в українських селах Харківської губернії значно посилилось негативне ставлення до царської Росії, політики її уряду. На цьому ґрунті виникла низка нелегальних українських молодіжних об'єднань, здебільшого радикально налаштованих: середньошкільна організація, юнацька спілка Лівобережної України, Український соціалістичний колектив, група федералістів, Українське національне коло, відроджувалась Українська студентська громада. Група федералістів (А. І. Заливчий, О. К. Мицюк, М. Антипов та ін.) випустила 25 жовтня 1914 р. відозву «До жителів Слобідської (Харківської) України», в якій розповідала про галицькі події і закликала не надавати уряду й армії жодної підтримки.

Влада пильно стежила за українським рухом, будь-які прояви якого розцінювались як «мазепинство» і «сепаратизм». Неодноразово проводились

«ліквідації». Підозрюваних у причетності до українських організацій було вислано до Сибіру (5 чол.), М. Міхновський був мобілізований до армії. Г. М. Хоткевича вислали за межі України в адміністративному порядку. У лютому 1917 р. були заарештовані О. Н. Синявський, Є. О. Мовченко, Ф. І. Яременко.

Харків були змушені залишити майже всі місцеві провідні діячі українських партій, що не могло не позначитись їх активності. У 1916 – на початку 1917 року активізувалось стихійне народне незадоволення війною і погіршенням життя:

- 26 лютого 1916 р., на роковини смерті Т. Г. Шевченка застрайкували студенти університету, протестуючи проти національних утисків;
- 25 березня 1916 р. студенти ХТІ, провозаючи до армії перших мобілізованих студентів, організували масову демонстрацію з гаслом «Геть війну»;
- 7-11 листопада 1916 р. відбулися антивоєнні мітинги, демонстрації, страйки в усіх ВНЗ Харкова;
- студенти констатували витверезіння молоді «від шовіністичного чаду перших днів війни». Студентські виступи відбулись також 3, 7, 17, 18, 22 листопада 1916 року;
- активізувався робітничий рух. Протягом 1916 р. в Харкові відбулись 92 страйки (100 тис. учасників), причому робітники ХПЗ страйкували 6 разів, заводи БЕК – чотири, Гельферіх-Саде – три;
- 9 січня 1917 р., у річницю «кривавої неділі», страйкували понад 10 тис. робітників 16 харківських підприємств;

Це був масовий виступ протесту проти війни в Україні. Студентська соціалістична фракція випустила листівку, в якій зазначалось: «Вихід зі становища єдиний – це припинити імперіалістичну війну і скинути царський уряд».

Назрівав соціальний вибух, відвернути який влада виявилась неспроможною.

2. Реакція населення Харкова на революцію в Петрограді

Соціальний склад населення. Харків на час революції був одним із найбільших промислових, торговельних і культурно-просвітницьких центрів

України і всієї Російської держави. У ньому тоді діяло 150 промислових підприємств, у тому числі близько 10 великих, таких як Паровозобудівний завод, Загальна компанія електрики (ВЕК), сільськогосподарських машин і знарядь Гельферіх-Саде та ін. На великих підприємствах зосереджувались численні колективи робітників (ХПЗ – 7 тис. чол., ВЕК – близько 3,5 тис. чол., на заводі Гельферіх-Саде – понад 3 тис. чол.).

Усього на 1917 р. у Харкові налічувалось понад 35 тис. промислових робітників.

У дрібних кустарно-промислових виробництвах Харкова працювало понад 20 тис. ремісників і кустарів. У Харкові діяли керівні органи різних монополістичних об'єднань-синдикатів «Продуголь», «Продамет», великі банки, торговельні фірми, страхові контори.

Харків був важливим залізничним вузлом (залізниця на північ – до Москви, на Захід – до Києва, на південний захід – до Одеси, на південь – до Севастополя, на південний схід – на Донбас – Ростов). На залізничному вузлі Харкова було зайнято 10 тис. робітників-залізничників.

Харківський регіон налічував 35-40 тис. солдатів та офіцерів і складався в основному з запасних полків, у яких формувались маршові роти для фронту.

За загальним переписом населення в 1892 р. у Харкові налічувалось 173989 чол., у 1917 р. – 488 тис. Розподіл населення за рідною мовою за переписом 1897 р. був таким: рідною мовою назвали російську 109914 чол. (63,17 %), українську – 45092 (25,92 %), єврейську – 9848 (5,66 %), польську – 3969 (2,28 %), німецьку – 2353 (1,35 %), інші мови 2053 (1,18 %).

Отже, майже дві третини населення Харкова було російськомовним, українцями себе вважали близько 26 %.

Це відбивалось і на ході революційних подій, на участі в них як представників різних класів, так і різних національних груп.

Відгук на революцію в Петрограді. Звістку про повалення царського самодержавства і перемогу революції у Петрограді було одержано в Харкові 27 лютого 1917 року. Вона дістала всезагальне схвалення широких верств

населення. 28 лютого 1917 р. міська дума в кабінеті проф. Д. І. Багалія створила «Комітет об'єднаних громадських організацій», або «Міський громадський комітет», який у березні був оголошений губернським. До нього входили фабриканти і заводчики, земці-поміщики, адвокати, духівництво. Переважали в ньому кадети. А потім були включені й представники есерів та меншовиків. Головою став власник пивоварного заводу, голова комітету Союзу міст, кадет О. М. Коригін. У повітах створювались повітові громадські комітети.

Тимчасовий уряд у губернії й повітах призначив своїх комісарів. Харківським губернським комісаром став заступник голови Харківської губернської земської управи, кадет П. П. Добросельський. Пізніше новим комісаром був призначений меншовик-оборонець О. А. Піддубний. Громадські комітети і комісари після Лютневої революції стали офіційними органами влади на місцях.

Розгорнулась бурхлива самоорганізація й активізація широких мас населення. У політичну діяльність включалися все більше робітників, солдатів, матросів, селян, представників дрібнобуржуазних верств – ремісників, кустарів, дрібних господарств. Насамперед, були створені Ради робітничих, солдатських, а пізніше селянських депутатів. 28 лютого – 2 березня відбулися вибори міської Ради робітничих депутатів. Головою виконавчого комітету став робітник заводу «Герлях і Пульст» меншовик М. Н. Лазько.

8 березня створилася Харківська рада солдатських депутатів. 20 березня Рада робітничих і Рада солдатських депутатів об'єдналися. До складу Ради входили 300 депутатів. За партійністю це були: меншовики – 75, есери – 39, більшовики – 30, українські соціал-демократи – 12, бундівці – 9, українські есери – 3, члени інших партій – 8, безпартійні – 124. Отже, у Раді переважали меншовики й есери, причому багато й безпартійних депутатів-солдатів підтримували есерів.

Після повалення царизму в Україні розгорнувся *національно-визвольний рух*, учасники якого боролися за ліквідацію національного гніту. Через специфіку Харкова, де приблизно 2/3 становило російськомовне населення, прояви цього руху були слабкішими, ніж в інших містах. 8 березня 1917 р. українські есери і

українські соціал-демократи створили організаційний комітет Харківської губернської української Ради, його очолив відомий письменник і культурний діяч Гнат Мартинович Хоткевич.

Уперше для всіх політичних партій і організацій з'явилась можливість відкрито, без будь-яких перешкод вести свою роботу. Найбільший вплив у губернському і повітових громадських комітетах, у всіх владних структурах мали кадети. Вони, по суті, були урядовою партією, і фактично визначали політику Тимчасового уряду. У Харкові до кадетів належали переважно представники промислово-торгових верств, чиновники, професори, адвокати, міщани та ін. Кадети вважали, що Росія має далі розвиватися мирно, легітимно, іти шляхом реформ.

Активно діяли в Харкові організації Російської соціал-демократичної партії, які поділялися на меншовиків і більшовиків. Меншовики, як і інші соціалістичні партії (крім більшовиків), вважали, що соціалізм для Росії – це далеке майбутнє, оскільки для його побудови ще не визріли соціально-економічні умови. Меншовицькі організації були порівняно чисельними, в кінці квітня 1917 р. налічувалося 4500 меншовиків. Позиції меншовиків щодо перспектив революції підтримували бундівці і російські есери. У Харківській міській організації есерів улітку 1917 р. налічувалося 3 тис. членів, хоча в губернії їх було набагато більше.

Інших поглядів на перспективи революції дотримувалась РСДРП(б). Ленін у своїх Квітневих тезах висунув ідею переходу від буржуазно-демократичної революції і закликав передати всю владу Радам. Перші легальні збори більшовиків відбулися з 3 на 4 березня 1917 р. у приміщенні медичного факультету університету (вул. Сумська). Вони обрали міський комітет РСДРП(б) з 11 чоловік: О. В. Ємельянов – голова комітету, С. Ф. Буздалін, М. С. Данилевський, О. М. Іванов та ін. У цей час до Харківської більшовицької організації входило близько 150 чоловік.

Українські партії і організації були переважно нечисленними і маловпливовими в масах, зокрема серед робітників. 5 березня 1917 р. відбулися перші організаційні збори Харківської організації Української соціал-

демократичної партії (УСДРП), на які прийшли 6 чоловік. 13 березня на зборах були присутні 29 чоловік. Основне завдання збори ухвалили: «Розгорнути агітацію серед української частини робітників».

Найбільш масовою серед українських партій була Українська партія соціалістів-революціонерів, однак найактивніше вони діяли на Волині, Поділлі, Київщині і Полтавщині. У Харкові їх вплив серед робітників був дуже малий, більший – серед солдатів-українців.

Активно впливали на робітників більшовики. У травні 1917 р. була створена Центральна рада фабрично-заводських комітетів Харкова, керівна роль у якій належала більшовикам. На міській конференції фабзавкомів і профспілок у кінці травня 1917 р. делегати представляли 70 тисяч робітників і службовців. У травні, за прикладом Петрограда, на базі загонів робітничої міліції, бойових робітничих дружин розгорнулась організація Червоної гвардії. Організаторами червоногвардійських загонів переважно були більшовики (М. С. Данилевський, М. М. Кабаненко, А. П. Мірошніченко, О. К. Сербиченко та ін.). На кінець травня в Харкові було приблизно 30 червоногвардійських загонів чисельністю близько 1500 чол. Для роботи серед солдатів військових частин більшовики створили Харківську військову організацію, яку очолив М. О. Руднєв.

В умовах війни посилювалась глибока економічна й політична криза. Дедалі більше населення зневірялося у політиці Тимчасового уряду, меншовиків і есерів, а тому підтримувало лозунги більшовиків «Вся влада Радам». Більшовики Харкова активізували свою роботу. В липні 1917 р. вони обрали Донецько-Криворізький обласний комітет РСДРП(б). Він працював у Харкові. Секретарем комітету став лідер Харківських більшовиків Артем (Ф. А. Сергєєв). У складі Харківської Ради у серпні 1917 р. вони займали 35 % від загального складу. Головою виконкому Ради був більшовик П. А. Кін.

Активізували свою діяльність учасники національно-визвольного руху. 24-25 серпня працював з'їзд представників населення Слобожанщини, на якому зібралися 400 делегатів військових організацій, «Просвіт», кооперацій, волосних земств, учителів, студентів та селян. На з'їзді замість Харківської губернської

ради була обрана Рада Слобідської України. Її головою було обрано лідера українських есерів міста О. П. Сєвєрова-Одоєвського.

3. Більшовицький переворот і Харківщина

25-26 жовтня (7-8 листопада) 1917 р. у Петрограді більшовики, здійснивши державний переворот, захопили владу і утворили новий уряд – Раду Народних Комісарів на чолі з Леніним.

Більшовицький переворот різко змінив ситуацію в Росії і в Україні. Центральна Рада засудила переворот, не визнала владу більшовиків і зайняла щодо неї ворожу позицію. У схваленій 27 жовтня резолюції про владу Центральна Рада наголошувала, що влада має належати усій революційній демократії, а не більшовикам, які становили лише її частину (10 %).

У Харкові в ніч на 26 жовтня більшовики – голова Ради П. А. Кін, М. С. Руднєв, М. Л. Рухимович підняли загони Червоної гвардії і революційних солдатів, які взяли під захист приміщення Ради, зайняли Південний і Балашовський вокзали, контору державного банку, поштамт, міжміську телефонну станцію, центральний телеграф. Були заарештовані представники Тимчасового уряду. Але тоді Харківська рада не змогла взяти владу у свої руки.

Меншовики, есери і представники українських партій не підтримали більшовиків і створили Військово-революційний комітет (ВРК) «більш широкий орган революційної демократичної влади». До губернського об'єднаного Військово-революційного комітету ввійшли 56 представників різних партій, у тому числі 32 представники українських партій і організацій Ради Слобідської України, Військової Ради та ін. На засідання ВРК було обрано виконавче бюро з 9 чоловік («дев'ятка»): два українських соціал-демократи – М. М. Петренко, В. В. Сокольський; два більшовики – Артем, Я. В. Март'янов; два лівих есери – В. М. Качинський, В. Н. Чернявський; два українських есери – О. П. Сєвєров-Одоєвський та І. В. Кодієнко; один меншовик-інтернаціоналіст Б. Н. Гуревич. Головою ВРК став український есер О. П. Сєвєров-Одоєвський, заступником –

більшовик Артем. До ВРК перейшла військова і цивільна влада. Він визнав владу Центральної Ради.

19-21 листопада на пленарному засіданні Харківської Ради було переобрано її виконавчий комітет. Із 40 його членів більшовиків стало 19, лівих есерів – 11, меншовиків – 4, українських соціалістів (есерів та соціал-демократів) – 4, безпартійних – 2. На цьому засіданні було розв'язане питання про ставлення до Української Ради. За резолюцію більшовиків проголосували 119 депутатів, за резолюцію есерів – 54, за резолюцію меншовиків – 18. Харківська Рада заявила, що Центральна Рада не заслуговує довіри трудящих і визнає уряд Народних Комісарів. 24 листопада 1917 р. головою виконкому було обрано більшовика Артема. Військове керівництво Центральної Ради стягувало свої війська і на Лівобережжя, зокрема в район Харкова, який С. Петлюра вважав "оплотом більшовизму" на Україні. Але це робилось повільно. Ситуація швидко змінилась після захоплення Харкова 7-8 грудня військами Раднаркому, якими керували відомий більшовик В. Антонов-Овсієнко і лівий есер, підполковник царської армії М. О. Муравйов. Штаб почав діяти у Харкові.

10 грудня 1917 р. більшовики захопили керівні місця у ВРК. Головою ВРК став член міського комітету РСДРП(б) М. Л. Рухимович. Тепер ВРК повністю був підпорядкований Раді і виконував усі розпорядження її виконкому. У Харкові встановилася радянська влада.

У цій ситуації більшовики і деякі делегати Всеукраїнського з'їзду Рад, покинувши його, перебралися в Харків. Тут вони об'єдналися з делегатами III з'їзду Рад Донецького і Криворізького басейнів і проголосили себе першим Всеукраїнським з'їздом Рад робітничих і солдатських депутатів за участю частини селянських депутатів.

Перший Всеукраїнський з'їзд Рад у Харкові працював 11-12 грудня 1917 р. у приміщенні Дворянського зібрання. На з'їзді були представлені 46 Рад Донецько-Криворізького басейну (77 делегатів) і 49 Рад чисельністю 124 делегати із 300, що тоді існували в Україні. З'їзд проголосив незалежність України і назвав нову державу УНР (Українською Народною Республікою). Це не було простим збігом

– УНР у Києві і УНР у Харкові, так само як і в назві уряду – Генеральний Секретаріат у Києві і Народний Секретаріат у Харкові. По-перше, це свідчило про те, що ідея відродження української державності була глибоко вкорінена у свідомості народу. По-друге, цей процес відбувався під керівництвом двох центрів. І те, що вони не змогли домовитися (а переговори між ними йшли), стало трагедією народу. Більш того, цей з'їзд проголосив, що Центральна Рада не може бути визнана урядом робітників і найбідніших селян України.

З'їзд обрав Центральний виконавчий комітет Рад України (ЦВК). Головою ЦВК був обраний робітник Харківського трамвайного депо, український лівий соціал-демократ Ю. Г. Медведєв, секретарем – більшовик М. С. Данилевський. На засіданні ЦВК 17 грудня було створено Радянський уряд – Народний Секретаріат, до якого ввійшли більшовики Артем, В. Х. Ауссем, Є. Б. Бош, М. О. Скрипник, В. П. Затонський, С. С. Бакинський, С. В. Лугановський, В. С. Люксембург, В. М. Шахрай, Г. Ф. Лапчинський і один лівий есер – Є. П. Терлецький.

Народний Секретаріат установив контакт із Радою Народних Комісарів Росії, які обіцяли йому повну і всебічну підтримку. У Харкові Народний Секретаріат працював до того часу, коли війська М. О. Муравйова 26 січня 1918 р. зайняли Київ. Центральна Рада з Києва виїхала до Житомира, а Народний Секретаріат 30 січня 1918 р. переїхав з Харкова до Києва. ЦВК рад України заявив про розпуск Центральної Ради та про початок боротьби з «контрреволюцією». Таким чином, більшовики, по суті, нав'язали Україні громадянську війну. Їх війська, скориставшись «романтичними ілюзіями» керівництва УНР щодо збройних сил, легко отримали перемогу. Центральна Рада тепер могла сподіватись лише на зовнішню допомогу.

4. Воєнно-політичні події в Харкові в 1918–1920 рр.

1. 8 квітня 1918 р. Харків був зайнятий німецькими військами.
2. 17 грудня 1918 р. влада перейшла до Директорії в Києві. 18 листопада 1918 р. полковник П. Болбочан проголосив владу Директорії в Харкові.

3. 3 січня 1919 р. влада Директорії була ліквідована. Радянська влада в 1919 р. у Харкові існувала і діяла з 3 січня до 25 червня, поки він не був зайнятий денікінськими військами.
4. З 25 червня 1919 р. по 12 грудня 1919 р. Харків знаходився під владою денікінців.
5. 13 лютого 1920 р. Президія ВУЦВК вирішила вважати діяльність Всеукрревкому, який був утворений ще 11 грудня 1919 р. ЦК КП(б)У і Раднаркомом УСРР, закінченою, а його ліквідованим. Була відновлена діяльність Ради Народних комісарів УСРР, головою якої залишався Х. Г. Раковський.

Харків знову став столицею УСРР. З відновленням радянської влади наприкінці 1919 – на початку 1920 р. більшовики знову почали втілювати в життя свою воєнно-комуністичну політику – здійснювали прискорену націоналізацію промисловості, централізацію управління і мілітаризацію економіки, запроваджували трудову повинність, продовольчу розверстку, всіляко прагнули звузити товарно-грошові відносини, ліквідовували своїх суперників.

Період Громадянської війни до краю був напружений. За 2 роки, з грудня 1917 р. по грудень 1919 р., влада в Харкові мінялась вісім разів. І кожна проходила зі своїми законами і своїм беззаконням, зі своїми грошима та своїми каральними органами. Націоналізація змінювалася денационалізацією, евакуація – реевакуацією. Безладдя в економіці, що почалося ще раніше, тепер перетворилося на справжній параліч. А це привело до масового безробіття переважної більшості робітників. До нього додавалися погіршення побутових умов, епідемії, ліквідації транспорту тощо.

Характерною рисою цього періоду був масовий терор. Шалена ворожість, яка була притаманна всім воюючим силам у цій війні, призводила не тільки до масової загибелі військовослужбовців воюючих армій, але й до не менших втрат мирного населення.

Більшовицька ЧК була не краща і не гірша за денікінську контррозвідку або державну варту Центральної Ради, Гетьманського уряду, Директорії.

Ось у такій суперечливій обстановці жив Харків у цей складний період.

Питання для самостійного опрацювання:

1. У чому проявилось загострення політичної боротьби в Харкові в роки Першої світової війни?
2. Визначте, у чийх руках опинилася влада в східноукраїнських землях після повалення самодержавства.
3. Які верстви населення Харківщини підтримували Тимчасовий уряд?
4. Назвіть дату та місце проголошення встановлення радянської влади в Україні.
5. Коли і чому Харків став «першою столицею»?

Теми рефератів:

1. Розстановка політичних сил на Харківщині після Лютневої революції в Росії.
2. Харківщина між Центральною Радою та Тимчасовим урядом.
3. Німецько-австрійська окупація.
4. Утворення УСРР.

Література для самостійної роботи:

Гарчев П. І. Червона гвардія Харкова в боротьбі за перемогу Радянської влади / П. І. Гарчев // Вісн. Харк. ун-ту. – № 22. Історична серія. – Вип. 2. – Х., 1967. – С. 3-13.

Добрунова Л. Е. Вибори до Харківської міської думи (липень 1917 року): підсумки, історичне значення / Л. Е. Добрунова // Вісник Харків. ун-ту. – № 442. Іст. України. – Х., 1999. – Вип. 3. – С. 85-93.

Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни в Україні: український вимір / 1914–1918 // Л. М. Жванко. – Х. : Вировець А. П. «Апостороф», 2002. – 569 с.

Історія міста Харкова ХХ століття. / О. Н. Ярмаш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін.. – Х. : Фоліо, 2004. – 685 с.

- Ксензенко М. І. Звершення революційних земельних перетворень на Харківщині (груд. 1919 – берез. 1921 рр.) / М. І. Ксензенко. – Х. : Вид-во Харьк. у-ту, 1968. – 184 с.
- Куличенко М. И. Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов (1918–1920 гг.) / М. И. Куличенко. – Х. : Изд-во Харьк. ун-та, 1966. – 248 с.
- Павлюк П. Харківська Червона гвардія (лют. 1917 р. – березень 1918 р.) / П. Павлюк. – К. : Укрполітвидат, 1948. – 100 с.
- Решодько П. Ф. Селянський рух у Харківській губернії (березень 1917 – січень 1918 р.) / П. Ф. Решодько. – Х. : Вид-во ХДУ, 1972. – 170 с.
- Рибалка І. К. Відновлення Радянської влади на Україні (1918–1919) / І. К. Рибалка. – Х. : Облвид, 1957. – 295 с.
- Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918 рр.) / Я. Тинченко. – Київ–Львів, 1996.
- Фарсобин В. В. О времени установления Советской власти в Харькове / В. В. Фарсобин // Исторические записки. – № 73. – 1963. – С .267-288
- Харьков в 1917 году: Воспоминания активных участников Великой Октябрьской социалистической революции. – Х., 1957.
- Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. 1918–1920 гг. сб. док. и матер. – Х., 1973. – 324 с.
- Эрде Д. Годы бури и натиска / Д. Эрде. – Х., 1917ю – Кн. 1: на Левобережье: 1917. – Х. : Гос. изд. Украины, 1923. – 117 с.

Тема 6. Харківщина 1920–1930-х років.

Лекція 8. Посилення тоталітарного режиму в Україні та на Слобожанщині

1. Харків – столиця УСРР. Утвердження нового політичного устрою.
2. Політика форсованої індустріалізації. Особливості урбанізації 20-х років.
3. Аграрна політика тоталітарного режиму. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині.
4. Проведення політики українізації на Харківщині в 1923–1932 роках.

5. Політичні процеси й репресії в кінці 20-х – у 30-ті роки на Харківщині.

1. Харків – столиця УСРР. Утвердження нового політичного устрою

Так історично склалося, що Харків – значний економічний і політичний центр України, з початку 20-х років став не тільки центром губернії, а й фактично столицею молодої української держави, хоч офіційно це було зафіксовано ст. 82 Конституції УСРР тільки в 1929 році. Тут відбувалися IX (6-12 грудня 1925 р.), X (20-29 листопада 1927 р.), XI (5-15 червня 1930 р.), XII (18-23 січня 1934 р.) з'їзди Комуністичної партії більшовиків України, вісім Всеукраїнських партійних конференцій; V (25 лютого – 3 березня 1921 р.), VI (14-17 грудня 1921 р.), VII (10-14 грудня 1922 р.), VIII (17-20 січня 1924 р.), IX (3-10 травня 1925 р.), X (6-13 квітня 1927 р.), XI (7-15 травня 1929 р.), XII (25 лютого – 4 березня 1931 р.) Всеукраїнські з'їзди Рад, на яких приймалися важливі для життя Радянської України рішення. Наприклад, на всіх з'їздах Рад розглядалися питання економічного та соціально-культурного розвитку країни, на багатьох – радянського будівництва, а VII з'їзд Рад одностайно ухвалив рішення про необхідність утворення союзної держави й закликав усі радянські республіки об'єднатися в Радянський Союз. У Харкові між з'їздами працювали Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) та його Президія, уряд України – Рада Народних Комісарів (РНК), перебували вищі керівні партійні, профспілкові та комсомольські органи. Усе це робило всі процеси, що відбувалися в Україні, більш виразними саме в Харкові.

Організаційною ланкою багатьох починань ставала міська Рада. Але в листопаді 1921 р. райвиконкоми в Харкові, як і в інших містах, були ліквідовані. Крім більшовиків, до міської Ради були обрані меншовики, бундівці, ліві есери, позапартійні.

Як вважали керівники правлячої партії, для усвідомлення завдань і суті нової економічної політики всіма комуністами і широкими масами населення необхідно посилити пропагандистську роботу, яка мала своїм завданням роз'яснити трудящим зміст і мету політики радянської влади. Тому вже 27 березня 1921 р. на

загальних зборах комуністів обговорювалися рішення X з'їзду РКП(б). У травні 1921 р. у Харкові був проведений «двотижневик зміцнення партії». Дискусії двотижневика вказали на розбіжність думок серед населення і примусили партійних керівників більше уваги приділити пропозиціям населення з питань будівництва нового суспільства. Водночас були зроблені кроки для «очищення» партії від «нестійких та хитких» її членів. З цією метою у Харкові з 15 серпня до листопада 1921 р. була проведена чистка партії. Унаслідок цього з партії було виключено понад 15 % її членів, більшість – вихідці з непролетарського середовища.

Особливе місце в державному житті займали звіти депутатів Ради та її службовців. Тільки у 1924 р. на підприємствах та в установах звітували про свою роботу 156 депутатів. На цих звітах побувало 80-90 % виборців. Важливу роль мала організація та проведення різних святкових заходів, перш за все, пов'язаних з річницями революційних подій. Напередодні святкування 5-ї річниці Жовтневої революції у 1922 р. міська Рада прийняла рішення про перейменування назв близько 10 заводів та 20 вулиць. Більш активна агітаційна й організаторська робота розгорнулася серед молоді Харкова. Партія вважала за необхідне залучати її до комсомолу, а також створити нові комсомольські осередки на тих підприємствах, де їх не було.

Активізації робітників сприяли й робітничі конференції, які в Харкові почали скликатися з 1922 р. на великих підприємствах – ХПЗ, ВЕК, «Серп і Молот». Не залишалась осторонь і робота серед жінок. 22 січня 1924 р. у Харкові стало відомо про смерть В. І. Леніна. Фабрики, заводи, установи Харкова, які не працювали з нагоди вихідного дня, заповнили маси народу: сюди прийшли робітники, службовці, їх родини. У місті всюди виникали траурні мітинги. Кілька величезних траурних мітингів проходили біля будинків ЦК КП(б)У та ВУЦВКу. У театрах і клубах Харкова цілу ніч тривали траурні збори трудящих.

Найбільш урочисто в Харкові проходило святкування 10-ї річниці Жовтневої революції. До Харкова прибули 400 чоловік з Москви, крім того, делегації з Дніпробуду, Полтави, Донецька та інших міст України. На всіх підприємствах і

установах пройшли урочисті збори, на багатьох з них виступали члени ЦК КП(б)У, уряду, члени окрпарткому та президії Ради. 5 листопада відбувся багатолюдний урочистий розширений пленум міськради, а 7 листопада – демонстрація трудящих. На день святкування Конституції СРСР до Москви міськрада відрядила 600 чоловік.

Активнішою ставала й творча праця письменників-харків'ян, яка завжди була фактично пов'язана з громадськістю. Значними подіями в ідеологічному житті міста й усієї країни стали диспут про шляхи розвитку української радянської літератури в Будинку ім. Блакитного (18-21 лютого 1928 р.) і пленум Міжнародного бюро революційної літератури (5-12 листопада 1930 р.), робота I-го з'їзду Спілки письменників України (червень 1934 р.).

Вибори до міськради у 1928–1929 рр. проходили під гаслом боротьби з «правим ухилом» та його наслідками. Влітку 1928 р. у Харкові були організовані тримісячні курси з радянського будівництва, на які прибула велика група жінок. З цього часу, з ініціативи Харківської міськради, розгорнулось змагання міськрад і виборчкомів Харкова, Москви і Ленінграда за кращу організацію виборів. У полі зору міськради перебував величезний комплекс питань, пов'язаних перш за все з розвитком Харкова, його комунального господарства, соціально-культурного життя. 12-16 березня 1928 р. у Харкові працював об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У, на якому Л. М. Каганович виступив з доповіддю «Про економічну контрреволюцію та загальнополітичні завдання парторганізацій». У доповіді «Шахтинська справа» була схарактеризована як суто політична, контрреволюційна. За його висновками, прорахунки в розвитку промисловості України є значною мірою «наслідком руйнівної роботи певних злісних шпигунських елементів, якщо не зв'язаних з виявленою економічною контрреволюційною організацією, то у всякому випадку зв'язаних з іншими антирадянськими групами і організаціями».

Влітку 1928 р. на лаві підсудних серед шахтинців опиняються деякі керівники промисловості України, яким буде приписано створення «Харківського

центру» для керівництва шкідництвом та понад 100 інженерів управління «Донвугілля».

У будні харків'ян ввірвалось слово «п'ятирічка». Цифри приголомшували уяву людей. У Харкові почалася перебудова виробничих нарад. На багатьох підприємствах проведені загальні збори і конференції робітників, на яких були присутні від 51 % до 72 % усіх робітників підприємства. Підсумки діяльності міськради перших років п'ятирічки підбив розширений пленум (1-2 січня 1931 р.). На ньому було затверджено договір про соціалістичне змагання між Харковом, Москвою і Ленінградом та Харковом – Баку на найкраще проведення передвиборної кампанії.

На велике свято харків'ян перетворювався початок роботи нових заводів. Так, 1 жовтня 1931 р. стало урочистим днем відкриття Харківського тракторного заводу.

Але успіхи в індустріалізації були досягнуті важкою ціною. Індустріалізація проводилася за рахунок внутрішніх резервів, тобто передусім за рахунок сільського господарства, що вже наприкінці 20-х років привело до нестачі продуктів. До того ж, як відомо, в 1932–1933 рр. в Україні спостерігався нечуваний голод. Опозиція основною причиною цього вважала неправильну політику Й. Сталіна, його командно-адміністративні методи керівництва. За вказівками Й. Сталіна, Харківський міський комітет партії, зміцнивши партійні осередки на підприємствах, звернув свою увагу на роботу державних установ та освітянські заходи, де, на думку партійних функціонерів, ще залишилися прибічники опозиції. Крім того, освітянські заклади повинні були готувати кадри нової інтелігенції. Перший крок у цьому напрямі був зроблений проти партійного осередка Інституту марксизму-ленінізму, партком якого не розглядав критичну рецензію Горіна на підручник викладача інституту академіка М. І. Яворського «Краткий очерк истории Украины», надрукованому у лютому 1929 р. у газеті «Правда». Наслідком перевірки стало звинувачення М. І. Яворського в націоналізмі і виключення з партії, а члени бюро отримали догани. (У 1937 р. М. І. Яворський був розстріляний). Не встигли вщухнути пристрасті, пов'язані зі

справою М. І. Яворського, як органи безпеки підготували новий удар проти української академічної науки. У Харкові з 9 березня по 19 квітня 1930 р. в оперному театрі був проведений «показовий судовий процес» над учасниками «Спільки визволення України» (СВУ). За вироком суду до вищої міри покарання було засуджено 15 осіб, ув'язнено у концтабори 192 учасника, вислано за межі України 87 чоловік.

Репресії не обійшли стороною і керівництво Харківської міської Ради. Репресивні заходи торкнулися не тільки інтелігенції, а й пересічного громадянина.

У середині 30-х років зовнішньо громадянсько-політичне життя Харкова не дуже змінилося. Як і колись, відбувалися мітинги, святкові демонстрації і урочисті збори з приводу ювілейних дат і важливих міжнародних подій.

Отже, 20–30-ті роки ХХ століття – складний період соціально-політичного життя Харкова. У ці роки, після закінчення Громадянської війни, населення Харкова мріяло про вільне демократичне життя. Але життя виявилось далеким від мрії.

2. Політика форсованої індустріалізації. Особливості урбанізації 20-х років

Економічне становище в Харкові в 1920–1921 рр. Дві війни (Перша світова і громадянська), дві революції привели до повної деградації промислового комплексу Харкова. Усі без винятку підприємства міста працювали виключно на залишках сировини, палива, комплектуючих виробів доти, поки їх запаси не вичерпувалися. Проявом деградації промисловості було стрімке і значне скорочення кількості працівників. Особливо значним воно було на великих підприємствах. Якщо в цілому воно скоротилося вдвічі, то на ХПЗ – майже вп'ятеро (з 5088 до 1088), на БЕК (ХЕМЗ), Гельферіх-Саде та інших великих заводах робітничі колективи скоротилися до 300-400 чоловік. Кризові явища були ще дуже відчутні. На заводі БЕК на одного робітника у 1921 році припадало продукції на суму 109 крб. золотом, у той час як у 1914 р. – 4325 крб., тобто

майже в 40 разів більше. Якщо у 1915 р. ХПЗ разом із Луганським паровозобудівним заводом випустили 353 паровози, то у 1921 р. – усього 20.

Початок відбудови промисловості. Справжня відбудова розпочалась у Харкові з 1921 року. Це було пов'язано як із завершенням громадянської війни, так і з впровадженням нової економічної політики (НЕПу). Уже на першому етапі її впровадження відчувалися позитивні зрушення у поживленні роботи промисловості. У її секторах було більше приватних і орендних підприємств. Якщо у 1923–1924 господарському році в Харкові було здано в оренду підприємств з кількістю робітників 1469 чоловік, з виробленою продукцією майже на 9 млн. крб. і орендною платою 309 тис. крб., то у 1924–1925 рр. кількість підприємств зросла до 83, працівників – майже до 2 тис. чоловік, випуск продукції збільшився до 9,5 млн. крб., а орендна плата становила 366 тис. крб. Зростала кількість і приватних підприємств. На кінець відбудованого періоду в Харківському окрузі їх було близько 16 тис., що складало майже 99 % усієї дрібної промисловості. На них працювало 16678 чол., але всього 803, тобто 4,3 %, були найманими робітниками. Переважну більшість становили самостійні працівники.

Дрібна промисловість також давала можливість створення нових робочих місць. А це в умовах безробіття і аграрного перенаселення мало велике значення. Адже взимку 1925 р. на Харківщині було понад 40 тис. безробітних, а до жовтня того ж року їх кількість скоротилася до 27 тис. чол.

Але, починаючи з 1929 року, у регулюванні безробіття державою відбулися зрушення в бік повернення адміністративно-мобілізаційних заходів, вже апробованих у період воєнного комунізму. Форсована індустріалізація потребувала значної чисельності робочої сили, ціна на яку встановлювалася директивно на низькому рівні. Вчорашнє безробіття змінилося хронічним дефіцитом трудових ресурсів. З початку 1930-х років примус став постійнодіючим фактором регулювання трудових відносин. На початку 30-х років було припинено виплату допомоги у зв'язку з безробіттям, закрито біржі праці, проголошено ліквідацію безробіття в СРСР, отже, й у Харкові. Поширення набули

адміністративні заходи регулювання міграції населення, було запроваджено паспортну систему, більш жорстоким стало трудове законодавство. Працездатне населення фактично прикріплювалось до своїх робочих місць.

У цілому ж роки 1923–1925 характеризуються як період неухильного піднесення. Про це свідчать такі дані про розвиток промисловості Харківщини:

- державних підприємств в 1924–1925 р. нараховувалось 111 (7,9 %);
- кооперативних – 155 (8 %);
- приватних – 900 (84,1 %);
- випуск продукції зріс на 41,9 %;
- основні й обігові кошти зросли на 250 %;
- збут продукції збільшився на 300 %;
- промислова продукція досягла 75 % довоєнного рівня (за іншими даними – 85 %).

Головний зміст відбудови полягав у відродженні основного капіталу. Але в цьому був і його головний недолік. Адже промисловість відроджувалась на старій технічній базі, на тій, що була успадкована від минулого.

У 1920-х рр. відбулася партійна дискусія з питання про те, якими шляхами йти, щоб досягти рівня світового економічного розвитку. Переміг Й. Сталін і його соратники – прихильники авторитарних форм управління. Було обрано стратегію прискореного розвитку промисловості, основними етапами якої були п'ятирічки. Більшість радянського керівництва виступала за збалансований розвиток сільського господарства та промисловості. Але вже з 1928 р. Сталін розпочав політику надзвичайних заходів щодо селянства та прискорених темпів індустріалізації. Для непомірного збільшення капітальних вкладень він вважав за необхідне, щоб селяни, крім звичайних прямих і посередніх податків, переплачували на високих цінах за товари промисловості. Узаконювався таким чином нееквівалентний обмін між містом і селом.

На кінець 1929 р. сталінська лінія на надмірну індустріалізацію і прискорену колективізацію перемогла. Відповідно до сталінської концепції, у контрольних цифрах, які приймалися на кожний рік, передбачалися значно вищі темпи

приросту промислової продукції, ніж в оптимальному плані п'ятирічки. Оптимальний план передбачав на 1929–1930 рр. приріст промислової продукції у СРСР на 21,5 %, а контрольні цифри – 32 %, на 1930–1931 р. – відповідно на 22,1 % і 45 %, на 1931–1932 р. – 23,8 % і 36 %. Приблизно такі ж цифри були поставлені і для УСРР.

Капітальні вкладення у важку промисловість України швидко збільшувались. Вони становили у 1929 р. 438 млн. крб., а в 1932 р. – 1229 млн. крб. (у порівняльних цінах 1928 р.).

Для забезпечення фінансовими ресурсами «стрибка» в індустріалізації Сталін й його прихильники безперервно збільшували викачування коштів з села («данину»), підвищували ціни на спиртогорілчані вироби і розширювали їх продаж, проводили емісію грошей, тобто додатковий випуск грошових знаків, не забезпечених товарами, намагалися якнайбільше вивезти за кордон зерна, що майже даром забиралося у селян, дедалі ширше практикували розміщення серед населення примусових державних позик, обмежували споживання.

Одночасно з проведенням індустріалізації відбувався відхід від принципів нової економічної політики. Був узятий курс на максимальне усупільнення і одержавлення всіх сторін економічного життя, на суворе підпорядкування всієї господарської діяльності підприємств державним органам, на відмову від економічних і перехід до адміністративних методів керівництва.

Отже, в керівництві всім народним господарством складалась адміністративно-командна система, яка зверху, централізовано, в бюрократичному порядку розпоряджалася всією суспільною власністю і всім економічним життям.

Розвиток промисловості на Харківщині. За роки першої п'ятирічки в СРСР було збудовано 1500 великих промислових підприємств, оснащених новітньою технікою. В УСРР було збудовано близько 400 нових заводів, фабрик, електростанцій та інших підприємств. На 1933 рік у Харкові було споруджено 26 нових підприємств. Серед них такі всесвітньо відомі промислові велетні, як ХТЗ і Турбінний завод, такі важливі для України і всього Союзу, як завод

підземнотранспортного устаткування, радіозавод, завод «Укрелемент», коксохімічний комбінат. Були збудовані цегельні заводи, киснево-ацетиленовий завод, цементний та інші. Разом з тим були споруджені підприємства легкої і харчової промисловості – хутова фабрика, молочний і маргариновий заводи, хлібозавод та інші. Продовжувалось будівництво верстатного заводу, бісквітної фабрики, друкарні «Комуніст», яке розпочалось у першій п'ятирічці, а завершилося в другій половині 30-х років.

До того ж реконструкція діючих підприємств Харкова набула таких масштабів, що нічим не поступалися новому будівництву. На всіх старих заводах і фабриках будувалися нові цехи, відбувалось переобладнання новим устаткуванням.

Потреба різних галузей економіки, зокрема сільського господарства, у машинах задовольнялася, головним чином, за рахунок імпорту. Тому, ще влітку 1929 р. Вища Рада народного господарства СРСР прийняла рішення про будівництво тракторного заводу в Харкові. У січні 1930 р. на будівельному майданчику за 15 км на схід від Харкова розпочалися підготовчі роботи. Територія будівництва займала майже 600 га. З них на власне заводську територію припадало близько 150 га. Перші креслення об'єктів майбутнього гіганту було зроблено на початку травня, і тоді ж приступили до будівельних робіт. А взагалі Харківський тракторний завод було збудовано, включаючи монтаж обладнання, за п'ятнадцять місяців. 1 жовтня 1931 р. з механоскладального цеху вийшов перший трактор. За кермом сиділа одна з кращих ударниць Тракторобуду Маруся Бугайова.

У травні 1932 р. ХТЗ випускав 100 тракторів на добу. Реконструкція заводу, розпочата в 1936 р., забезпечила перехід підприємства на випуск досконаліших, потужніших гусеничних тракторів. На кінець 1938 р. щодня з заводського конвеєра сходило по 40-50 тракторів, а на полях уже працювало понад 10 тис. таких машин.

Проте будівництво ХТЗ здійснювалось з великою напругою і перевантаженням. Механізація будівельних процесів ще тільки починалась. На

1 січня 1931 р. на Тракторобуді було 5 мотовозів, 13 бетономішалок, 20 підйомників, 4 каменедробилки, 24 розчиномішалки, 17 транспортерів, 3 гравійоміки, 5 підйомних кранів потужністю 5 і 15 тонн і 1 каток. Таким був механічний парк будівництва, на якому працювало 16 тис. робітників. Природно, що в цих умовах фізична праця робітника виступала на перший план.

І все ж таки промисловий комплекс Харкова робив свій важливий внесок у розв'язанні загальнодержавних завдань. У 1932 р. продукція харківської промисловості порівняно з 1927–1928 рр. зросла більш ніж у п'ять разів. Машинобудівна промисловість збільшилась майже у сім разів. Якщо в 1927–1928 рр. металообробка в промисловій продукції Харкова становила 31,6 %, то у 1932 р. – 48 %. Обсяг промисловості за 1937 р. проти 1932 р. збільшився утричі. Засоби виробництва становили 56 %, а товари народного споживання – 44 % від загального обсягу виробництва Харківщини.

Однак у цілому форсована індустріалізація не привела до підвищення життєвого рівня населення, бо економічна могутність була спрямована не на задоволення потреб людей, а на зміцнення тоталітарного режиму.

У роки перших п'ятирічок реальна купівельна спроможність заробітної плати зменшилась, хоч у грошовому відношенні за 1929–1936 рр. зарплата зросла в 2,6 рази. Матеріальне становище основної маси трудящих залишилось незадовільним. Так, щоденна потреба в печеному хлібі дорівнювала 11 тис. пудів, а випікали 4,5 тис. пудів. Мережа їдалень робітничої та транспортної кооперації складала 24 їдальні на 17 тис. обідів на добу, тобто охоплювали тільки 8 % членів кооперативів. Дуже негативно відбився на продовольчому постачанні Харкова голод 1932–1933 років. Серйозні протиріччя соціально-економічного розвитку і матеріального рівня життя населення породила урбанізація.

Урбанізація та протиріччя соціально-економічного розвитку. Після 1917 р. чисельність жителів Харкова постійно зростала. За переписом 1926 р. місто налічувало 417000 осіб (третє місце після Києва та Одеси) й українці становили в ньому відносну більшість (38,3 %), росіян тоді було 38 %, євреїв 19,5 % (відповідно на 1897 р.: 29,2, 60,0 та 6,1 %). Тенденція до зростання

кількості жителів помітна і в 1930-ті рр., головним чином через приплив населення з сіл: 1939 р. у Харкові проживало 833 тис. осіб.

На початку цього періоду в містах проживав лише один із кожних п'яти жителів, а перед початком Другої світової війни – один із трьох.

Величезний приплив нових мешканців створював у містах надзвичайно важкі умови існування й особливо загострив дефіцит житла. Новоприбулих, що нерідко лишали свої родини в селі, розміщували в переповнених гуртожитках, де вони жили роками. Продукти харчування розподілялися за картковою системою. Але для багатьох робітників, яким би тяжким не здавалося нове становище, воно було кращим, ніж життя у селі.

Практичне втілення урбанізаційна політика знайшла в будівництві підприємств і соціалістичних містечок поблизу них. Так називали житлові масиви, побудовані за єдиним планом. Оскільки Харків був столицею радянської України і тут потрібно було створити відповідну соціальну опору, то саме в цьому місті йшло будівництво нових підприємств та «соцміст». Поповнення робітників давала міграція селян Харківщини. Інші ж міста області в промисловому відношенні розвивалися повільно, головним чином за рахунок місцевої промисловості та промисловості з перероблення сільськогосподарської продукції. Першим «соцмістом» стало селище Харківського тракторного заводу. У межах «Нового Харкова», як називали «соцмісто», крім ХТЗ, працювали ще 14 промислових підприємств. Для розселення необхідної кількості робітників передбачалося створити 36 житлових комбінатів, у кожному з яких мали проживати 2730 осіб.

Не дивлячись на протиріччя урбанізаційної політики, її результати в 1940 р. були відчутними. 1200 основних харківських підприємств виготовили промислової продукції в 7 разів більше, ніж у 1926 р. й у 13 разів більше, ніж у 1913 році. 80 % продукції, випущеної харківськими підприємствами в 1940 р., були виготовлені на фабриках і заводах, побудованих у період з 1917 по 1940 роки. Харків став одним з найбільших центрів машинобудівної промисловості СРСР. Заводи міста в 1940 р. виробили 40 % усієї продукції машинобудівної промисловості України і 6 % продукції машинобудування СРСР.

Велику роль у цих досягненнях відіграв стаханівський рух. Лідером у його розгортанні був ХТЗ, що першим вступив у ряди стаханівського руху в місті Харкові. Із загальної кількості основних робітників (4594) – 85 % перевиконували норму. До кінця 1935 р. стаханівський рух охопив значну частину робітників Харківщини. З 7241 робітника ХТЗ 1942 були стахановці, на ХЕМЗі з 5063 робітників – 664, на заводі «Серп і молот» з 6645 – стахановцями були 1118, а на велозаводі з 996 робітників 306 були ударниками.

Попри всі засоби стимулювання стаханівського руху, його здобутки не відповідали масової участі у ньому працюючих. А весь загаль працівників на ньому тільки втрачав, бо норми виробітку орієнтувалися на здійсненні стаханівцями рекорди і негайно переглядалися в бік збільшення, і таким чином, стаханівський рух став засобом визиску робітників.

У створенні і розвитку підприємств особливу участь брали «Червоні директори» 20–30-х років. До них належать І. П. Бондаренко – ХПЗ, О.Д. Брускін – ХТЗ, К. А. Калінін – ХАЗ, І. М. Кирієнко – завод ім. Т. Г. Шевченка, І. І. Лісін – ХЕМЗ, П. І. Свистун – ХТЗ, І. Ф. Соловйов – «Серп і молот». Це були віддані своїй справі керівники. Їх об'єднувала єдина ідея індустріального перетворення. Але усіх їх знищив сталінський тоталітарний режим. Зміцнення економічного й оборонного потенціалу СРСР відбувалося у складній і суперечливій обстановці, коли в житті соціалістичного суспільства відбувалися серйозні деформації, затверджувалася і зміцнювалася тоталітарна сталінська система. Великі зусилля країни зосереджувалися на максимальному розвитку промисловості, насамперед, важкої індустрії, за рахунок перенапруження сил робітників.

3. Аграрна політика тоталітарного режиму. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині

Проведення форсованої насильницької колективізації. На початку 1928 р. вибухнула криза хлібозаготівлі, і керівник держави Й. Сталін висунув гасло суцільної колективізації, яке було офіційно проголошено в листопаді 1929 р. на пленумі ЦК ВКП(б).

Основними методами колективізації були примусове усупільнення землі, засобів виробництва, худоби, позбавлення селян права розпоряджатися вирощеною продукцією через обов'язкові постачання державі за значно нижчими від ринкових цінами, «розкуркулення».

Партійні працівники України першими проявили ініціативу у реалізації курсу на суцільну колективізацію села. Зокрема, перший секретар ЦК КП(б)У С. Косіор у листопаді 1929 р. виступив на пленумі ЦК ВКП(б) з доповіддю «Про сільське господарство України й про роботу на селі», в якій зазначалося, що Україна повинна у найкоротший термін впровадити колективізацію й показати приклад іншим республікам. Колективізація в Україні мала завершитися восени 1931 р., або на весні 1932 р. У лютому 1930 р. С. Косіор у листі-директиві місцевим партійним організаціям дає розпорядження колективізувати степ за час весняної посівної кампанії, а всю Україну – до осені 1930 р., що призвело до застосування жорстких насильницьких методів колективізації. До 1 березня 1930 р. було примусово колективізовано 62, 8 % селянських господарств. Восени 1930 р. у директивному листі *«Про колективізацію»* ЦК ВКП(б) закликав найрішучими методами й темпами завершити цей процес, що привело до нового етапу колективізації. Повторне об'єднання селян у колгоспи в Україні мало завершитися до кінця 1931 р. (до кінця 1932 р. в Україні були об'єднані у колгоспи близько 70 % селянських господарств, що володіли 80 % посівних площ). На початку 1930 р. Вовчанський, Лозівський, Старовірівський та Олексіївський райони стали вже районами суцільної колективізації. До лютого 1930 р. суцільна колективізація була завершена у 14 районах Харківського округу.

Розкуркулення на Харківщині. Сталінська колективізація передбачала ліквідацію цілого класу заможних господарів, яких називали «куркулями».

Мета розкуркулення: передача колгоспам (державі) найприбутковіших селянських господарств разом із землею та реманентом, вилучення значних запасів сільськогосподарської продукції, ліквідація найзаможнішого прошарку селян, яких радянська влада вважала джерелом капіталізму на селі. Основна мета – вибити з селянина почуття хазяїна-хлібороба та перетворити його на політично

безправного й економічно залежного від тоталітарної системи виробника сільськогосподарської продукції в одержавлених колгоспах. 30 січня 1930 р. постанова Політбюро ЦК ВКП(б) поділяла куркулів на 3 категорії, кожній із яких призначалася певна міра покарання:

- активні вороги радянської влади, учасники антирадянських виступів (10-річне ув'язнення або розстріл);
- пасивні вороги радянського ладу, тобто ті, хто намагався в межах радянського законодавства боронити свою власність (конфіскація майна, виселення до північних та східних районів СРСР);
- лояльні до політики більшовиків, ті, що не чинили опору радянській владі, але не бажали вступати до колгоспів (переселення за територію колгоспів, надання гіршої землі).

У січні 1934 р. на XII з'їзді КП(б)У П. П. Постишев (другий секретар ЦК КП(б) України) звітував: ліквідували близько 200 тис. господарств, оголошених куркульськими. Так, тільки в Боровій до списків куркульських були занесені 142 господарства, насправді ж таких господарств було не більше двох десятків.

Отже, протягом 1929–1932 рр. у Харкові, як і в усій Україні, Сталін і його оточення, здійснюючи колективізацію, ігнорували принципи добровільності, провели примусову форсовану колективізацію, розоряли і знедолили майже усіх сільських трудівників, що справило негативний вплив на розвиток сільського господарства. Але попереду були страшні випробування в часи голодомору 1932–1933 рр.

Голодомор 1932–1933 рр. За два роки до Голодомору в Україні знищили усіх потенційних лідерів, тих, хто міг очолити похід проти радянської влади або просто протестувати. Більшість населення України вороже ставилось до комуністичної влади. З точки зору партії, такий стан речей приховував небезпеку для режиму на майбутнє. Тому восени 1931 р. після чистки кадрів було наказано забирати в українських селян весь урожай зерна. Пік цього страшного лиха прийшовся на весну-літо 1932 р. Голод став реальністю.

За кількістю померлих Харківщина утримувала сумне перше місце. Лише за 3 місяці 1933 року в Харківській області, до складу якої на той час, крім районів сучасної Харківської, входили також більшість Сумської, Полтавської та деякі райони Київської області, померло понад 600 тис. чоловік. Науковці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна вивели коефіцієнт смертності за 1929–1933 роки у регіонах, заселених українцями. У Харкові він перевищив 25 %.

Про масштаби смертності у селах області та у м. Харкові свідчить лист голови Харківського облвиконкому Шелехеса до ЦК КП(б)У від 30 травня 1933 року. У ньому, зокрема, вказується, що за неповними даними районів, у зв'язку з тим, що смерть взагалі не реєструється органами ЗАГС, є села, де за останні 3 місяці померло 450-600 чоловік, по багатьох селах виділені спеціальні підводи, які їздять по дворах і збирають трупи. На вулицях Харкова лише протягом 27-28 травня 1933 року підібрано 5447 чоловік та 147 трупів.

Приплив жебраків та голодуючих останнім часом все збільшується, лише за 5 місяців 1933 року контингент дітей у дитбудинках Харкова та області виріс на 14185 дітей (більше ніж вдвічі), потік безпритульних дітей не припиняється і, безумовно, так буде і надалі, повідомляв Шелехес. Тільки за 1 день – 25 травня на Харківському залізничному вокзалі було підібрано 2 тис. дітей, а за ніч з 27 на 28 травня по м. Харкову – 700 дітей, зазначав він.

Уточнені дані людських втрат міг би дати всесоюзний перепис населення 1937 року. Однак його результати були знищені, а виконавці репресовані. Разом з тим, всесоюзний перепис населення 1939 року, проведений під пильним оком влади, не зміг повністю приховати катастрофічні наслідки Голодомору 1932–1933 років в Україні, що не були подолані навіть до кінця 30-х років. За даними цього перепису, чисельність населення України складала 30960,2 тис. чоловік (проти 31901,4 тис. чоловік на початку 1933 року, тобто менше на 941 тис. чоловік), чисельність українців, які мешкали в 1939 р. на всій території СРСР, дорівнювала за ним 28,1 млн., тоді як у 1926 році – 31,2 млн.

Про масштаби Голодомору можна судити також за такими даними: населення СРСР з осені 1932 до кінця 1933 років скоротилося з 165,7 млн. чоловік

до 158 млн. або на 7,7 млн., головним чином за рахунок сільського населення. Цифра 158 млн. чоловік надається Б. Ц. Урланісом із застереженнями як «приблизна».

Динаміку смертей, а не фактичну їх кількість, по Харківській області можна прослідкувати завдяки підрахункам, проведеним 2002 року працівниками районних відділів РАГС Харківської області (у її сучасних межах) за книгами реєстрації смертей на замовлення Організаційного комітету з підготовки та проведення в області заходів у зв'язку з 70-ми роковинами Голодомору в Україні. Неповнота цих даних обумовлюється тим, що, по-перше, велика кількість книг не збереглася, по-друге – не всі смерті реєструвалися.

Слід зазначати, що такий підрахунок проводився вдруге. Результати першого зберігаються в документах науково-допоміжного фонду Харківського історичного музею і опубліковані в книзі «Чорні жнива. Голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини (документи, спогади, списки померлих)». Підрахунки останніх років дали дещо інші цифри, але тенденція не змінилась. Загальна кількість зареєстрованих смертей у 1933 році на території сучасної Харківщини складає 120 тис. (разом з м. Харковом, де зареєстровано 33900 смертей). Порівняно з НЕПівським 1925 роком це більше ніж у чотири рази, а з 1936 роком, останнім роком перед масовими політичними репресіями – вшестеро.

Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині є актом геноциду. Але, навіть через 80 років у Росії, спадкоємниці колишнього Радянського Союзу, тему Голодомору сприймають болісно. Позиція офіційної Москви зводиться до того, що ніякого геноциду українського народу, організованого керівництвом СРСР, не було, а був голод, викликаний неврожаєм, і в результаті постраждали всі народи, які заселяли Союз. Федеральне архівне агентство Російської Федерації восени 2012 року відверто заявило, що підготувало тритомний збірник документів, який заперечує особливий характер голоду в колишньому УРСР. Аргументація тих, хто заперечує трагедію українського народу, та сама: на Рязанщині, Тамбовщині та інших союзних республіках також був голод. Але голод і голодомор – принципово різні

речі. У 1932 році УРСР збрала добрий урожай. Голод дійсно був у багатьох регіонах СРСР, але голодомор-геноцид – тільки в Україні.

По-перше, лише в Україні у селян забирали все їстівне, чого не було ні в одній області Росії, за винятком української відповідно до етнічного складу Кубані.

По-друге, ніколи і ніде, окрім України, голодних людей, їх села, райони, області, не ізолювали від решти регіонів і не забороняли переїздити в інші місцевості, щоб врятуватися від голоду. В то же час у сусідніх з Україною російських і білоруських селах хліб був.

По-третє, голод 1932–1933 років в Україні ховали як від світового суспільства, так і від решти населення Росії. Відкрито про Голодомор заговорили лише в епоху перебудови.

Голодомор 1932–1933 років був колосальним ударом не тільки по селянству, яке Сталін вважав соціальною базою українського націоналізму, але й по всій нації, яка складала тоді майже все населення УРСР. Жителів республіки будь-якою ціною намагались привести до покірності. Не випадково другий секретар ЦК КП(б)У Мендель Хатаєвич заявив: «Цим голодом ми показали їм, хто в Україні господар».

4. Проведення політики українізації на Харківщині в 1923–1932 роках.

Проведення українізації в 1923–1932 роках було одним з основних напрямів національної політики. Українізація охоплювала різні сфери суспільного життя, вона проводилась у державних установах, партійних, комсомольських, профспілкових органах, закладах освіти та культури, в пресі.

Суть політики українізації полягала у просуванні комуністичних ідей до українського суспільства, зміцненні радянської влади шляхом залучення до партійно-радянського будівництва українців, організації контролю над українським національним рухом. Основними напрямками українізації були переведення на українську мову всієї офіційної документації та діловодства, видавництва книг та періодичних видань, перехід до широкого використання

української мови у сфері освіти, культури, засвоєння української мови членами партії, комсомолу та службовцями державних установ, просування на відповідальні партійні та державні посади українців, відданих більшовицькому режиму.

Здійснення українізації державного апарату Харківщини. Українізація радянського апарату була одним із найважливіших напрямків українізації в цілому. При українізації перед службовцями було поставлено ряд завдань: вивчити українську мову, перейти до ведення українською мовою діловодства та службового листування, розмовляти з відвідувачами українською мовою.

Проведення українізації на Харківщині окрім ознак, типових для проведення українізації в цілому, мало і певні специфічні особливості. Ці особливості пояснювались найбільшою в Україні концентрацією службовців, зосереджених як в центральних установах, так і в установах місцевого підпорядкування, а також більшим, порівняно з іншими губерніями, відсотком росіян та євреїв серед службовців державних установ.

У 1923 – першій половині 1924 рр. намітилось відставання Харківщини від більшості інших губерній у справі українізації, викликане спротивом службовців та недбалим наглядом за її проведенням. Лише після того, як восени 1924 р. були створені та розпочали свою діяльність губернська та окружні комісії з українізації, рівень знань української мови серед службовців почав наближуватись до середньоукраїнського. Особливо активно українізація державних установ Харківщини проводилась в другій половині 1925 – першій половині 1927 рр. У цей час основна маса службовців засвоїла українську мову, було українізоване майже все діловодство та ділове листування в харківських установах. Однак, негативне ставлення частини службовців до українізації так і не вдалось подолати. Починаючи з другої половини 1927 р., партійне та радянське керівництво України визнало основні завдання українізації виконаними, що призвело до різкого послаблення роботи в цьому напрямі, особливо в периферійних округах (у тому числі в Сумській, Куп'янській, Ізюмській) та в районному апараті. Наслідком цього стало швидке падіння рівня знань української мови серед службовців. У

Харкові через те, що він був столицею України, заходи щодо українізації державних установ досить регулярно проводились до 1929 р., а остаточно були припинені лише в 1932 р.

Протягом кількох років постійно удосконалювались методи і засоби проведення українізації державного апарату. В 1923–1924 рр. основним засобом українізації службовців була організація гуртків української мови при установах. Однак вони виявилися неефективними, і в 1925 р. в округах були засновані постійні державні курси української мови та українознавства, які забезпечували кращий рівень знань службовців. З 1926 р. державні курси стали основним засобом українізації.

Були знайдені також досить ефективні форми контролю за проведенням українізації. З весни 1925 р., а на Харківщині з осені 1924 р., такий контроль здійснювали окружні та відомчі комісії з українізації. Проведенням українізації в масштабах всієї України керувала Центральна всеукраїнська комісія з українізації. З 1926 р. в округах була також створена посада інспектора народної освіти з українізації.

Крім адміністративних заходів проти противників українізації, найсерйознішим з яких було звільнення з роботи, проводилася і низка заходів, спрямованих на те, щоб зацікавити службовців українською мовою та культурою: розповсюджувалась українська література, організовувались добровільні гуртки українознавства, ставились вистави українською мовою. Ці заходи помітно прискорювали українізацію, однак вони проводились не в усіх установах і часто не підтримувались з боку адміністрації. Крім організаційних прорахунків, це пояснювалось і тим, що більшовицьке керівництво України побоювалось можливого підвищення національної свідомості службовців і тому гальмувало подібні заходи.

Основна практична робота з навчання службовців українській мові була проведена представниками української національно свідомої інтелігенції.

Незважаючи на те, що українізація радянського апарату не була доведена до логічного завершення і зазнала поразки, вона певною мірою все ж вплинула на формування національної свідомості принаймні у частини державних службовців.

Проведення українізації партійних, комсомольських, громадських організацій. Зміцнення позицій більшовиків в українському суспільстві було неможливим без вивчення членами партії української мови, ознайомлення з українською культурою, подолання чи хоча б послаблення великоросійського шовінізму в лавах партії. Крім того, оскільки члени партії займали головні посади в державному апараті, керували розвитком освіти та преси, брали активну участь у культурній діяльності на Україні, то успішна українізація органів КП(б)У сприяла б проведенню її політики в інших сферах суспільно-політичного життя.

Важливу роль у політичній системі України відігравали також громадські організації, в першу чергу ЛКСМУ та профспілки України. За допомогою цих організацій партійна верхівка України здійснювала політичне та ідеологічне керівництво молоддю, робітниками та службовцями. Від темпів українізації ЛКСМУ та профспілок також значною мірою залежали успіхи українізації в інших сферах суспільного життя.

До 1924 р. партійна організація України залишалась осторонь українізаційних процесів. Лише з весни 1935 р. були розгорнуті досить масштабні заходи з українізації партійних органів. Основними напрямками українізації партії були: переведення партійного діловодства та листування на українську мову; українізація партосвітніх закладів, розповсюдження україномовної партійної літератури та преси; збільшення долі українців в КП(б)У в цілому та на відповідальних посадах зокрема. В усіх цих напрямках на Харківщині в 1925–1929 рр. були досягнуті помітні успіхи. Водночас, протягом цього періоду так і не вдалось налагодити належним чином вивчення всіма партійцями української мови, змінити негативне ставлення більшості членів КП(б)У до української мови.

Основною рушійною силою українізації партійних органів на Харківщині була досить нечисленна група так званих «націонал-комуністів», переважно вихідців з колишніх українських соціалістичних партій. Однак, їх зусиль

виявилось недостатньо для того, щоб вплинути на основну масу партійців Харківщини, серед яких високою була доля російських та русифікованих робітників і службовців. Недостатність сил «націонал-соціалістів» Харківщини та відсутність їх підтримки як з боку партійного керівництва, так і з боку широких мас рядових партійців привели до того, що темп українізації партійного життя Харківщини був повільніший, ніж у середньому по Україні.

Слід зазначити, що українізація партійних органів Сумської, Ізюмської, Куп'янської округів просувалась вперед швидше, ніж у Харківському окрузі. Це пояснюється більшою питомою вагою українців – вихідців з селян у складі цих окружних організацій.

Поряд із українізацією КП(б)У проводились також заходи з українізації комсомолу. Досягнення українізації в комсомолі були ще меншими, ніж у партії. Лише в 1926–1928 рр. українізація комсомольського життя Харківщини велась достатньо інтенсивно, в інші ж роки проводились лише окремі заходи з українізації ЛКСМУ, які велись переважно формально. Основну увагу при її проведенні приділяли збільшенню долі українців у комсомолі в цілому та на відповідальних посадах зокрема. Так і не було належним чином налагоджено вивчення комсомольцями української мови та ознайомлення їх з українською культурою. Особливо важко в цьому напрямі йшли справи серед робітників.

У профспілках, як і інших суспільно-політичних організаціях, українізація проводилась протягом не досить довгого часу – в 1925–1930 рр. У перший період проведення українізації в профспілках, в 1925–1926 рр., коли вона проводилась лише зусиллями профспілкового керівництва, її наслідки були незначними і вона обмежувалась лише українізацією профспілкового апарату. Прискоренню темпів українізації профспілок у 1927–1929 рр. в Україні в цілому та на Харківщині зокрема сприяли залучення до її проведення української інтелігенції та поповнення робітництва новими кадрами з села. Не зважаючи на те, що проведення українізації зустріло опір з боку профспілкового керівництва, серед рядових членів профспілок, в першу чергу серед робітників, значна частина схвально поставилась до українізації, виявила інтерес до української культури.

Однак, як тільки серед членів профспілок намітилось зростання національної свідомості, українізація профспілок була негайно згорнута більшовиками.

У цілому темп українізації в партійних, комсомольських органах, профспілковому апараті Харківщини був повільніший, а, наслідки меншими, ніж в інших сферах суспільного життя. Це пояснюється тим, що, національно свідомі українці складали незначну меншість в лавах партії та комсомолу, більшість партійних лідерів були зацікавлені у поверховій та обмеженій українізації, для українізації партійних, комсомольських, профспілкових організацій, на відміну від інших сфер суспільного життя, майже не застосовувався адміністративний примус.

Українізація системи освіти на Харківщині

Основними напрямками українізації системи освіти були переведення на українську мову навчання в навчальних закладах, друк належної кількості підручників українською мовою тощо.

У 1923 р. розпочались заходи з переведення на українську мову навчання в школах. Незважаючи на те, що школи Харківської губернії були русифіковані, вже в 1925 році в сільській місцевості Харківщини питома вага українських шкіл відповідала питомій вазі українського населення, а в 1926–1927 рр. подібного співвідношення вдалось досягти і в Харкові, наприкінці 1920-х років питома вага шкіл з українською мовою викладання стала навіть вищою за питому вагу українського населення на Харківщині.

Українізація шкільної освіти Харківщини проводилась набагато швидше і успішніше, ніж українізація інших галузей освіти чи державного апарату, для її проведення виявилось непотрібним широко застосовувати адміністративні заходи. Головною причиною успішного проведення українізації шкільної освіти Харківщини стало свідоме та позитивне ставлення до неї переважної більшості вчителів як у міській місцевості Харківщини, так і в самому Харкові. Досить успішно працювали курси української мови для вчителів. Позитивне значення мав і той факт, що швидко вдалося забезпечити всі школи Харківщини шкільними підручниками українською мовою. Дещо повільніше, але теж успішно

просувалась українізація і в професійних школах. Активні заходи в цьому напрямі на Харківщині розпочались в другій половині 1925 р., а в кінці 1928 р. викладання майже в усіх профшколах Харківщини вже проводилось українською мовою.

Повільніше українізувались харківські ВНЗ. Саме тут українізація наштовхнулася на перший опір з боку більшості викладачів та певної частини студентів. Крім того, заважали успішному проведенню українізації ВНЗ і об'єктивні причини: недостатня кількість українських підручників, не розробленість української наукової термінології. Це стало причиною затримки в справі українізації вищої освіти. В Україні в цілому планомірні заходи в цьому напрямі розпочались на початку 1926 р., а на Харківщині – на рік пізніше. Керівництво харківських ВНЗ довгий час намагалось саботувати реальне проведення українізації, а керівництво наркомату освіти довгий час не застосовувало належного адміністративного тиску в цьому напрямі. Внаслідок цього лише в 1928–1929 рр. з'явилися помітні позитивні зрушення в справі українізації харківських ВНЗ. Однак зусилля, які все ж доклали до проведення українізації наркомат освіти України, очолений М. Скрипником, на початку 1930-х років наштовхнулись на опір з боку партійного керівництва України. Реформа системи вищої освіти в 1930 р. завдала значного удару по українізації, а в 1932 р. українізація системи освіти в Україні в цілому та на Харківщині зокрема була остаточно згорнута.

Таким чином, хоч порівняно з іншими сферами суспільного життя досягнення українізації системи освіти були значнішими, повною мірою її можливості не були реалізовані.

5. Політичні процеси та репресії наприкінці 20-х – у 30-ті роки

І хвиля (1928–1931 рр.) – розкуркулення, депортації, викриття шкідницьких організацій, боротьба проти відомих українських діячів та інтелігенції:

- «Шахтинська справа» (1928 р.) над спеціалістами вугільної промисловості Донбасу, які нібито займалися шкідницькою діяльністю (5 чоловік отримали смертний вирок, інші – різні строки ув'язнення);

- сфабрикований процес над «Спілкою визволення України» (СВУ) 1930 р. – справа, спрямована проти «старої» еліти. Звинувачення 45 чоловік у підготовці збройного повстання, що мало на меті відновлення самостійної буржуазної України. Серед них – академік, заступник голови Центральної Ради у 1917 р. С. Єфремов, академік М. Слабченко, колишній голова уряду УНР В. Чехівський, колишній міністр закордонних справ УНР А. Нікольський;
- сфальсифікована справа «Українського національного центру» (УНЦ) 1931 р. – процес над колишніми провідними діячами УНР, серед яких були М. Грушевський, В. Голубович та інші;
- боротьба з УАПЦ. Кривава розправа над священиками, церковним керівництвом (арешт близько 2000 священиків УАПЦ, у т. ч. митрополитів В. Липківського, М. Борецького, І. Павловського).

II хвиля (1932–1935 рр.) – Голодомор, репресивний спалах після вбивства С. Кірова, боротьба з «націоналістичним уклоном»:

- Голодомор 1932–1933 рр.;
- самогубства М. Хвильового та наркома освіти М. Скрипника;
- арешт українських кобзарів і лірників і розправа над ними (грудень 1934 р.);
- справи «Української військової організації» (УВО), «Блоку українських націоналістичних партій» тощо.

III хвиля (1936–1938 рр.) – доба великого терору:

- боротьба з українським націоналізмом (справи «Націоналістичної групи професора М. Зерова», «Блоку українських терористичних груп» та ін.);
- боротьба з ухилами в партії (справи «Українського троцькістського центру»; «Соціал-демократичної партії України»);
- чистка партверхівки, репресії проти членів КП(б)У (Є. Квірінг, Х. Раковський, П. Постишев та ін.);
- репресії в армії (серед репресованих були відомі радянські полководці П. Якір – командувач Київського військового округу, І. Дубовий – командувач Харківського військового округу, Є. Ковтюх, І. Федько, Д. Шмідт, І. Уборевич та ін.);

- репресивні заходи проти українських діячів культури – «розстріляне відродження» (М. Світальський – геолог, М. Кравчук – математик, Д. Яворницький – історик, М. Яловий – письменник, М. Зеров – письменник, М. Хвильовий – письменник, Л. Курбас – режисер, М. Бойчук – художник).

Установити загальну кількість репресованих в Україні неможливо.

Питання для самостійного опрацювання:

1. Як розвивались революційні події на Харківщині?
2. За яких умов Харків став столицею України?
3. Які економічні завдання планувалося вирішити в роки перших п'ятирічок і якими методами?
4. Що спричинило Голодомор 1932–1933 р. в Україні?
5. Яким чином події початку ХХ ст. вплинули на розвиток культурного руху на Харківщині?

Теми рефератів:

1. Суспільно-політичне життя Харкова в 1920–1930-ті рр.
2. Промисловий розвиток Харкова в період реконструкції (кінець 1920-х – 1930-ті рр.).
3. Комітети незаможних селян на Харківщині.
4. Історія перенесення столиці УСРР з Харкова до Києва.

Література для самостійної роботи:

Борисов В. Л. Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921–1932 рр. В. Л. Борисов // Укр. іст. журн. – 1999. – № 3. – С. 76-80.

Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927) / О. І. Ганжа. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – 208 с.

Горбач Н. Українізація: злет і трагедія. З досвіду ідейно-теоретичної боротьби на Радянській Україні у 20-х роках / Н. Горбач // Жовтень, 1989. – № 2 – С. 78-85.

- Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К. : Либідь, 1991. – 342 с.
- Духопельников В. М. Діяльність партійної опозиції в Харкові (20-ті рр. ХХ ст.) / В. М. Духопельников // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (зб. ст.). – Вип. 16. – К. : Донецьк, 2001. – С. 185-193.
- Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / В.В. Калініченко. – Х. : Основа, 1997. – 400 с.
- Комітети незаможних селян Харківщини. 1920–1933 рр. зб. док. і матер. / За ред. М. К. Колісника. – Х., 1961.
- Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. Кн. перша / Г. Костюк. – Едмонтон: Канадський інститут українських студій, 1987. – 743 с.
- Красовицкий Б. М. Столичный Харьков – город моей юности / Б. М. Красовицкий. – Х. : Фолио, 1994. – 112 с.
- Кудлай О. С. Боротьба трудящих Харківщини за відбудову промисловості і сільського господарства. 1921–1925 / О. С. Кудлай. – Х.: Кн. вид., 1961. – 208 с.
- Промышленность и рабочий класс Харьковщины, 1943 – июнь 1980: сб. док. и матер. – Х. : Прапор, 1987. – 224 с.
- Семененко О. П. Харків, Харків... / О. П. Семененко. – Х., Нью-Йорк: Березіль і Маріан Коць, 1992. – 160 с.
- Сідоров О. Нарис з економіки Харківщини / О. Сідоров. – Х. : Пролетарій, 1930. – 154 с.
- Скоробогатов А. В. Населення Харківщини напередодні Другої світової війни / А. В. Скоробогатов // Вісн. Харк. ун-ту. – 1999. – № 442. Історія України. – Вип. 3. – С. 158-164.
- Хвильовий М. Твори / М. Хвильовий. – Нью-Йорк, Балтимор, Торонто. – 1982–1986. – В 5 т. – 2-е вид.
- Чорні жнива: голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини: (Док. спогади, списки померлих). – Київ, Харків, Нью-Йорк, Філадельфія, 1997.

Шевельов Ю. (Юрій Шерех). Я – мене – мені... (і довкруги) /Ю. Шевельов. – Харків, Нью-Йорк, 2001. – Спогади. – Т. 1.

Шипович М. А. Радянське керівництво та літературно-мистецька інтелігенція України: 20-ті роки // М. А. Шипович // Укр. іст. журнал. – № 1. – 2000.

Шиян К. К. Минуле і сучасне (на матеріалах Харківщини) / К. К. Шиян, С. Я. Островський. – Х. : Кн. вид., 1963. – 330 с.

Тема 7. Харківщина в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)

Лекція 9. Харків у роки німецької окупації (1941–1943 рр.)

1. Населення Харкова напередодні та в роки війни.
2. Встановлення «нового порядку».
3. «Українське цивільне управління».
4. Політичні об'єднання підкупаційного Харкова.
5. Радянський рух опору.

1. Населення Харкова напередодні та в роки війни

Велика Вітчизняна війна призвела до величезних зрушень у складі населення країни, неймовірного збільшення різних міграційних потоків. Величезна маса населення була мобілізована до Червоної Армії, евакуйована на Схід. Мільйони людей залишали обжиті місця, рятуючись від фронту, нацистського геноциду, голоду. Реєстрація людей вже у підкупаційному Харкові в грудні 1941 р. показала, що в місті на той час залишалося 456639 мешканців. Якою ж була підкупаційна людність Харкова? Очевидно була кількісна перевага жіноцтва над чоловіками. Порівняно з 1939 р. частка чоловіків скоротилася до 39,5 %, а жінок збільшилася до 60,5 %. Іншими словами, на 1000 жінок тепер припадало 652 чоловіка. Найбільш несприятливим було співвідношення в віковій групі 19-29 років, де на 1000 жінок припадало 350 чоловіків. Цей процес фемінізації харківського суспільства тривав протягом усього періоду окупації.

Війна спричинилася і до значних вікових змін у структурі населення Харкова. Найбільш помітним у грудні 1941 р. було величезне падіння не лише абсолютної чисельності, але і частки вікової групи 20-29 річних. Воно становило 1,7 рази. Другою важливою рисою став суттєвий зріст питомої ваги дитячих груп і тих, кому було за 40 років. Якщо у 1939 р. ці групи давали 46,5 % населення міста, то в кінці 1941 р. – 62 %, а частка дітей до 16 років та старих від 60 років збільшилась з 28 % у 1939 р. до 37,7 %. Таким чином, під окупантами перебували значною мірою старі та діти. А якщо додати до них жінок, то одержимо разючу картину піднімецької людності Харкова. Виявляється, що частка жінок, дітей та людей похилого віку (від 60 років) становила 78 % населення міста. Іншими словами, кожні 4 із 5 осіб окупованого Харкова – це жінки, старі та діти. Такий один із головних висновків демографічного аналізу людності Харкова. І надалі у період окупації міста демографічна ситуація погіршувалася. У травні 1943 р. п'ять із шести жителів складали жінки, старі та малі.

Дуже суттєві зміни сталися у національному складі населення Харкова. Людність Слобожанщини в історичному минулому формувалася під впливом багатьох факторів. Чисельна перевага була на боці українців, які становили більшість населення. У Харкові, за матеріалами перепису 1926 р., мешкало 38,5 % українців та 37,1 % росіян. У 1939 р. українців налічувалось вже 48,5 % при зменшенні питомої ваги росіян до 32,9 %. Зміна етнічного складу харків'ян не потягла за собою розширення сфери панування української мови. Харків залишався російськомовним містом.

Одним із наслідків Першої світової війни та революції стало значне збільшення чисельності харківського єврейства. У 1920 р. у Харківській губернії мешкало 61548 чоловік або у 5 разів більше, ніж у 1897 р. Майже 55,5 тис. євреїв проживали у Харкові, де їх питома вага становила 20,5 %. Надалі, протягом 20–30-х рр., цей відсоток дещо зменшився. У 1939 р. чисельність євреїв у Харківській області становила майже 137 тис., тобто 5,3 %, у т. ч. у Харкові – 130 тис., або 15,6 %.

Міжнаціональну спільноту міста зламала війна. Основні народності Харкова за обсягом зменшення їх чисельності під час війни можна розділити на дві групи. До першої можна віднести ті народи, які втратили половину і більше своєї людності, – євреї, білоруси, росіяни. До другої – ті, які втратили приблизно четверту частину людності, – українці, поляки, вірмени, татари. Зважаючи на те, що в цілому місто втратило половину своєї людності, остання частина вцілілого підвищила свою питому вагу. Дуже суттєвими виявилися зміни у складі міського українства. Його питома вага в Харкові підвищилась в 48,5 % у 1939 р. до 67,2 % у 1941 р. Отже, серед підкупаційного населення міста було дві третини українців.

Трагічна доля була підготовлена нацистами харківському єврейству, за даними реєстрації грудня 1941 р., євреїв налічувалось у місті 10271 особа (не всі були охоплені). Німці збиралися за короткий час вирішити єврейське питання шляхом тотального їх винищення. Тому після перших зведених статистичних даних про людність Харкова, де були зафіксовані також євреї, останні повністю зникають зі статистичних звітів.

Таким чином, Друга світова війна залишила найтяжчий слід у демографічній структурі Харкова. Численні мобілізації чоловічого населення до Червоної Армії та масова загибель людей на фронті, евакуація у східні райони країни, нацистський геноцид та небачений голодомор привели до незворотних втрат та змін у структурі харківської людності.

2. Встановлення «нового порядку»

З початком окупації України відбувалася розбудова багатоступеневих органів окупаційної влади.

Новий етап розвитку військового управління розпочався 9 лютого 1942 р., коли владу в місті перебрала фельдкомендатура 787, перетворена через відповідне кадрове посилення на штандорткомендатуру. Вона виконувала свої функції, спираючись на три районні ортскомендатури. Після того, як у травні 1942 р. фронт почав різко рухатися на схід, були проведені нові розмежування тилкових районів армій та груп армій, а також рейхскомісаріату «Україна». У липні 1942 р.

значна частина Харківщини перейшла з армійського тилового району 585, який рухався на схід разом із 6А, до тилового району групи армій «В» Відтепер штадтортскомендатура «Харків» підпорядковувалась безпосередньо його командуючому. Охорона сільських районів Харківщини стала завданням 213-ї охоронної дивізії.

Головною опорою окупаційного режиму в Харкові були розквартировані тут спеціальні дивізії охорони, а також різні підрозділи фронтових та тилкових частин і установ. Їх чисельність перевищувала 100 тис. чол.

Для ведення винищувальної війни необхідний був потужний розгалужений апарат насильства, який просувався б слідом за військовими і у тісній співпраці з вермахтом виконував би функції «замирення» загарбаної території. Ці завдання виконували в Україні ейнзацгрупи Ц і Д поліції безпеки та СД. Вони здійснили величезну кількість злочинів, за що Нюрнберзький трибунал назвав їх «гестапо на колесах». Лише зондеркоманда 4а знищила до 30 листопада 1941 р. 59018 чол. Пізніше вона зробила свою чорну справу у Харкові, знищивши євреїв міста у січні 1942 р. Після цього у Харкові була утворена стаціонарна команда поліції безпеки та СД.

Процес створення розгалуженого поліцейського апарату в Харкові зайняв певний час. Спочатку поліцейська справа повністю знаходилася в руках військових. У липні 1942 р. тут була запроваджена посада начальника СС і поліції, підпорядкованого Гімmlеру. Восени 1942 р. поліцейські сили Харкова склалися зі спеціальних груп польової жандармерії та таємної польової поліції, команди поліції безпеки та СД, а також жандармерії та шуцполіції, підпорядкованих начальнику поліції порядку. Чисельність німецьких поліцейських сил постійно зростала і сягнула в листопаді 1942 р. 1256 чол. Але навіть значних німецьких поліцейських сил було замало для наведення «нового порядку» в Харкові. І тому окупаційна влада залучала до служби в поліції місцеве населення. На кінець листопада 1942 р. загальна чисельність шуцполіції в місті становила 313 німців та 761 чол. з місцевих жителів, а жандармерії відповідно 943 та 605.

Використання місцевого населення в поліцейських силах не обмежувалось німецькими підрозділами. В Україні вже з перших днів окупації почалося створення української міліції, яка згодом все більше ставала непідконтрольною, що не влаштовувало окупаційну владу. 6 листопада 1941 р. Гіммлер видав указ про створення спеціальних поліцейських сил із місцевого населення, відомий ще як наказ про так званий «шуцманшафт» (Schutzmannschaft). Відповідно до нього, українська міліція була розпущена. До літа 1942 р. використання місцевого населення з поліцейською метою було впорядковано.

Після загарбання Харків на декілька днів був відданий на поталу воякам. Вони вішали, розстрілювали під виглядом боротьби з опором та саботажем, гвалтували жінок, грабували. Військове управління в Харкові несе відповідальність за насадження в місті системи заручництва. Трагічною була доля радянських військовослужбовців, які потрапили в полон. У Харкові було створено два великих табори військовополонених.

І надалі найбільш жакливою стороною окупації були терор та репресії проти місцевого населення. Великої трагедії зазнало харківське єврейство. Подібно до інших міст, у Харкові також існувало тісне співробітництво між вищим СС- і поліцайфюрером, командуванням 6А, штадткомendanтом і зондеркомандою 4а. Усього було безжально замордовано 12–15 тис. харківських євреїв. Частина з них загинула у так званий «душогубці», або газвагені. Інші були знищені у Дробицькому яру. Про ці злочини в Харкові йшлося на Нюрнберзькому процесі.

Репресії проти цивільного населення Харкова тривали протягом усього періоду окупації. Проте найбільших масштабів вони набували в перші тижні окупації міста. Особливо під час другого його загарбання дивізіями СС «Рейх» та «Адольф Гітлер» в березні 1943 р. Але на вулиці вже була весна 1943 р., позаду був Сталінград, і в політиці окупаційної влади поступово відбуваються зрушення. Усвідомлюючи залежність результатів війни від позиції місцевого населення, дехто в керівництві Німеччини вважав за доцільне скорегувати свою політику, проголосити курс на співробітництво з українцями, залучити їх до тотальної

боротьби з більшовизмом. Звідси і деяке пом'якшення політики. Проте докорінних змін режиму не сталося.

Поряд з репресіями не менш жахливим явищем була «стратегія голоду», здійснювана окупаційною владою на адресу місцевого населення. Затверджений Гітлером план знищення слов'ян через голод був спрямований проти населення лісової зони та міст. Відповідно до цієї стратегії здійснювало військову кампанію і командування вермахту. Проте з часом набирають більшої сили прагматичні міркування. Виявилось, що окупаційна влада у зв'язку з несприятливим перебігом воєнних дій не могла оптимально експлуатувати сільське господарство, при цьому одночасно тримати під контролем засуджене до голоду міське населення.

Особливо протиріччя виявилися у Харкові. Було би неприпустимим, вважав Гітлер, у середині жовтня 1941 р. годувати радянське населення за рахунок німецької держави.

Зважаючи на те, що у містах були тисячі німецьких солдат, які мали бути забезпечені всім необхідним та робочою силою, відбувається поступовий відхід від «головної стратегії». Проте реальні їх результати були незначними. До кінця літа 1942 р. систематичного постачання людної Харкова продовольством взагалі не було, а з впровадженням карткової системи в серпні 1942 р. напружене продовольче становище, яке межувало з голодом, не було подолане.

З наближенням фронту до Харкова була визначена й економічна стратегія окупантів щодо міста. Спочатку на заводи Харкова були покладені важливі завдання. Але загальний стан справ на велетенських машинобудівних заводах, скрутне становище з електроенергією не дозволили організувати широкомасштабне виробництво. Місто стало важливою базою ремонту військової техніки вермахту, особливо бронетанкової, а також виробництва деяких агрегатів і товарів широкого вжитку. У серпні 1943 р. відступаючі німецькі частини перейняли тактику спаленої землі. У Харкові 70 % підприємств, відповідно до плану очистки, підірвані безпосередньо військами. Все найважливіше майно вивезене. До війни промисловість Харкова нараховувала 1026 підприємств, у т. ч. великих та середніх – 400. У серпні 1943 р. залишилися лише згарища.

Однією з трагічних сторінок Другої світової війни була доля так званих примусових робітників, переважно насильно депортованих з батьківщини до Німеччини. Вкрай важкі умови життя та соціальна демагогія нової влади стали причиною того, що в кінці 1941 – на початку 1942 р. невелика частина харків'ян погодилася на виїзд до Німеччини, і був сформований перший потяг «остарбайтерів». Дуже швидко ті, хто поїхав, зіткнулися з суворою реальністю. З провалом добровільної вербувальної кампанії у Харкові нова влада вдалася до відверто примусових заходів, брутального полювання на людей. Усього, за офіційними даними, з Харківщини було вивезено на каторжні роботи до Німеччини 164 тис. чол.

Реалії війни, перебіг фронтових подій чим далі, тим більше змушували нову владу виявляти не лише твердість та жорстокість до підкореного народу, але й гнучкість та соціальну демагогію. Дійсно, існувала різниця в позиції та політиці на адресу місцевого населення вермахту та СД, протиріччя між нацистським керівництвом та принаймні частиною вермахту, яка намагалася зберегти свою честь. Якщо діяльність ейнзацгруп диктувалася не військовою необхідністю, а виключно ідеологічними міркуваннями, то позиція німецьких військових частин коливалася поміж відвертою ворожнечею і брутальністю та розумінням становища місцевого населення. Народна пам'ять зберегла не лише страхіття окупації та репресії гестапо, але й факти гуманного ставлення солдатів вермахту до дітей та старих. Про це свідчать спогади сучасників, а також архівні документи.

3. «Українське цивільне управління»

Харківська міська управа (ХМУ) була започаткована військовими на другий день окупації міста. За німецьким взірцем у Харкові мали бути поставлені до влади міський та районні бургомістри, підпорядковані німецькому обербургомістру. Останнім був призначений оберст Петерс-Кнотте, а бургомістром, головою Харківської міської управи – професор О. І. Крамаренко. Після ліквідації у січні 1942 р. посади німецького обербургомістра О. І. Крамаренко очолив міське самоврядування Харкова. На цій посаді він

перебував до кінця квітня 1942 р., коли був відсторонений німцями, а в серпні того ж року розстріляний. Другим обербургомістром став відомий представник українського націоналістичного руху Харкова, адвокат О. П. Семененко.

Військова влада була головним чинником формування складу та функцій місцевого управління. На кінець 1941 р. ХМУ складалась із президії (голова – Крамаренко О. І., заступник – Сліпченко М. С., відповідальний секретар – Полуведько К. М.), а також дев'ятнадцяти інших підрозділів: таємна частина, відділи адміністративний, пропаганди, персональний, фінансовий, міських підприємств, торгівлі, правовий, енергетики та підприємств державного значення, житловий, охорони здоров'я, культури та освіти, земельний, релігійний та ін. У них працювало біля 400 співробітників. Переважна більшість відділів проіснувала до першої евакуації ХМУ у лютому 1943 р. та була поновлена навесні 1943 р. після другої окупації міста.

ХМУ приділяла увагу розбудові національного життя міста, проведенню українзації апарату управління, впровадженню української мови в діловодство, усі сфери життя та спілкування, розбудові української культури та освіти. Важливим напрямом роботи ХМУ повинно було стати впорядкування міського господарства. Не працювали підприємства, водогін та каналізація, не було електричного струму, опалення, зруйновані були міський транспорт, багато житлових будинків тощо. Відбудовчі роботи розпочалися вже в листопаді 1941 р. Але відбудовані енергетичні потужності становили менше 2 тис. кВт. за наявної першочергової потреби 17 тис. кВт. Брак електроенергії відчувався протягом усього періоду окупації. У 1942 р. був частково поновлений водогін, але вода населенню майже не подавалася. Повільно здійснювалась відбудова підприємств. У міру того, як вони частково ставали до ладу, військова влада приймала рішення про підпорядкування їх безпосередньо німецькій Вікдо.

Щоб відновити нормальне життя в місті, треба було задовольнити хоча б мінімальні потреби населення в харчах, товарах широкого вжитку. Це завдання і було покладено на торговельний відділ ХМУ та облспоживспілку, проте вирішити

його вони не спромоглися. З жовтня 1941 р. і до серпня 1942 р. організованого постачання продуктів населенню міста не було.

Представництвом ХМУ в районах міста були бургомістрати. Вони утворилися в листопаді 1941 р. з 19-ти районах міста відповідно до колишніх підрайонів міліції і нараховували більше 1100 співробітників. Надалі їх структура та штати змінювались. Накази нового режиму були дуже різні, від виявлення більшовицьких агентів і до проведення обов'язкової реєстрації собак. Часто-густо німецький обер-лейтенант командував місцевими бургомістрами та погрожував їм численними карами.

Поряд із силовими функціями районні бургомістрати мали на меті організацію можливого за тих умов виробництва в районі, а також підтримку елементарного загальногромадського порядку та санітарного стану. Вони давали дозвіл на прописку прибулих у Харків людей, розглядали заяви про виїзд громадян, вирішували справи про видачу паспортів, перепусток тощо. Отже, районні бургомістрати повинні були поряд із завданнями виключно воєнного часу займатися також повсякденними поточними справами.

Місцеве українське самоуправління опікувалося соціальною політикою та культурною сферою. Відділ освіти перебудовував стару радянську школу, змінюючи її зміст, надаючи навчальному процесу антирадянської спрямованості. Крім освітньої сфери, ХМУ здійснювала керівництво та направляла діяльність різних установ культури – театрів, музеїв, картинної галереї, бібліотек, архівів тощо.

Харківська піраміда міського самоврядування розхитувалася протягом усього періоду окупації німцями, різними політичними силами, радянським рухом Опору. Корумпованість та службові злочини захопили широкі верстви владних структур чиновників. У цілому, 20-місячна діяльність органів місцевого управління в Харкові не задовольнила ні німецьку владу, ні широкі верстви населення. Німецьку владу – через обмежений вплив та авторитет ХМУ серед населення міста, палахкотіння інтриг та боротьбу різних груп всередині міського управління, існування більшовицьких агентів, неспроможність відновити індустрію міста,

безумовно і точно в термін виконувати накази. Населення міста після невинуватених перших надій на реальне самоврядування, захист його інтересів перед німцями мало нагоду пересвідчитися у безвладності ХМУ, підпорядкованої німцям, причетності управлінців до репресивних акцій. «Новий порядок», встановлений у місті окупантами, пов'язувався простою людиною і з українською поліцією, і бургомістрами.

4. Політичні об'єднання підкупаціного Харкова

Всупереч пануючим старим уявленням про існування тільки двох ворожих таборів – фашистського та більшовицького, – політичний небосхил підкупаціного Харкова був різнополярним та охоплював різні за змістом політичні і громадські рухи та об'єднання. Поряд з німецькою військовою владою та радянським рухом Опору у місті діяла дворянська організація, впливовою політичною силою були українські націоналісти.

З перших днів окупації Харкова відбувався процес консолідації небільшовицьких сил. Харківська дворянська організація була створена задля поновлення прав, привілеїв, захисту інтересів дворянства. Вона нараховувала до 20 чол., керівником став В. М. Бекарюков, а серед інших були колишній член Державної думи царської Росії Д. І. Герценвиць, О. М. Рудинський, М. Я. Волконський, П. М. Раєвський, фон Лауниць та ін. Чіткої організаційної структури дворянська організація не виробила. Офіційного прийому нових членів до організації не було, прийнятим до неї вважався дворянин, який давав свою згоду та погоджувався з метою організації. Протоколів, членських квитків, внесків, – всього цього не було. Не було і розгорнутої програми. Більшість членів дворянської організації була монархістами, вважала прийнятним встановлення в Україні гетьманської влади П. Скоропадського, поділяла його програму.

Метою об'єднання дворян було створення реальної політичної сили, спроможної посісти керівні посади у місті. Зрештою, харківські дворяни спромоглися зайняти ряд важливих посад у місцевому самоврядуванні. Однак посісти ключові позиції дворянам не вдалося, бо їх вплив був значно меншим за

націоналістів-доленківців. Стосунки між ними не були ідеальними. Ставлення дворян до місцевих націоналістів було неоднозначним. Керівництво їх вважало, що більшість організації – це російські дворяни та зрусифіковане українське шляхетство, які мають виборювати монархічні ідеали, демонструвати відданість традиціям російського дворянства, його культурі.

Німці не давали офіційного дозволу на існування дворянської організації. проте не забороняли проведення нарад. У серпні 1942 р. керівник організації В. М. Бекарюков при нез'ясованих обставинах був заарештований. Після його загибелі керівництво дворянами перебрав Д. І. Герценвиць, активність організації поступово згасає. Напередодні звільнення міста більшість дворян емігрувала на Захід, але частина їх залишилась у Харкові. Вони були заарештовані радянськими органами та засуджені до виправно-трудоих таборів за належність до «антирадянської окупації».

Значно впливовішою політичною силою в окупованому Харкові були українські націоналісти. Вони походили з різних регіонів і не були монолітними. Усередині їх існували різні течії – від радикальних прибічників активного українського державотворення до поміркованих прихильників розбудови українського Харкова. Серед політичних рухів були й такі, котрі можна розглядати як відгалуження українських, принаймні західноукраїнських організацій, але більшість їх була місцевим, суто харківським витвором. Аналіз їх ідейних засад та політичної практики дає можливість припустити, що у Харкові на початку окупації зустрілися дві структури та концепції українського націоналізму. Перша – західноукраїнська – представлена значно ширше мельниківцями, ніж бандерівцями. Друга – так звана «традиційна українська громадськість» – місцевими харківськими прибічниками українського націоналізму. Вплив першої особливо відчувався на початку окупації. проте після перших успіхів, досягнутих завдяки енергійності, настирливості, відданості ідеї націократичної держави, головний провід у національному житті Харкова з весни 1942 р., після початку німецьких репресій і проти мельниківців, переходить до В. А. Доленка, репрезентанта так званого «традиційного громадянства» Харкова.

Безумовно, Харків, у недавньому минулому столичне місто, мав свої тривкі традиції українського національного руху. Харківська українська громада в роки німецької окупації була представлена відомими людьми, зокрема, В. А. Доленком, О. П. Семененком, В. В. Дубровським та ін. Струнка вертикаль харківської націоналістичної організації включала: політичний провід – Громадський комітет (ГК) – легальні, широкі організації Просвіти, обласної кооперації, Союзу українок, Купецького комітету та ін. Громадському комітету поступово підпорядкувалися українські адміністративні установи: земельна управа, управління держмаєтків, заготзерно, облспоживспілка та ін. Увага доленківців була зосереджена на залученні до співпраці в ГК усіх «свідомих українців», перебиранні в свої руки місцевого самоврядування, регулюванні життя цивільного населення міста та його українізації, збереженні «українських інтелектуалістів», боротьбі з «комуністичними залишками», налагодженні співпраці з німцями. ГК перетворився у впливову силу та досяг в окремих галузях успіхів. Його членами були згодом обсажені майже всі посади українського цивільного самоврядування в місті та області. Навіть неприхильні до доленківців люди підкреслювали дисциплінованість та спаяність харківських націоналістів, які напередодні визволення міста залишили його монолітною групою та виїхали на захід.

Програма діяльності ГК склалася не відразу і зазнавала трансформацій. Як зазначали у повоєнний період її автори, спочатку платформа ГК визначалася такими пунктами: суверенна українська держава, народоправний устрій, боротьба з більшовизмом, лояльне ставлення до німецької армії. Проте незабаром була знята головна політична вимога – досягнення незалежності України. В умовах суворої заборони політичних партій та об'єднань доленківці, аби зберегти свій легальний статус, відмовляються від державницьких гасел і зосереджують свою діяльність на конкретних практичних завданнях, в основному у дозволених окупаційною владою межах. Окрім прикладної спрямованості концепції доленківців, звертала на себе увагу відсутність агресивних, ворожих закидів на адресу російського та російськомовного населення. Сформований в умовах східноукраїнського національного розмаїття, увібравши певною мірою менталітет

місцевої людності, східноукраїнський націоналізм був більш толерантним до етнічних неукраїнців. Винятком у період окупації були євреї, яких знищували німці і цькували місцеві націоналісти.

Важливу роль у згуртуванні української громадськості відігравала Просвіта – найбільш масова з усіх існуючих у місті громадських організацій. Велику увагу приділяли Громадський комітет та Просвіта відродженню у Харкові парафій Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Окупаційна влада задекларувала свободу віросповідання для місцевого населення. Зважаючи на це, у місті відновила свою діяльність православна церква. Вже в 1942 р. на Харківщині діяло понад 200 церков. Особливо швидкими темпами збільшувалася чисельність приходів УАПЦ, яку очолив старіший митрополит України Ф. Булдовський. На УАПЦ спочатку робила ставку і нова влада. З часом відновлює діяльність і Автономна православна церква, яка підпорядковувалась Москві. Загострення стосунків між православними конфесіями в Харкові не могло не позначитися на спроможності церкви задовольнити релігійні потреби місцевого населення в страшний час окупації.

Відсутність чітко визначених політичних орієнтирів, легальна діяльність Громадського комітету зумовили повоєнні звинувачення на адресу доленківців у колаборації з боку різних політичних сил – не тільки радянської України, але й націоналістів. *Досить гостро виступали проти доленківців бандерівці.* Підстави для звинувачення доленківців у співпраці з німцями, як, до речі, й інших націоналістичних угруповань, існували. **Доленківці** так само, як їх опоненти, виносили суворий вирок на адресу бандерівців, мельниківців та ін.

5. Радянський рух Опору

В області ще до окупації був сформований підпільний обком КП(б)У. Проте його дійсний склад ніколи не був обнародований, а був оточений щільною завісою партійної таємниці. Це пояснюється тим, що до його складу партійні історіографи заднім числом включили тільки тих керівників, хто залишився на окупованій території і взяв участь у боротьбі. Дехто з них залишив свої посади

напередодні окупації і подався у радянський тил. Усього на окупованій території Харківської області мали залишитися на підпільній роботі 2662 членів і кандидатів партії і 1789 комсомольців – усього 4442 особи. У тому числі в Харкові, за неповними даними, – 134 комуніста, 7 комсомольців і 34 безпартійних.

Безпосередня робота з формування і підготовки харківського підпілля здійснювалася протягом серпня-вересня 1941 р. Підбір кандидатів проводився в надзвичайно короткий термін, з великим поспіхом. На керівну роботу в області висувалися партійні керівники районних організацій, голови райвиконкомів, начальники управлінь НКВС. Дехто з організаторів харківського підпілля стверджував у своїх мемуарах, що всі кандидати, відібрані в партизанські загони і диверсійно-розвідувальні групи, пройшли спеціальну підготовку. Однак у архівних дослідженнях немає свідчень про те, яку спеціальну підготовку проходили підпільники.

З перших днів окупації міста підпільники опинилися в скрутній ситуації. Харківщина стала прифронтовою територією, буквально нашіпиговою солдатами вермахту. Підпільники зустрілися з досвідченою і високопрофесійною каральною машиною, яка використовувала цілий набір превентивних акцій. У таких умовах багато секретарів підпільних райкомів евакуювалися у радянський тил. З 175 чоловік, залишених для підпільної роботи у Харкові, у 1945 р. були дані лише про 57. Більшість з них не зуміла виконати поставлені завдання. У 1944–1945 рр. Харківський обком партії зітвердив звіти і повернув партійні квитки лише 16 членам партії.

Отже, розгалужена мережа партійних підпільних організацій, що існувала в планах і звітах Харківського обкому партії, була зруйнована в перші дні окупації. Поряд з об'єктивними причинами позначилися прорахунки і помилки підготовчого періоду. Тому в нових умовах секретарю підпільного обкому І. І. Бакуліну необхідно було створити керівне ядро харківського підпілля, відновити районні підпільні організації. Всупереч офіційній легенді архівні документи доводять, що дійового керівництва і допомоги підпіллю з боку Харківського обкому і ЦК КП(б)У не було, особливо в початковий період

окупації. Був порушений зв'язок з «Великою землею», практично була відсутня матеріальна база підпільної роботи. Голод був одним з великих ворогів харківського підпілля.

На початку 1942 р. навколо І. І. Бакуліна формується центральне ядро радянського опору, до якого поряд із членами партії входили і безпартійні. Разом з М. Ф. Дубенком, І. Ф. Гаркушею, А. М. Китаєнком, Г. П. Синициним, І. Д. Штефаном велику роботу проводили Н. М. Даньшева, Є. С. Барановська, О. Ю. і М. Ю. Першини, родина патріотів Омельченків та ін. Під керівництвом Харківського підпільного обкому партії розгорнув роботу підпільний обком комсомолу. До його складу увійшли О. Г. Зубарєв, П. А. Глущенко і О. Г. Нікітіна. Діяльність обкому комсомолу була недовгою. Наприкінці січня 1942 р. О. Зубарєв і Г. Нікітіна були арештовані, а 15 лютого розстріляні.

Організацією осередків радянського Опору на окупованій території поряд з партійними і комсомольськими установами займалися також органи НКВС. Резидентом Управління КНДБ по Харківській області в період окупації став М. Є. Студенський – 2Покровський». Йому вдалося зайняти посаду бургомістра 9-го району. Наприкінці березня 1942 р. резидент «Покровський» був арештований гестапо. З агентури «Покровського» залишався на волі М. С. Писарєв – «Сміливий», який став працювати замість нього бургомістром.

Найбільш видатним радянським агентом в адміністрації Харківської міськуправи був К. М. Полуведько. У літературі висловлювалось твердження про належність його до групи НКВС, що організувала і здійснила вбивство провідника ОУН полковника Є. Коновальця. У Харкові при німцях він зайняв високу посаду відповідального секретаря в Міській управі, проводив розвідувальну роботу. К. М. Полуведько був розкритий нацистською службою безпеки в середині лютого 1942 р. і загинув у катівнях гестапо.

Боротьба харків'ян із загарбниками прийняла різні форми. Поряд із проведенням агітаційної роботи, поширенням листівок і зведень Радінформбюро підпільні організації та групи здійснювали диверсійні акції, раніше ця боротьба розглядалася в літературі як вища форма опору німецько-фашистським

загарбникам. Вважалося очевидним, що радянські люди активно підтримували і допомагали озброєним месникам. Не бралися до уваги особливості і конкретні умови боротьби, специфіка її у різних регіонах України, у сільській місцевості і містах, прифронтових областях. А між тим, у діяльності диверсійних груп було чимало невинуватених акцій, особливо в світлі численних жертв серед цивільного населення. Немає, наприклад, однозначної оцінки численним вибухам і пожежам у Києві, Харкові й інших містах України в перші дні окупації. Наскільки взагалі була виправдана тактика «спаленої землі» з військової і людської точок зору? Як ставилося до неї населення окупованих територій? Очевидно, що колишня схема всенародної підтримки цих акцій не відповідає дійсності. Деякі документи, що зберігаються в архівах Харкова, підтверджують цей висновок.

Опір харків'ян нацизму мав багато в чому стихійний характер, що підкреслює його глибокі корені в народі. Харків'яни вороже ставилися до ідеології нацизму, жорстока політика окупантів породжувала глухий опір і відкриті форми непокорі загарбникам. Багато харків'ян саботувало накази військової влади, чимало красномовних фактів економічного саботажу містять архівні документи. Протягом періоду окупації у місті діяли декілька патріотичних груп. Високу гуманність і самовідданість виявили харківські медики, жінки, які, ризикуючи життям, рятували від смерті співгромадян.

Доля Харківського партійного підпілля була трагічною. Улітку 1942 р. гестапо завдало смертельного удару по керівному ядру підпільного обкому партії. Були арештовані І. І. Бакулін і його найближчі соратники, усі вони були страчені.

Харківське підпілля було складовою частиною антифашистського визвольного руху. В ньому брали участь різні прошарки населення Харкова, не залежно від національної або партійної приналежності. Навіть у складі керівної ланки партійного підпілля приблизно половину складали безпартійні громадяни. Основні цілі і зміст радянського Опору не слід ідеологізовувати. У період боротьби проти нацизму стала особливо зрозумілою значимість загальнодемократичних, загальнолюдських цінностей. Люди боролися за традиційні цінності – Батьківщину, родину, волю. Наші співгромадяни зазнали

незлічених жертв і виявили самопожертву і героїзм у досягненні спільної Перемоги над фашизмом.

Харків'яни вороже ставилися до нацистської ідеології і політики. Жорстокий окупаційний режим породжував глухе невдоволення, що переростало у відкритий протест. Вони жили і були головним джерелом сили харківського руху Опору, що включав людей різної національності, незалежно від їх соціального походження і партійності. Варто відмовитися від далеких від дійсності стереотипів про всенародний, масовий опір загарбникам. Не можна забувати, що найбільш дієздатна й активна частина населення була мобілізована в Червону Армію й евакуйована в радянський тил. Якщо задати дуже коротке питання, хто ж був самою типовою постаттю підкупаційного Харкова, то найкоротша відповідь буде така – українка. Українка – мати, жінка, дівчинка-підліток. Разом зі старшими й дітьми вони становили п'ять шостих окупованої людності Харкова та попри всі біди і нещастя трималися, рятуючи своїх дітей, – майбутнє міста.

Опір харків'ян фашизму в 1941–1943 рр. був складовою частиною антифашистської визвольної боротьби народів. Наші співгромадяни виявили самопожертву і героїзм у досягненні загальної Перемоги над фашизмом, проте зазнали величезних незворотних втрат. Війна не лише зруйнувала місто, серце кожного харків'янина було зранене нестерпними муками, які вони пережили. Війна наклала свій глибокий незагоєний шрам на всю подальшу історію Харкова.

Питання для самостійного опрацювання:

1. Коли й чому почалася Велика Вітчизняна війна?
2. Про які події війни вам відомо?
3. Що змінилося в житті Харківщини в період окупації?
4. Як проявився Голокост на території Харківщини?
5. Як називався режим терору, встановлений на окупованій території Харківщини?
6. Яке значення для Радянського Союзу мало звільнення міста Харкова від окупантів?

Теми рефератів:

1. Партизанський рух на Харківщині в роки німецької окупації.
2. І. Бакулін – керівник підпільного обкому комуністичної партії.
3. Простий Харків'янин в умовах війни (1941–1943 рр.).

Література для самостійної роботи:

- В боях за Харьковщину: Воспоминания участников Великой Отечественной войны. – 4-е изд., испр. и дополн. – Х. : Прапор, 1978. – 517 с.
- Гурченко Л. М. Мое взрослое детство /Л. М. Гурченко. – М., 1983. – 2-е изд.
- Дражевська Л. Харків у роки німецької окупації 1941–1943. Спогади / Л. Дражевська, О. Соловей. – Нью-Йорк, 1999.
- Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині : зб. документів. – К., Х. : Держвидав, 1944. – 55 с.
- Історія міста Харкова ХХ століття / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін. – Х. : Фоліо, 2004. – 686 с.
- Любченко А. П. Щоденник / А. П. Любченко. – Львів, Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1999. – 383 с.
- Ляховицкий Ю. М. Желтая книга, свидетельства, факты, документы / Ю. М. Ляховицкий. – Х. : Б-ка газеты «Бенсиах», 1994. – 124 с.
- Милюха В. Т. Кроки в безсмертя / В. Т. Милюха, Я. П. Шаповал. – Х. : Прапор, 1968. – 131 с.
- Мірошников Я. І. Нескорені харків'яни / Я. І. Мірошніков. – К. : Політвидав України, 1969. – 102 с.
- Скажи, Дробицкий Яр: Воспоминания. Документы. Очерки. – Х. : Прапор, 1991. – 201 с.
- Скоробогатов А. В. Західноукраїнські націоналісти у піднімецькому Харкові / А. В. Скоробогатов // Укр. іст. журн. – 1999. – № 6. – С. 81-89.

Скоробогатов А. В. Харківське міське самоврядування в 1941–1943 роках / А. В. Скоробогатов // Вісн. Харк. ун-ту. – 1997 – № 396. – Історія. – Вип. 29. – С. 167-176.

Скоробогатов А. В. Населення Харківщини напередодні Другої світової війни / А. В. Скоробогатов // Вісн. Харк. ун-ту. – 1999. – № 442. Історія України. – Вип. 3. – С. 158-164.

Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Июнь 1941 – 1943 гг. Сб. док. и матер. – Х., 1965.

Тема 8. Від відбудови до перебудови (друга половина XX ст.)

Лекція 10. Відбудова Харкова в повоєнні часи (1945–1955 рр.)

1. Збитки Харківщини за роки окупації.
2. Організація будівництва в Харкові.
3. Особливості відбудови промисловості.
4. Стан сільського господарства.
5. Наступ реакції на культуру. Літературні процеси 1940–50-х рр. на Харківщині.

1. Збитки Харківщини за роки окупації

Перехід від війни до мирного будівництва в Харкові відбувався у надзвичайно складних умовах. Втрати від неї були величезними. Демографічна ситуація в Харкові суттєво змінилася. Протягом війни Харків зазнав значних людських втрат. Сотні тисяч харків'ян евакуювалися на схід, загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни, померли від голоду і хвороби, або були страчені під час фашистської окупації, відправлені на роботу до Німеччини. Від рук фашистських катів загинуло близько 280 тис. чоловік і понад 180 тис. було забрано до Німеччини на примусові роботи. Харків лежав у руїнах. На 1 січня 1945 р. в місті проживало 459,3 тисячі мешканців – майже вдвічі менше, ніж до війни (у 1939 р. – 832 тис.). Влітку 1946 року були скасовані останні перешкоди для тих, хто хотів повернутися – перепустки для проїзду залізницею, не

припиняла роботу урядова комісія з регулювання в'їзду до Харкова. Поступово населення міста збільшувалося: у 1948 р. воно становило 687,5 тис., у 1950 р. – 716,1 тис., у 1953 р. – 802,9 тис., у 1955 р. – 878 тис. Населення збільшувалося як за рахунок природного, так і механічного приросту. При цьому переважав останній. Так, у 1945 р. він сягав 114,9 тис. чоловік, а у 1946 р. – 90 тис. З 1947 р. рух населення відносно стабілізувався і коливався в межах від 29 тис. у 1953 р. до 7 тис. у 1955 р.

Природний приріст буз значно менший, ніж механічний. Тільки в голодному 1947 р. померло майже на 900 осіб більше, ніж народилося. Народжуваність перевищила смертність на 4,4 тис. тільки в 1948 р. У 1955 р. природний приріст становив близько 8 тисяч. На жаль, майже кожна 6-та дитина вмирала у віці до 1 року, діти вмирали переважно від запалення легенів і шлунково-кишкових захворювань. Пологові будинки не мали обладнання для лікування недоношених дітей. До того ж, слід зважити на загальну бідність, незбалансоване харчування, які негативно відбилися на стані здоров'я вагітних жінок і новонароджених. Влада, в основному, забезпечувала зростання народжуваності шляхом заборони абортів (заборона діяла з 1936 по 1955 р.) і стягнення т. з. «холостяцького» податку з одиноких чоловіків і жінок. Від сплати цього податку жінок звільнили тільки в 1957 р.

Війна зруйнувала не дуже високий, але більш-менш пристойний для тих часів життєвий рівень, якого досягла країна на початку 40-х років. Майже повністю було знищено середовище, в якому мешкали люди: житло, соціальна інфраструктура міста, порушено водо-, тепло-, електропостачання. Люди не мали постійного прибутку і через це недоїдали, були погано вдягнуті і взуті, часто хворіли.

Війна завдала важкого удару по системі охорони здоров'я. Вона фактично припинила своє існування. Під час фашистської окупації в Харкові були повністю зруйновані приміщення 85 і частково 121 лікувально-санітарного закладів. Майно і прилади цих закладів було пограбоване. Загальні матеріальні збитки системи

охорони здоров'я Харкова за неповними підрахунками склали 85172,3 млн. карбованців.

2. Організація будівництва в Харкові

У таких катастрофічних умовах у 1945 р. розпочалась повоєнна відбудова Харкова, яка продовжувалася з великою напругою більше десяти років.

У першу чергу необхідно було налагодити житлове будівництво. До війни Харків мав значний житловий фонд – 35000 будівель загальною площею 4100 тис м². Більше половини житла було зруйновано й пошкоджено. У 1943–1945 рр. відбудова проводилась, в першу чергу, як ремонт найменш пошкоджених будинків. На місцях створювались комісії з охорони житлового фонду. Вони мобілізували населення на упорядкування квартир, дворів. Громадськість брала активну участь у ремонті та благоустрої гуртожитків. До кінця 1945 р. було відбудовано 290 тис. м² житлової площі.

У 1946–1950 рр. темпи відбудови житлового фонду збільшились. Однак коштів, будівельних матеріалів не вистачало. До того ж будівельні організації, в першу чергу, піднімали з руїн виробничі площі. З року в рік не виконувались плани відбудови житла, які самі по собі були досить незначними. Для порівняння наведемо цифри: за 1945 р. план житлового будівництва був виконаний лише на 76 %. Тоді було побудовано 23 тис. м² замість 40 тис. м² житла; у 1948 р. по житловому фонду міськради було введено в експлуатацію 20,3 тис. м².

За три післявоєнні роки такі установи як Харенерго, Велозавод, Облзв'язок, Промтехбуд та інші не ввели в експлуатацію жодного метру житлової площі. У 1946 р. ХЕМЗ до побудови житла так і не приступив. Тільки ХТЗ побудував 11345 м² житла, що становило 132 % від плану.

У Харкові мало місце й індивідуальне житлове будівництво, але лише на околицях міста. Для його будівництва позику взяли лише 712 сімей, які використали 2 млн. крб., тобто 70 %. До кінця післявоєнної п'ятирічки (1946–1950 рр.) було відбудовано 800 тис. м² житла, з них 365 по фонду міськради. Хоч і

було розгорнуте нове будівництво в центрі міста і у віддалених селищах, довести фонд житла до довоєнного рівня не вдалося.

У 1950-х роках житлове будівництво у Харкові покращилося. Лише в 1954 р. було споруджено близько 100 великих житлових будинків. Були створені нові робітничі селища: ім. Молотова, Ново-Західне, Ново-Олексіївське, Салтівське, селище ХПРЗ та ін. Взагалі ж до 1954 р. було відбудовано і побудовано 1100 тис. м² житла. Хоча це і не задовольнило потреби харків'ян у житлі. А вони різко зростали в зв'язку з розширенням відбудови промисловості.

3. Особливості відбудови промисловості

Перехід промисловості міста до мирного будівництва був складним. Це також було пов'язано з наслідками війни. Збитки народного господарства Харківщини за неповними даними становили 28 млн. крб. З кінця травня 1945 р. почався перехід підприємств на випуск мирної продукції, скорочувалось виробництво озброєння. На підприємствах і установах вводився нормальний режим роботи. Працівникам надавались чергові відпустки, відмінялась наднормова праця, вводився восьмигодинний робочий день.

Промислові підприємства одержували планові завдання з випуску продукції. У 1945 р. капіталовкладення в народне господарство міста зросло до 625 млн. крб. Машинобудівні заводи, що виробляли продукцію для фронту, переходили на випуск сільськогосподарських машин, верстатів. Це вимагало нових організаційних форм виробництва, повної його перебудови, доукомплектування устаткування підприємств, переобладнання поточних ліній, іншого принципу кооперування промисловості. Але не вистачало матеріальної бази і робочої сили, що ускладнювало цей процес.

На перших порах машини і інструменти відновлювались самими робітниками з того, що вважалось непридатним. Нестача робочої сили вирішувалась за рахунок населення, яке прибувало з сільської місцевості. Широко використовувалась праця жінок та підлітків. Умови праці були важкими. У суворі зими, коли на дворі тріщав лютий мороз, у цехах було не тепліше. Залатані наспіх,

не покриті дахами, вони походили на величезні холодильники. У людей руки примерзали до металу. Відсутність належної охорони праці, медичного обслуговування, погане харчування, що погіршилось у зв'язку з голодом 1946–1947 рр., коли були зменшені норми хліба, а частину населення взагалі було знято з карткового забезпечення, викликали епідемії масових захворювань. Невипадково в жовтні 1947 р. у Харкові з'явилися хворі на тиф.

Мобілізуючи маси на відбудову господарства, адміністративно-командна система використовувала позаекономічні методи примусу. Цьому сприяли перманентно-пропагандистські засоби, що їх здійснював політичний режим. Реальний повсякденний ентузіазм людей система використовувала для прискорення післявоєнної індустріалізації. Взагалі, слід відзначити унікальні можливості режиму в мобілізації людських і матеріальних ресурсів для швидкого відродження економіки.

Перебудова промисловості Харкова на мирний лад завершилась у 1946 р. З серпня 1946 р. почалася розробка післявоєнного п'ятирічного плану розвитку господарства Харківщини. Для Харкова, як і для всієї країни, передбачалась першочергова відбудова і розвиток важкої промисловості на більш досконалій технічній базі. У 1950 р. намічалось випустити 25 тис. тракторів, у 5 разів більше парових турбін, у 2 рази – електромоторів потужністю до 100 кВт/годин, дати 33 % продукції верстатобудівної промисловості України. Виробництво електроенергії збільшувалось на 20–30 % від довоєнного рівня. Випуск цегли повинен був зрости в 3 рази, вапна – в 2 рази, цементу – 3 рази. Планувалось побудувати нові заводи з виробництва гіпсу, цегли, блоків, металоконструкцій, сантехнічних і монтажних виробів. Легка промисловість повинна була дати 121 % продукції 1940 р., а харчова – збільшити продукцію майже в 2 рази.

План був складним і мало реальним для виконання. Він був засобом політики форсованого розвитку економіки, традиційним для адміністративно-командної системи. Відбудова промисловості міста йшла не тими переможними кроками, як про це сповіщалось офіційними органами. Невипадково центральні та місцеві владні структури тримали під жорстким, суворим контролем весь хід відбудови,

безперестанно констатували відставання її темпів, затверджували часто нереальні терміни введення в дію цехів, за всяку ціну вимагали їх реалізації.

Значні труднощі виникли в галузі енергетики. До другої річниці визволення міста було відбудовано 6 електростанцій та 41 електроенергетична установка загальною потужністю в 177,8 млн. кВт. Та цього було недостатньо. Центральні союзні партійні органи констатували, що план вводу енергетичних потужностей у 1945 р. не був виконаний. Так само він не виконувався в 1946 і 1947 рр. Було відбудовано лише 76 % довоєнних потужностей. Це не забезпечувало ритмічної роботи підприємств міста. Електроенергія відпусkalась з великими перебоями, у системі міської енергетики виникали часті аварії і простої. У грудні 1948 р. радянським урядом було прийнято рішення про розширення Харківської енергосистеми. Планувалось ввести в дію ТЕЦ № 3, розширити ГРЕС № 2. У кінці 1948 р. місто почало одержувати електроенергію на рівні довоєнних років.

Основні зусилля харківських робітників були спрямовані на відродження машинобудівних заводів. Мужність окремих робітничих колективів дала відчутні результати. Одним з перших розпочалась відбудова турбінного заводу. За два роки тут були виконані величезні за обсягом роботи: розібрано 30 тис. тонн завалів, укладено 3 тис. кубометрів залізобетону, 2 тис. кубометрів залізної кладки, змонтовано 2900 т. металевих конструкцій. Відремонтовано 10 тис. м² віконних рам, відштукатурено 47 тис. м² стін, відновлено 40 км проводки, 12 км водопроводу. Вже в кінці 1945 р. турбінний завод почав випускати продукцію.

У цей же час було відбудовано більше половини виробничих площ заводу транспортного машинобудування. Серійний випуск складних машин на цьому підприємстві розпочався в березні 1945 р.

Але терміни відбудови підприємств постійно порушувались будівельними організаціями. У листопаді 1945 р. не була здана в експлуатацію перша черга тракторного заводу і він продовжував випускати тільки 4-5 тракторів на добу.

За 1944–46 рр. було відбудовано лише чверть довоєнних площ арматурно-радіаторного і котельно-арматурного заводів. Усього до кінця 1945 р. було введено в дію тільки 363 підприємства.

У перші роки на цих підприємствах із-за відсутності електроенергії застосовувалась ручна праця. Так, на турбогенераторному заводі нерідко крутили вручну шківки, деталі турбін обробляли не на спеціальних, а на звичайних верстатах.

Після 1946 р. відродження промисловості відбувалось значною мірою на новому устаткуванні. Воно супроводжувалось реконструкцією підприємств. Використовувалась більш досконала техніка і технологія. З'явилися автоматичні лінії на ХТЗ. 1948 рік був вирішальним у його відбудові. В цей час вступали в дію інструментальний і механозборочний корпуси, центральна лабораторія. До 100 поточних ліній було організовано в механічних цехах. Збиральні операції повністю були переведені на конвеєр. 28 липня 1948 р. з нього зійшов 15-ти тисячний післявоєнний трактор. За цю перемогу ХТЗ був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, 677 кращих робітників заводу та «Південстрою» було нагороджено орденами і медалями.

Поруч з відбудовою старих підприємств почалось будівництво нових. Завод «Електротяжмаш» намічалось ввести в дію в нереально короткий строк – три місяці. Але лише підготовка проекту затягнулась до травня 1947 р. Завод довгий час був будівельною площадкою. З січня 1948 р. він став діючим, постачав двигуни, генератори, апаратуру для магістральних тепловозів. У 1949 р. завод був добудований, почав виконувати план і працювати рентабельно.

У січні 1945 р. почалось будівництво первістки нової галузі промисловості України – 8 державного підшипникового заводу. Воно йшло з порушенням усіх строків. Будівельні роботи виконувались вручну. Продуктивність праці становила всього 50-60 % планової. Будівельний трест зірвав пуск першої черги заводу в січні 1946 р. Тільки 1 листопада 1947 р. було освоєно 124 типи підшипників і випущені перші 200 тис. штук цих підшипників.

Ще повільнішими темпами йшла відбудова підприємств легкої промисловості. В березні 1946 р. на першій панчішній фабриці була введена в дію тільки четверта частина виробничих приміщень. План січня і лютого 1946 р. виконаний лише на 29 %. На фабриці «Червона нитка» довго не відбудовувався

фарбувальний цех та парова котельня, внаслідок чого виготовлялась продукція низької якості. У 1946 р. було відбудовано 705 потужностей 7 шкіряного заводу. Він випускав лише 25 % довоєнної продукції. На 5-й взуттєвій фабриці в 1946 р. не було введено в дію жодної з намічених будівель.

Роками тягнулось відродження підприємств харчової промисловості. У 1947 р. почалась відбудова пивзаводу № 1 і продовжувалась до 1954 р. Потужність його складала всього 41 % від довоєнної. Довгобудом була і бісквітна фабрика.

Відбудовою промисловості міста займалось 40 будівельних організацій та трестів. Значна частина з них була малопотужною. Вони слабо забезпечувались матеріально-технічними та людськими ресурсами, роботи велись кустарно, рівень механізації довго залишався низьким. Більша частина будівельних організацій не виконувала планів, запізнювались зі здачею не тільки житлових, а й виробничих об'єктів. Якість будівництва була низькою. Це уповільнювало відбудову і реконструкцію промисловості.

І все ж таки, не дивлячись на значні труднощі, прорахунки, в 1948 р. з руїн було піднято 380 підприємств. Хоча недоліки в їх діяльності були значними. У перші роки п'ятирічки часто виникали перебої в матеріально-технічному постачанні підприємств, що приводило до простоїв, порушення нормального режиму роботи. Випуск продукції навіть на ХЕМЗі складав у першій декаді 10-15 %, а в третій – від 50 % до 70 %.

Існуюча система безринкових відносин не створювала стимулів для розвитку економіки. Харківське керівництво зробило спробу ввести обмежений господарський розрахунок. На підприємствах Харкова на кінець четвертої п'ятирічки на госпрозрахунок перейшло 328 цехів і 760 виробничих ділянок. Але в більшості випадків це було зроблено формально, бо навіть незначна самостійність була несумісна з адміністративно-командною системою.

Значні проблеми в післявоєнні роки виникли з робочими кадрами. У 1945–1946 рр. до робітничих лав влилось 100 тис. молодих робітників і 1144 тис. демобілізованих. Значна частина з них не тільки не мала кваліфікації, а взагалі не

працювала в промисловості. Для них була розгорнута система шкіл фабрично-заводського навчання. На деяких підприємствах організовувались школи майстрів, вечірні технікуми, стаханівські школи, індивідуальні заняття. Та якісний склад робітників залишався ще низьким. У 1950 р. на 33 машинобудівних заводах працювало 91320 чол. Серед них з освітою 1-4 класи нараховувалось майже 11 тис., неписьменних – більше однієї тисячі. Навіть на такому гіганті індустрії, як ХТЗ, малописьменних нараховувалось 2983 чоловіка, а неписьменних – 454.

У Харкові працювало 23206 інженерно-технічних працівників. Значна частина з них не мала вищої освіти, а були практиками. На 47 підприємствах інженерні посади займали 3117 чол., з них дипломованих тільки 1953. З 480 начальників цехів дипломованих інженерів і техніків нараховувалось 264, решта були практиками. Ще гіршою була справа з кадрами середньої ланки керівників – майстрами. На тих же підприємствах працювало 2879 майстрів, з них інженерів і техніків всього 592.

У післявоєнний період продовжувалось застосування позаекономічних засобів закріплення робочої сили на підприємствах. Діяв наказ від 26 червня 1940 р. про заборону виходу робітників і службовців самовільно з підприємств і установ. За це вони підлягали судовій відповідальності. Та стримати велику плинність робітників, особливо молоді, не вдавалось. Наприклад, у 1947 р. на ХТЗ було прийнято 5366 чоловік, а звільнено 3285 чоловік. У 1950 р. на промислові міста було прийнято на роботу 37641 чол., а звільнено 32341 робітник, з них 1779 самовільно пішло з підприємств.

Причинами високої плинності робочої сили були недостатня кваліфікація, низька заробітна платня, важкі умови праці, погане обладнання гуртожитків та їх перенаселення, неякісне харчування в їдальнях, відсутність можливості навчання та підвищення кваліфікації.

Такі явища негативно впливали на показники економіки.

Частина заводів і фабрик із року в рік не виконували планових завдань із валової продукції. У 1949 р. було 100, в 1950 – 43. 125 підприємств у 1950 р. не виконали плани з номенклатури та асортименту продукції.

Не дивлячись на всі труднощі, в 1950 р. виробництво продукції промисловості порівнянно з 1940 р. збільшилось на 12,9 %. Значний приріст продукції дало машинобудування. Кількість тракторів виросла в 1,9 рази, молотарок – у 5 разів, велосипедів – у 4 рази. Показники легкої промисловості були нижчими, ніж до війни. З року в рік не виконувались плани здачі житла в експлуатацію.

І все ж таки поступово Харків знову став одним із найбільших індустріальних центрів нашої країни. Вирішальну роль у відбудові та подальшому розвитку економіки Харкова відігравала творча активність трудящих, яка знаходила вихід у русі, що одержав назву соціалістичного змагання. Він широко використовувався місцевою владою для прискорення темпів розвитку промисловості, як метод позаекономічного тиску. Місцева влада штучно повторювала і поширювала всі почини, які виникали під керівництвом центру. Особлива увага приділялась змаганням за дострокове виконання п'ятирічки. Найбільш поширеною формою змагання був стаханівський рух. Якщо в 1949 р. 14 тис. стахановців достроково виконали п'ятирічний план, то в 1950 р. – 22 тис. Характерна риса післявоєнного змагання – його масовість. У середньому 955 тис. трудящих були охоплені 40 різними формами змагання. Однак, це нерідко приводило до того, що воно перетворювалось у формальність. Взяті зобов'язання не перевірялись і не виконувались, писались стандартно, за одним зразком. Штучне вирощування рекордсменів завдавало великих як матеріальних, так і моральних втрат.

4. Стан сільського господарства області

Однією з найважливіших задач післявоєнного розвитку економіки була відбудова сільського господарства. На допомогу селянам Харківської області прийшли трудящі багатьох республік і областей. До Харківської області надійшло 1162 трактори, 570 плугів, 30800 голів худоби.

Жителі міста не тільки передали селянам верстати та обладнання, але й брали участь в електрифікації сіл та сільського господарства, працювали на полях під

час посівної та збирання врожаю. У 1945 р. були відбудовані всі колгоспи, радгоспи та МТС (машинно-тракторні станції).

Найгостріші проблеми, з якими зіткнулося сільське господарство після війни, були такими:

- війна підірвала матеріальну базу колективних господарств, значна кількість колгоспів і радгоспів була зруйнована, занепали виробничі площі, гостро відчувалася нестача техніки;
- протягом 1943–1945 рр. основною робочою силою колективних господарств були жінки, підлітки, діти, інваліди;
- після повернення радянської влади на селі відновилися командно-адміністративні порядки минулого, які мало враховували інтереси господарств і людей;
- уряд визнав за недоцільне повернення значної частини евакуйованих господарств.

Надмірні податки виснажували підсобні селянські господарства – податки стягували з тих, хто тримав свиней, мав яблуні й груші, селянам треба було здавати державі молоко (по 200 л на рік з господарства). Їх примушували купувати на великі суми облігації державної позики.

Труднощі післявоєнної відбудови ускладнив голод 1946–1947 рр., спричинений посухою, найбільшою за останні 50 років, і високими планами хлібозаготівель. У цей період різко зменшилася врожайність зернових та технічних культур, погіршився стан тваринництва.

Узимку 1946 р. Україна зазнала нового удару голоду. Селяни змушені були відкопувати з-під снігу мерзлу картоплю, буряки – усе, що залишилося на колгоспних полях після збирання врожаю. Їли кору дерев, дрібних гризунів тощо. Унаслідок недоїдання серед селян поширювалася дистрофія, різноманітні хвороби. Швидко зростала смертність сільського населення.

І все ж колгоспники вирішили найголовнішу задачу землеробства – збільшити обсяги продукції рослинництва та тваринництва. Уже в 1949 р. посівні площі в Харківській області досягли довоєнного рівня. Налагоджено було

постачання в колгоспи сільськогосподарської техніки, електрифіковано більше 400 колгоспів.

5. Наступ реакції на культуру. Літературні процеси 1940–50-х рр. на Харківщині

Труднощі відбудови народного господарства в Харкові, як і в усій країні, ускладнювались жорстким ідеологічним пресингом на культуру. Влітку 1946 р. А. Жданов пішов у наступ проти тих, хто прагнув лібералізації культурного життя і визнавав досягнення західної цивілізації. Він стверджував, що така позиція несе в собі невдоволеність радянською культурою і закликав до боротьби з буржуазною культурою. Особливо нестерпні для української творчої інтелігенції умови діяльності і навіть самого існування склалися в 1947 р., коли на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У знову опинився Л. Каганович, який «прославив» себе боротьбою проти українських націоналістів ще на початку 30-х років. Почалось вишукування «буржуазного націоналізму» в середовищі творчої та наукової інтелігенції.

Харків теж не залишався осторонь цих процесів. Особливо яскраво це виявилось в літературі. У післявоєнні роки різко зменшилась кількість видавництв, періодичних видань. До початку 50-х у місті не видавалось жодного літературного журналу. Лише у 1952–1955 рр. виходив літературно-художній громадсько-політичний альманах «Харків» (8 книг). З 1956 р. почав видаватись літературний і громадсько-політичний журнал «Прапор» (з 1991 р. «Березіль»).

Після звільнення міста поступово відновлює свою діяльність Харківське відділення спілки письменників України, яким керували Н. Забіла (1944–1947 рр.), П. Панч (1949–1953 рр.), Ю. Шовкопляс (1953–1956 рр.). У різні роки Спілка об'єднувала від трьох до чотирьох майстрів пера. Добре відомі читачам своїми творами такі письменники як І. А. Багмут, К. О. Гордієнко, («Сильніше смерті», 1946; «Б'ють джерела², 1947 р.; «Заробітчани», 1949 р.), В. А. Добровольський («Трое в серых шинелях», 1948 р.; «Женя Маслова», 1951 р.), І. Л. Муратов («Буковинська повість», 1951 р.), М. Й. Сказбуш («Сім'я Бережних», 1949 р.), І.

М. Шутов («Звенигора»), поети І. А. Вирган, В. М. Лагоза, В. А. Мисик, Р. С. Третьяков та ін.

Літературні процеси 1940–50-х рр. проходили під гаслом «подальшого розвитку української радянської літератури», коли панував єдиний художній метод – соціалістичний реалізм, що в кінцевому підсумку вилилося у зубожіння літератури, вело до лакування дійсності, до звуження меж творчості письменників. Втративши свободу творчості, вони ставали заручниками системи. Багатьох харківських письменників (О. Донченка, І. Плахтіна, К. Гордієнка, Ю. Шовкопляса) таврували на сторінках газет та журналів «за безідейність, аполітичність, буржуазно-націоналістичні тенденції» в їхніх творах. Як писала газета «Красное знамя» в 1946 р.: «Завдання підвищення ідейності – боротьба з вульгарністю, наклепами в зображенні радянських людей із особливою гостротою стоїть перед організацією харківських письменників».

Репресії проти письменників, замовчування їх імен і творів негативно вплинули на розвиток літератури в Харкові в 40–50-ті рр., поступово перетворюючи його з культурного центру на провінційне місто. А імена заарештованих у цей період таких харківських письменників, як Д. Р. Бергельсон, В. З. Гжицький, О. М. Гольдес, Д. Н. Гофштейн, П. М. Каганович, Л. М. Квітко, І. С. Фефер назавжди намагались стерти з пам'яті людей.

Цькування харківських письменників продовжувалось у пресі. Різкій критиці у 1948 р. було піддано таких прозаїків як М. Ледянко, В. Гавриленко, Я. Кальчицький, В. Цукер, С. Сумський та інших за те, що «вони не відчували себе жителями Харкова, письменниками величезного соціалістичного міста». К. Гордієнка звинувачували в написанні художньо недосконалих та ідейно хибних творів, Ю. Шовкопляса критикували за повість «Вдома», «матеріал якої раптом повстав проти письменника».

Літературне життя Харкова звужувалось, оскільки письменники, пересвідчившись, що опір системі і протистояння їй приводять до сумних наслідків, видавали низькопробні твори.

Складним було театральне життя. У 1946 р. у Харкові працювало 9 театрів – 7 стаціонарних та 2 пересувних. Це академічний театр опери і балету ім. М. Лисенка, Український драматичний театр ім. Т. Шевченка, Російський драматичний театр ім. О. Пушкіна, Театр ляльок ім. Н. Крупської, Державний театр музичної комедії, Театр естради і мініатюри, Обласний театр ляльок, Обласна філармонія, Державний цирк. Навіть за складних умов на сценах харківських театрів з'являється ціла низка високохудожніх вистав: І. Кочерги «Ярослав Мудрий» (театр ім. Т. Шевченка), Л. Толстого «Воскресенье» (театр російської драми), опера «Борис Годунов» (академічний театр опери і балету ім. М. Лисенка) та ін.

Але робота театрів не вписувалась у межі існуючої системи. Некомпетентне втручання партійних органів у творчість та репертуар театрів проявлялись у посиленні жорстокої цензури за їх виставами. Багато театральних діячів були заарештовані й розстріляні або загинули в таборах. У театральній критиці утворився вакуум, який тривав фактично до 1956 року.

У кращих умовах знаходилося образотворче мистецтво. Близько 150 художників, графіків і скульпторів об'єднувало відділення Спілки художників України. З 1947 по 1953 рр. головами правління були Д. М. Шавикін, М. А. Рибальченко, Є. С. Соловйов, Г. О. Томенко. З 1953 р. головою став В. В. Сизиков. Основний напрям українського радянського живопису 40–50-х рр. пов'язаний, у першу чергу, з напруженою роботою художників над створенням полотен, присвячених подіям Великої Вітчизняної війни і героїці відбудовчого періоду. У перші повоєнні роки звернули на себе увагу твори живописців Г. Б. Берковича «Народження ненависті» (1945 р.), О. П. Любимського і М. А. Рибальченко «Фронтовими дорогами» (1947 р.), Г. О. Томенка «Переможець колгоспного змагання» (1947 р.). З великими полотнами виступили Є. П. Світличний – «На колгоспних ланах» (1947 р.), Н. С. Сліпченко – «Похорони Т. Г. Шевченка» (1947 р.) та ін.

До кращих творів портретного жанру належали твори В. В. Сизикова «Знатний токар ХТЗ В. П. Дикань» (1951 р.), «Письменник І. Л. Муратов»

(1953 р.), проникливі портрети створив С. М. Солодовник («Подруги», 1947 р.; «Композитор А. Б. Лебединець», 1953 р.).

Ліризмом та поетичністю відзначаються картини Л. І. Чернова «Колгоспне весілля» (1947 р.), «Наталочка» (1950 р.), «Під осінь» (1957 р.).

Митці – харків'яни були не лише свідками, а й учасниками відбудовчого періоду, його натхненниками.

40–50-ті роки були досить складними для розвитку музичної культури. Під впливом постанови ЦК ВКП(б) «Про оперу «Велика дружба» В. Мураделі» (1948 р.) формалістичною творчістю проголошувалась творчість харківських композиторів М. Тица, В. Нахабіна, В. Борисова, Д. Клебанова. Для подальшого розвитку музичної творчості в Харкові складались нестерпні умови. Музичний репертуар підлягав суворій цензурі, композиторів звинувачували у використанні традиційних українських тем, у недостатній увазі до російської музики, а прояви оригінального мислення або національної свідомості трактувались як «буржуазний націоналізм». Композитори були змушені працювати «під контролем», «творити на замовлення». Таке грубе втручання в творчу діяльність, заборона елементарних творчих свобод вели до створення творів лише певної спрямованості. Харківські композитори П. Гайдамака, Д. Клебанов, В. Нахабін та Г. Фінаровський створили 4-х годинну кантату «Слава великому Сталіну»; В. Нахабін – «Думу про Сталіна»; Б. Яровинський – «Привітальну увертюру», присвячену 70-річчю Сталіна; В. Лебединець – «Пісню про Сталіна». У сталінській пресі відразу було відзначено, що харківська організація композиторів «помітно покращила свою роботу».

У повоєнні роки у місті створювалась мережа культурно-освітніх установ. Спочатку їх було дуже мало. У 1946 р. у Харкові працювало лише 18 клубних закладів. Тільки в середині 50-х років їх кількість збільшилась до 52. Але разом зі зростанням чисельності клубів зростали й недоліки в їх роботі. Багато клубів знаходились в антисанітарному стані, незадовільно велась робота з розвитку художньої самодіяльності, була велика плинність кадрів та низька кваліфікація

культпросвітпрацівників. Часто робота клубів зводилась до проведення вечірок і танців.

Поступово налагоджувалась робота кінотеатрів. У 1947 р. у місті працювало тільки 18 кіноустанов. І лише в 1956 р. їх кількість збільшилась до 70. Кінотеатрам заважали значні перебої в подачі електроенергії, недостатня кількість фільмів, низькоякісна реклама, відсутність кіномеханіків, позаплановий ремонт апаратури.

Фашистські загарбники завдали великої шкоди системі народної освіти. Під час окупації в республіці було зруйновано повністю 8010 і частково 10662 шкільних будинків, 15 тисяч навчальних кабінетів і лабораторій. Значними були втрати Харкова. Тут окупанти зрівняли з землею історичні пам'ятки – колишній будинок дворянських зібрань, де з 1935 р. містився перший в Україні Палац піонерів, приміщення колишнього Інституту шляхетних дівчат, в яких працював Харківський педагогічний інститут та ін. Харків був першим звільненим від загарбників українським містом, тому першим почав вирішувати і проблему відбудови матеріально-технічної бази шкіл, забезпечення учнів підручниками та зошитами, укомплектування кадрового корпусу вчителів. До кінця 1943–1944 навчального року відкрилися 74 школи, але працювали вони здебільшого у пошкоджених або у пристосованих приміщеннях. Це були важкі роки. Необхідних коштів і будівельних матеріалів для будови шкіл просто не було. Тому значною мірою доводилося обходитися власними силами – силами вчителів, батьків, учнів, які під час суботників і недільників піднімали з руїн свої школи, виготовляли меблі та шкільне обладнання. Влітку 1945 р. було капітально відремонтовано 38 шкіл, у 24 школах зроблено поточний ремонт. У школах працювали батьківські комітети.

1 вересня 1945 року 87 шкіл міста із 134 довоєнних відчинили свої двері 55520 юним харків'янам. Війна закінчилася, але умови навчання і роботи в школі ще довго залишалися важкими. Школи були перевантаженими і працювали у дві, а деякі й у три зміни, у класах сиділо 50–60 учнів по 3-4 дитини за однією партою. Не вистачало підручників і зошитів, серйозні проблеми створювала нестача

палива і газу для опалення та освітлення приміщень. Усі ці проблеми не втратили своєї гостроти до початку 50-х років. Сорокові ж були особливо важкими для школярів, хоча держава надавала їм деяку допомогу. Усі діти за місцем навчання щодня одержували по 50 грам хліба та 10 грам цукру, 5 тисяч учнів забезпечувались дієтичним харчуванням, 11430 – загальними гарячими сніданками. У голодному 1947 році безплатні гарячі сніданки одержували 5825 учнів, 1296 – безкоштовно харчувались на виробництві.

Але усього цього не вистачало. Зростання асигнувань на розвиток освіти дещо збільшився в першій половині 50-х років. Зросла кількість шкіл і учнів, змінилося співвідношення між початковою, семирічною та середньою школою на користь останньої. Але і суттєво змінилося співвідношення між україномовною та російськомовною школами. У 1945 році нараховувалось 50 українських шкіл з 28 тис. учнів у них, російських – 37 з 35 тис. учнів у них. У 1955 році ситуація різко змінилася. Українських шкіл у місті залишилось 34, в яких навчалось 17,5 тис. учнів, а кількість російських збільшилась до 75. Учні у них нараховувалось уже 64,4 тис.

Таким чином, повоєнний період для Харкова був складним і напруженим. Творча ініціатива харків'ян зіштовхнулась із суворою командно-адміністративною системою, яка прагнула підкорити своєму впливу економічне, політичне та культурне життя як міста, так і країни в цілому. І якщо вдалося досягнути певних результатів у відбудовчому процесі, то не завдяки тоталітарній системі, а всупереч їй.

Питання для самостійного опрацювання:

1. Якими методами проводилась політика індустріалізації?
2. Визначте риси, що характеризують стан економіки Харківщини в 1943–1949 рр.
3. Назвіть причини, що викликали голод в Україні в 1946–1947 рр.
4. У чому проявились особливості політичного та економічного розвитку Харківщини в 60–80-ті рр.?

Теми рефератів:

1. Особливості післявоєнної відбудови.
2. Громадянське будівництво в місті Харкові.
3. Причини відставання сільського господарства.
4. Репресії та терор в Україні й на Харківщині.

Література для самостійної роботи:

- Історія міста Харкова ХХ століття. / О. Н. Ярмаш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін.. – Х.: Фоліо, 2004. – 685 с.
- Кондратьев Н. Ф. Харьков в семилетке / Н. Ф. Кондратьев, А. Ф. Михайлик. – Х., 1961. – 283 с.
- Мирошниченко Б. Харьковщина в четвертой сталинской пятилетке / Б. Мирошниченко, З. Житницкий. – Х.: Харьк. кн.-газ. изд-во, 1947. – 93 с.
- Михайлик О. Ф. Харків у шостій п'ятирічці / О. Ф. Михайлик. – Х.: Облвидав, 1956. – 46 с.
- Народне господарство Харківської області: зб. до 50-річчя утворення СРСР. – Х., 1972.
- Окладной Г. М. Очерки по истории развития Советского Харькова / Г. М. Окладной. – Х.: Облиздат, 1956. – 357 с.
- Очерки истории Харьковской областной партийной организации. / П. Г. Баськов, С. З. Голиков, Е. В. Дягилев и др. – Х.: Прапор, 1980. – 213 с.
- Промышленность и рабочий класс Харьковщины, 1943 – июнь 1980: сб. док. и матер. – Х.: Прапор, 1987. – 224 с.
- Танцюра В. І. Відбудова Харкова в повоєнні часи (1945–1955 рр.) / В. І. Танцюра, Л. А. Бортник // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – № 603 – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2003.
- Харьковщина за 50 лет Советской Власти: сб. ст. – Х.: Прапор, 1967.
- Харьковщина в десятой пятилетке: социально-экономический очерк. – Х.: Прапор, 1977. – 151 с.

Харьковщина в коммунистическом строительстве. / Под ред. А. Д. Парезовой.
– Х.: Харьк. парт. изд-во, 1961. – 219с.

Тема 9. Харківщина в незалежній Україні: пошук нової ідентичності

Лекція № 11. Політична й економічна ситуація на Харківщині

в умовах незалежності

1. Проголошення державної незалежності України і формування органів влади.
2. Соціально-політичне життя на Харківщині в період незалежності.
3. Економічна ситуація після розпаду СРСР. Промисловість і сільське господарство в незалежній Україні.
4. Розвиток культури. Освіта. Стан науки.
5. Релігійне життя в незалежній Україні.

1. Проголошення державної незалежності України і формування органів влади

Ухвалення 14 серпня 1991 р. Верховною радою «Акту проголошення незалежності України» відкрило нову сторінку в історії народу та держави. У документі визначено чотири ключові фактори, що обумовили такий крок України. По-перше, поява даного Акту викликана смертельною небезпекою, яка нависла над Україною у зв'язку з державним переворотом у СРСР 19 серпня 1991 р. З 19-22 серпня в Москві Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС) оголосив про відсторонення від влади Президента СРСР М. Горбачова, введення на півроку надзвичайного стану в окремих районах СРСР, призупинення діяльності всіх політичних партій (крім КПРС), встановлення жорсткої цензури над засобами масової інформації. Представник ДКНС у Києві генерал В. Варенников зажадав від Голови Верховної Ради УРСР Л. Кравчука підтримки ДКНС.

В Україні по-різному поставилися до дій ДКНС. Вони знайшли підтримку з боку керівництва КПУ, деяких областей та Кримської АРСР. Натомість Голова

Верховної Ради Л. Кравчук відмовився виконувати розпорядження ДКНС і публічно закликав громадян республіки до спокою і витримки. Вичікувальну позицію зайняла Президія Верховної Ради УРСР, натомість у дні путчу в найбільших містах України пройшли масові мітинги протесту проти дій ДКНС. Багато українців брали участь у захисті будинку Верховної Ради РРФСР у Москві, який став центром боротьби проти заколотників. Активна підтримка населенням демократичних перетворень сприяла фактичній політичній ізоляції ДКНС і припиненню його існування. Отже, загроза використання сили спонукала політичну еліту України вдатися до рішучих кроків і проголошення незалежності.

По-друге, в Акті наголошувалось, що продовжується тисячолітня традиція державотворення в Україні. Ця формула була компромісною, адже таким чином уникалася згадка про традиції УНР, проголошеної 1917 р., які, очевидно, були неприйнятними для комуністичної більшості тогочасної Верховної Ради. Крім того, підкреслювалась тяглість політичного життя на наших землях від доби Київської Русі, що вибивало аргументи з рук частини російської еліти, яка намагалась у будь-який спосіб зазіхати на право України на самостійне існування, виводячи російську державність з доби раннього середньовіччя. По-третє, в Акті містилось посилення на право самовизначення, передбачене Статутом ООН. По-четверте, засвідчено, що в такий спосіб реалізується Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. таким чином, ухвалений Верховною Радою документ містив всебічне історико-політичне обґрунтування права проголосити незалежність.

У країні відбулася докорінна зміна суспільно-економічного й політичного ладу. В історії такі надзвичайно великі, принципові зміни прийнято називати революцією. За своїм характером і змістом це була антикомуністична, національно-визвольна революція. І рушійними силами в цій революції були народні маси.

Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. Для закріплення перемоги національно-визвольної, демократичної революції Верховна Рада вирішила провести 1 грудня 1991 р. республіканський референдум на підтвердження Акту

проголошення незалежності. Потреба в такій політичній акції існувала, бо необхідно було нейтралізувати політичні спекуляції противників української незалежності, особливо в східних і південних областях республіки, які заявляли, що народ буцімто не підтримує Акт про незалежність і потрібно порадитися з народними масами. Потрібно було провести всеукраїнське опитування громадян – референдум.

Кожен громадянин мав чітко і недвозначно відповісти на запитання: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?». У бюлетені для голосування 1 грудня 1991 р. потрібно було відповісти або «так», або «ні, не підтверджую».

Із 37885,6 тис. громадян України, котрі були внесені до списків для таємного голосування, узяли участь у голосуванні 31891,7 тис. або 84,18 %. Із них на питання «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?» позитивно відповіли 28804,1 тис. виборців або 90,31 %. Зокрема, у Криму відповідали на питання референдуму «Так, підтверджую» 54,19 % громадян, у Севастополі – 57,07 %. У Донецькій, Луганській, Одеській, Харківській областях підтвердили Акт понад 80 % виборців. В Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській, Волинській, Рівненській, Житомирській, Київській, Хмельницькій, Черкаській, Вінницькій областях за незалежність проголосувало понад 95 % громадян. У решті областях – понад 90% виборців.

Таким чином, усе світове співтовариство переконалося, що український народ хоче мати свою самостійну державу, прагне бути господарем на своїй землі. Україна здобула волю без кровопролиття під час антикомуністичної, демократичної, національно-визвольної революції.

Президентські вибори 1 грудня 1991 р. Одночасно з референдумом, 1 грудня 1991 р. було проведено вибори Президента України. Вибори Президента України відбувалися в умовах гострої політичної боротьби, але при дотриманні демократичних норм і процедур. Здобутки діяльності першого президента України **Л. Кравчука** (1991–1994 рр.): утвердження незалежності України, мирний вихід зі складу СРСР, налагодження відносин з країнами світу, відмова від

ядерного статусу держави, консолідація суспільства, започаткування економічних перетворень, створення державних структур влади. Прорахунки: неспроможність приборкати економічну кризу, гіперінфляція, стрімке падіння життєвого рівня населення, діяльність трастів і фінансових пірамід, політична криза 1994 р.

Позитивні результати державного керівництва другого президента **Л. Кучми** (1994–2004 рр.): здійснення приватизації, формування приватного сектору економіки (дає більшу частку ВВП), запровадження і зміцнення власної фінансово-грошової системи, подолання економічної кризи 1990-х рр., прийняття Конституції 1996 р., урегулювання проблеми кордонів України, початок реформування системи освіти. Прорахунки – значне поширення корупції, формування і зміцнення тіньової економіки (близько 50 %), створення фінансово-промислових кланів, накопичення зовнішньої заборгованості, зловживання під час приватизації й розкрадання державного майна, несформованість державних інтересів і невизначеність у відносинах між Заходом і Сходом, провал інтеграційних починань в євроатлантичні структури, нерівноправні відносини з Росією, низький рівень життя переважної більшості населення, невирішеність соціальних проблем, високий рівень злочинності.

Досягнення третього президента **В. Ющенка** (2004–2010 рр.): налагодження відносин з іншими державами, вироблення і відстоювання власних національних інтересів, визначення свобод і обов'язків громадян, демократизація суспільно-політичного життя, відновлення історичної пам'яті народу.

Прорахунки: помилки в проведенні реформ, відсутність стосунків і ефективних зв'язків з урядом, захоплення зовнішніми факторами впливу на розвиток України, відсутність послідовних і продуманих зв'язків з Росією, сімейність і кумівство.

2. Соціально-політичне життя на Харківщині в період незалежності

Зі здобуттям незалежності України пов'язані подальші процеси демократизації суспільного життя, що виявилось, зокрема, в організації партій

різних напрямків. На території Харківщини виникають осередки багатьох політичних партій.

Перший період української багатопартійності (осінь 1989 – 1 грудня 1991) – виникло більше 10 партій різного політичного спрямування. Першою незалежною політичною організацією України був Народний Рух України (НРУ). Президент України Л. Кравчук відзначив політичні заслуги Руху, назвавши його головним державотворчим чинником у країні. Першою офіційною зареєстрованою політичною партією була Українська республіканська партія (УРП), що сформувалася з ініціативи колишніх дисидентів і політв'язнів на основі Української Гельсинської спілки у квітні 1990 р. Очолив її Л. Лук'яненко. Другою була Українська селянська демократична партія (УСДП), яку очолив письменник С. Плачинда. У кінці 1990 р. виникла Демократична партія України (ДемПУ), політичну роль у створенні якої відіграли І. Драч, Д. Павличко, Б. Яворівський. Першим головою став колишній політв'язень Ю. Бадзьо.

У 1990 р. виникли перші націонал-радикальні партії. У квітні у Львові – Державна самостійність України (ДСУ), у червні – Українська міжпартійна асамблея (УМА), яка 1991 р. змінила назву на Українську національну асамблею (УНА), а в серпні того ж року – Українська народна самооборона (УНСО). Першою ліберально-демократичною партією була Партія демократичного відродження України (ПДВУ). Її історія починалася з утворення партійних клубів комуністів, критично налаштованих до лінії КПРС–КПУ. Біля її витоків стояли В. Гриньов, В. Філенко, О. Ємець, Т. Тецьків. У 1991 р. виникла Конституційно-демократична партія (КДП), представники якої вважали себе ідейними послідовниками конституційних демократів початку ХХ ст. – В. Вернадського, М. Туган-Барановського, В. Григоровича-Барського, М. Василенко та ін. Того року промисловцями та підприємцями Донецької області була утворена Ліберальна партія України, яка швидко створила регіональні структури по всій Україні. Першою партією соціал-демократичного спрямування стала Соціал-демократична партія України (СДПУ). Однак вже на установчому з'їзді 1990 р. відбувся перший її розкол. Різні крила Соціал-демократичної течії утворили дві

партії – Об'єднану соціал-демократичну партію України (ОСДПУ) і Соціал-демократичну партію України (СДПУ). Оскільки обидві партії були мало чисельними, не впливовими, у 1992 р. вони об'єдналися. Дещо пізніше сформувався лівий фланг політичного сектора України. Надто несподіваними і стрімкими були для них розпад СРСР і заборона КПРС–КПУ. Однак у жовтні 1991 року була створена Соціалістична партія України (СПУ), яка певний час була єдиною офіційно зареєстрованою лівою партією, що активно виступала проти заборони Комуністичної партії України.

На першому етапі становлення багатопартійності ідеологічні засади більшості партій були подібні між собою, їх програми склались із декларативних гасел, звернених до всього народу. Вони демонстрували однакові підходи до державотворення, соціально-економічного устрою суспільства, релігійних, культурологічних та екологічних питань, обстоювали ідеї парламентської демократії та приватної власності, суверенітет України.

Другий етап розвитку партій (з грудня 1991 до кінця 1997 рр.) називають етапом становлення багатопартійної системи. У політичних партій загострилися ідейні розбіжності, почалися розколи. Почалася криза Руху, який об'єднав людей з різними політичними поглядами (від радикалів до лібералів), різноманітні політичні угруповання. Після реалізації спільної мети – знищення тоталітарної системи – більшість учасників розійшлася по різних партіях і громадських організаціях. Значну роль у розколі НРУ відіграли й амбіції його лідерів. Наприкінці 1992 р. почалася трансформація НРУ в партію, яка завершилася у грудні 1995 року. Саме тоді, на своєму IV з'їзді, НРУ проголосив себе політичною партією.

У травні 1992 року стався перший розкол в Українській республіканській партії. З неї вийшли С. Хмара та його прихильники, які не погоджувались з курсом на підтримку Президента Л. Кравчука, і створили Українську консервативну республіканську партію (УКРП). Навесні 1997 р. в УРП відбувся другий розкол – на радикальних та поміркованих республіканців. З партії були виключені помірковані республіканці – почесний голова М. Горинь та інші

активісти, які ініціювали створення Республіканської християнської партії (РХП). Внаслідок неодноразових розколів і розходжень виникло декілька партій християнського напрямку – Християнсько-демократична партія України, Республіканська християнська партія, Християнсько-демократичний союз, Християнсько-ліберальна партія України. Всі вони були нечисленними і не впливовими в суспільстві.

Це був період не тільки партійних розколів і внутріпартійних організацій. У 1992 р. було створено Конгрес українських націоналістів (КУН), Організацію українських націоналістів в Україні (ОУНвУ) та Українську національно-консервативну партію (УНКП). Популярними вони були здебільшого у Західній Україні, їх осередки на сході та півдні країни були слабкими, не впливовими.

Наприкінці 1994 р. виникла партія «Міжрегіональний блок реформ» (МБР), яку очолив В. Гриньов. На початку 1996 р. заявила про себе Народно-демократична партія (НДП), яка претендувала на роль впливової центристської сили країни, заявляла про свої владні амбіції. У 1999 р. НДП очолив В. Пустовойтенко. У 1996 р. була заснована Аграрна партія України (АПУ). Її лідери спочатку К. Ващук, а потім В. Литвин. Ця партія розраховувала на використання адміністративного ресурсу. На лівому фланзі політичного сектора в жовтні 1993 року постала нова Комуністична партія України (КПУ) за рахунок тих, хто знаходив тимчасовий притулок у СПУ. Внаслідок розколу останньої Н. Вітренко і В. Марченко створили ліворадикальну – Прогресивну соціалістичну партію (ПСПУ), яка користувалась негласною підтримкою виконавчої влади.

На другому етапі розвитку партійної системи більшість політичних партій були малочисельними, аморфними організаційними структурами, без чітких програм. Вони здебільшого були пропартіями, за потенціалом і впливом на суспільство та владу уподібнювалися до груп тиску або гуртків за інтересами. У Харківському регіоні їх діяльність була обмеженою і не впливовою.

Третій період становлення багатопартійності пов'язаний з парламентськими виборами 1998 р. – першими виборами за змішаною (мажоритарно-пропорційною) системою, коли одну половину народних депутатів обрано за

партійними списками у загальнодержавному багатомандатному окрузі, а іншу – на мажоритарній основі. Парламентські вибори 1998 р. засвідчили, що найактуальнішою проблемою в Україні було формування політичного центрizmu, тобто становлення ліберально-демократичних партій. Підсумки цих виборів проявили регіоналізацію розстановки політичних сил в країні, їх поділ на західний регіон, де перемогли праві сили, та східний і південний, які підтримали комуністів та соціалістів. Вибори засвідчили, що націонал-демократи не здатні були працювати на всьому етнічно неоднорідному просторі України. Орієнтуючись в основному на питання культури і мови, обминаючи повсякденні проблеми людей, вони значно звужували свою електоральну базу, уповільнювали формування загальнонаціонального статусу своїх організацій. Не сприяли перемогам і постійні міжпартійні конфлікти. Так, напередодні виборів НРУ відмовився вступати до будь-яких блоків. Тому на лівому фланзі були три політичні сили, а на правому – десяток націонал-радикальних і національно-демократичних партій. У результаті праві розтягли і без того малочисельний національно орієнтований електорат і цим допомогли лівим силам. Підвищення популярності комуністичних і соціалістичних сил в українському суспільстві було результатом масового соціального невдоволення людей, яких приваблювали обіцянки лівих максимально пом'якшити наслідки переходу до ринку.

Суттєво змінили політичну конфігурацію Верховної Ради парламентські вибори 2002 р., в яких перемогли 6 партій і блоків із 34. Уперше в пострадянській історії України переміг блок національно-демократичних сил на чолі з В. Ющенком, отримавши 23,57 % голосів виборців. Високим виявився результат блоку Ю. Тимошенко – 7,26 % голосів. Центристи, враховуючи уроки попередніх виборів, створили виборчий блок «За єдину Україну» (11,77 % голосів виборців). СДПУ(о) під гаслами вдосконалення суспільства і влади за соціал-демократичним взірцем, зменшення податкового тягара, багатогранних зв'язків з Росією і підвищення статусу російської мови, отримала більше голосів, ніж на попередніх виборах (6,27 %) в основному на Півдні і Сході України.

Комуністи вперше за десять років фінішували другими – 19,98 %. Результат СПУ – 6,87 %.

Початок четвертого періоду розвитку партійної системи в Україні пов'язаний з парламентськими виборами 2006 р., які відбувалися в умовах реалізації політичної реформи, пропорційної системи виборів, зниження прохідного бар'єру у Верховну Раду до 3 %. Усе це зумовило принципово нову політичну реальність у країні. Верховну Раду п'ятого скликання сформували п'ять партій і блоків: Партія регіонів (ПР), Блок Юлії Тимошенко (БЮТ), блок «Наша Україна», Соціалістична партія України (СПУ), Комуністична партія України (КПУ). На цих виборах відчутно програли праві політичні сили. Перемогла на парламентських виборах 2006 р. опозиційна Партія регіонів – 32,14 % підтримки виборців, здобувши першість у десяти східних і південних регіонах. У Харківській, Донецькій, Луганській областях Партія регіонів здобула переважну більшість у місцевих радах. На виборах партія обіцяла структурні реформи, підтримку національного виробника, децентралізацію влади, надання російській мові статусу другої державної, проведення референдуму щодо вступу України в НАТО, нормалізацію відносин з Росією.

30 вересня 2007 року відбулися позачергові вибори, за результатами яких у Верховну Раду пройшли п'ять політичних сил. Лідером, як і на попередніх виборах, стала Партія регіонів (34,37 % голосів). Хоча партія зберегла лідерство у виборчій кампанії, загалом вона її прогнала, оскільки перейшла з лідерських позицій у правлячій коаліції в опозицію.

Харківська область відзначається великою кількістю зареєстрованих партійних організацій. На 1 січня 2008 р. в області зареєстровано 139 обласних організацій політичних партій (другий показник у країні) та 11416 місцевих організацій нижчого рівня. Загалом членами партій є 313 тис. осіб (14 % від кількості виборців).

Партійні організації, зареєстровані в Харківській області (2007 р.):

- первинні – 1521 (13 %);
- селищні – 462 (4 %);

- сільські – 3166 (28 %);
- міські районного значення – 126 (1 %);
- районні у містах – 687 (6 %);
- районні – 1433 (13 %);
- міські обласного значення – 456 (4 %);
- шляхом повідомлення – 3565 (31 %).

Чисельність партійних організацій у Харківській області:

- ПРУ – 87200 (28 %);
- ВО "Батьківщина" – 25395 (8 %);
- ПППУ – 23158 (7 %);
- СДПУ(о) – 7100 (2 %);
- НП – 14273 (4 %);
- Відродження – 35000 (11 %);
- блок "НУ–НС" – 14343 (5 %);
- СПУ – 11950 (4 %);
- НДП – 6304 (2 %);
- КПУ – 5182 (2 %);
- інші – 83595 (27 %).

Отже, спектр політичних партій як в Україні, так і в Харківській області є типовим зразком мультипартійної системи, притаманної перехідним суспільствам, тобто суспільствам молоді демократії. Партійна система продовжує бути нерозвинутою і незрілою. У країні відсутні справжні масові політичні партії, що спираються на розгалужену мережу низових організацій. Більшість сучасних політичних партій не має власного політичного обличчя. Загалом Україна, відійшовши від тоталітарної однопартійності, переживає іншу крайність – гіпертрофовану багатопартійність, точніше – дрібнопартійність. У такому стані партії майже не впливають на трансформацію українського суспільства. Формування кількох потужних політичних партій, які відображали б інтереси

більшості населення країни, дало б змогу уникати суспільних потрясінь, забезпечити мирний перерозподіл влади між різними суспільними силами.

Активність народу, його бажання підтримати перебудову проявилось у створенні громадських організацій. З'явилося багато добровільних громадських об'єднань і на Харківщині, серед яких: «Спадщина» – громадська організація, що займалася вивченням і пропагандою історії України, фольклору Слобожанщини; Народний Рух як прояв народної ініціативи на підтримку й розвиток перебудови; національні товариства єврейської, вірменської й азербайджанської культури. Більш ніж половина громадських об'єднань були легалізовані в районах області: у Лозівському, Балаклійському, Барвінківському, Близнюківському, Вовчанському, Богодухівському, Сахновщинському, Красноградському, Краснокутському.

У структурі громадських організацій за спрямуванням та видами діяльності найпитоміша вага припадала на об'єднання ветеранів та інвалідів – 15,6 %, оздоровчі і фізкультурно-спортивні об'єднання – 15,2 %, молодіжні організації – 8,9 %, об'єднання професійної спрямованості – 7,9 %.

Громадські об'єднання в Харківській області (2007 р.):

- правозахисні організації – 33;
- козацькі організації – 22;
- економічні організації – 28;
- об'єднання профспілок – 44;
- незалежні профспілки – 16;
- об'єднання ветеранів та інвалідів – 59;
- молодіжні організації – 88;
- професійного спрямування – 147;
- спортивні організації – 220;
- охорони пам'яток історії та культури – 7;
- дитячі організації – 6;
- освітньо-культурні виховні – 74;
- чорнобильські організації – 9;

- організації релігійного спрямування – 11;
- інші – 291.

Усього місцевими організаціями політичних партій, об'єднаннями громадян та громадянами на захист своїх прав тільки в 2007 році проведено 12450 заходів, у яких взяли участь 147830 осіб.

У регіоні здобули розвитку всі види засобів масової інформації: телебачення, радіо, газети, журнали, Інтернет; значно розширився україномовний простір ЗМІ. Сформувалася телетрансляційна інфраструктура, що відрізняється впливом на суспільну думку і динамічністю.

Регіональні друковані ЗМІ формують суспільну думку. Місцеві газети «Слобідський край», «Вечірній Харків»; журнал «Губернія» користуються найбільшою популярністю в регіоні (93,1 % читачів). Усього на Харківщині друкуються 211 видань (25 журналів, 114 газет російською та 72 газети українською мовою) загальним тиражем 1,7 млн. примірників.

В області акредитовані власні кореспонденти ряду українських газет, радіо- та телестанцій, а також закордонних: «Радіо Свобода», «Голос Америки», «Бі-бі-сі», ІТАР-ТАРС тощо.

Сучасна символіка Харківської області. Згідно з рішенням XXIII скликання Харківської обласної ради народних депутатів від 11 травня 1999 р. було затверджене Положення про герб Харківської області та Положення про прапор Харківської області.

Герб Харківської області являє собою геральдичний щит (чотирикутний, загострений донизу). На зеленому полі щита зображено: перехрещений золотий ріг достатку та кадуцей-жезл і срібні крила й змії. Щит обрамлений золотою каймою. Навколо щита розташоване золоте дубове листя, обвите блакитною стрічкою. Щит увінчано стилізованим зображенням шестерні, з обох боків якої розташовані по два злакових колоси. На тлі шестерні знаходиться книга з символічним зображенням атомного ядра з електронними орбітами.

Прапор Харківської області являє собою прямокутне полотнище малинового кольору (відношення ширини до довжини 2:3) із зображенням у центральній частині герба області.

15 вересня 2010 р. депутати обласної ради V скликання затвердили текст і музику гімну Харківської області. Відповідне рішення було ухвалене на святковому засіданні Харківської облради, присвяченому 245-річчю Харківської області.

Переможцем конкурсу стала композиція на музику В. Дашкевича та слова Харківської поетеси Л. Петрик.

3. Економічна ситуація після розвалу СРСР. Промисловість і сільське господарство в незалежній Україні

Економічна ситуація. Дев'яності роки XX століття для економіки в історії Харкова як одного з найбільш значних промислових центрів України виявилися досить складними. Кризові явища в економіці стали помітними ще в роки «застою», коли командно-адміністративна система управління економікою дедалі частіше доводила свою неефективність. Економічні експерименти років «прискорення» та «перебудови» також далеко не завжди приводили до очікуваних результатів.

Здобуття Україною незалежності супроводжувалося низкою негативних явищ у сфері економіки. По-перше, перехід до загальноприйнятої у світі ринкової системи виявився болісним і складним, привів до кардинальних змін всього стану народного господарства, передусім відносин власності.

По-друге, весь народногосподарський комплекс колишнього СРСР був побудований як єдина система, що пов'язувала одну з другою усі союзні республіки. Дев'яносто перший і наступні роки були позначені розривом економічних зв'язків українських підприємств з тими, що розташовувалися за кордонами незалежної України. Для Харкова з його розвиненою важкою та оборонною промисловістю це було особливо тяжко і стало суттєвою причиною економічного спаду.

По-третє, зняття «залізної завіси» не тільки в політичній та ідеологічній, а і в соціально-економічній сфері показало не конкурентоспроможність більшості галузей вітчизняної економіки, нездатність випускати продукцію належної якості з низькою собівартістю. Ринки швидко були заповнені дешевою продукцією країн «третього світу» невисокої якості. Спадали обсяги виробництва як у легкій, так і у важкій промисловості. Ситуація ускладнювалася невиправданою грошовою емісією та галопуючою інфляцією.

По-четверте, певну негативну роль відіграв суб'єктивний фактор. Керівництво держави надто повільно реформувало економіку, в центрі й на місцях мав місце ряд непродуманих дій.

На початку 90-х років XX століття стан економіки Харкова мав усі ознаки кризи. Набагато часу минуло, доки вона стала системною в межах усього народногосподарського комплексу держави. Початкові умови становлення держави, субсидії збитковим підприємствам та окремим особам, експансія грошової маси, великий обсяг запозичень на вигідних умовах, вилучення обігових коштів підприємств та легалізація купівлі-продажу – все це було негативними проявами економічної кризи. На цьому тлі відбувалося первинне накопичення капіталу.

Негативно впливали на ситуацію й вади законодавства, суперечливість, застарілість, а почасти і відсутність необхідних законів, які мали регулювати економічні процеси. Економічний дисбаланс також посилювався негативними проявами, пов'язаними з трансформацією кредитно-грошового обігу, підвищенням цін на сировину, матеріали, енергоносії.

Промисловість у незалежній Україні. У промисловості погіршення матеріально-технічного забезпечення, суперечливість і часом непродуманість процесів зміни форм власності, недопоставки продукції та комплектуючих за угодами також були чинниками, які приводили до зупинок виробництва, надання персоналу адміністративно вимушених колективних відпусток без оплати.

Підвищення продуктивності праці на підприємствах відбувалося за рахунок звільнень працівників. Наслідком цього стало виникнення і наростання такого

негативного соціального явища, як безробіття. Загальна чисельність виробничо-промислового персоналу Харкова протягом 90-х років зазнала вражаючого скорочення – зменшилась майже у два рази. При цьому в першій половині десятиліття скорочення робочих місць мало лавиноподібний характер. Так, у 1992 р. у місті було звільнено за скороченням втричі більше осіб, ніж у 1991 р., а саме 22,3 тис. чоловік. У 1993 р. ця кількість становила вже 31,2 тис. осіб, у 1995 р. – 50,7 тис. Наслідком цього ставало зростання соціальної напруженості. При цьому якісний аналіз складу армії «зайвих людей» показує, що переважну кількість звільнених становили кваліфіковані спеціалісти: інженери, науковці, економісти, програмісти, техніки.

Протягом 1992 р. кількість підприємств, що знизили обсяг випуску продукції, становила 128, або 53,5 % від загальної кількості. Загальне зниження обсягів виробництва становило 33 млрд. крб. Найбільше таких підприємств (16 з 25, або 64 %) було в Комінтернівському районі, а також Фрунзенському (12 з 20, або 60 %) і Жовтневому (21 з 37, тобто 56,8 %).

У 1998 р. знизили обсяги виробництва: ВАІ «Харківський завод «Кондиціонер»» – на 73,3 %, ВАТ «Харківський електроапаратний завод» – на 59,0 %, ВАТ «Харвест» – на 48,4 %, ВО «Протон» – на 45,6 %, АТ «Харківхолодмаш» – на 43,3 %, ДП "ХЕМЗ" – на 39,4 %, ВАТ «Харківський завод тракторних двигунів» – на 27,4 %, ВАТ «Харківський машинобудівний завод «Світло шахтаря»» – на 14,7%, ДП "Завод ім. Малишева" – на 9,2%.

З найбільш важливих видів продукції виробничо-технічного призначення в 1998 р. порівняно з 1997 р. збільшився випуск за трьома позиціями: мостові крани – на 6 шт., або на 30 %; металорізальні верстати – на 4 шт., або на 11,4 %; великі електромашини – на 3 шт., або на 5 %. Водночас зменшилося виробництво двигунів для тракторів і комбайнів – на 636 шт., або на 27,8 %; підшипників кочення (без велосипедних) – на 3665 тис. од., або на 26,6 %; тракторів – на 218 шт., або на 8,9 %.

Це привело до того, що за 20 років незалежності значно скоротилося промислове виробництво. Зникли з економічної карти області заводи:

«Кондиціонер», «Серп і молот», тракторних двигунів, «Радіодеталь», шкіряний, домобудівельний комбінат № 1, «Елеватормельмаш» та інші підприємства, які не змогли пристосуватися до роботи в нових ринкових умовах.

Зростання промислового виробництва все-таки найбільш виразно розпочалося в 1998 році.

Протягом 1996 р. на промислових підприємствах міста було введено в дію п'ять механізованих поточкових ліній: цинкування АЛГ-578 (ВО «Комунар»), протягання і випалювання мідного проводу (ЗАТ «Південкабель») і 3 автоматичні лінії виробництва і пакування сигарет (АТ «Харківська тютюнова фабрика»); 3 верстати з числовим програмним управлінням – (ВАТ «Харківський машинобудівний завод «Світло шахтаря»» – 2 і ВАТ «Автра-мат» – 1). За рік було впроваджено 68 нових прогресивних технологічних процесів, у тому числі 29 – маловідходних, ресурсозберігаючих, безвідходних.

З метою підтримки місцевих виробників, вивчення попиту і розвитку виробництва більш повного задоволення потреб населення міста в товарах народного споживання виконавчі органи міської ради систематично проводили оптові і роздрібні ярмарки, виставки-продажі, дегустації. За 1998 р. проведено 54 виставки-дегустації, на яких укладено понад 9810 договорів на постачання продукції. Проведено виставку «Продукти Харківщини», яку відвідали понад 30 тис. харків'ян. Організований XI міжнародний бізнес-форум «Слов'янський базар-98» (весна), у межах якого пройшли 3 виставки: «Будіндустрія», «Фестиваль мас-медіа і реклама», «Мій автомобіль». Виставка «Легпром-98» дала змогу представити свою продукцію підприємствам легкої промисловості Харкова й області. Учасниками виставки-ярмарку «Харків-98. Співробітництво і єдність» було 50 підприємств Харкова, Києва, Белгорода, що представили продукцію харчової і легкої промисловості, машинобудування, приладобудування, будівництва. У місті відбувся «Європейський тиждень якості», в якому взяли участь АТ «Харківський мол комбінат», АТЗТ «Харківська бісквітна фабрика», АТ «Пивзавод Рогань». У 1998 р. у Харкові було проведено республіканську виставку «Продукт-98», на якій 60 підприємств (у тому числі 27 – з Харкова)

представили продукти харчування і напої; устаткування для переробки і пакування.

Подальше зростання промислового виробництва у Харкові спостерігалось як у 1999 р., так і у наступні роки.

Програмою соціально-економічного розвитку, затвердженою сесією міської ради, в цілому по промисловості на 2000 р. був визначений темп зростання обсягу промислової продукції порівняно з 1999 р. у співставних цінах на 2,5 %, фактично ж це збільшення становило 8,1 %, або 4791,3 млн. грн. На кінець тисячоліття у Харкові 82,7 % промислових підприємств належали до колективної форми власності, 14 % – до загальнодержавної. Вони виробляли відповідно 73,9 % і 20,5 % від загального обсягу продукції. Найбільший приріст виробництва 52,5 %. Він супроводжувався і підвищенням якості продукції, що явно було помітно на продовольчому ринку міста.

Приріст у медичній промисловості становив 36,7 %. Тут вводилися новітні технології. У 1996 р. колектив АТ «Стома», керований В. Г. Волковим, досяг того, що підприємство виробило продукції на 8,3 млн. грн., це перевищило випуск попереднього року на 21 %. Акціонерне товариство «Стома» (колишній Харківський завод медичних пластмас і стоматологічних матеріалів) сьогодні стало одним з тих, що зуміло реформувати промислове підприємство в нових економічних умовах. З 1994 р. завод, крім профільуючої продукції, почав поставляти на вітчизняний ринок аерозольні препарати «Каметон», «Камфомен», «Інгаліпт», «Пропасол», «Лівіан», «Олазоль».

Почали стабільно працювати підприємства легкої промисловості. Тут приріст становив у 2000 р. порівняно з попереднім роком 23,3 %.

На перетині XX і XXI століть промисловість Харкова досягла окремих справді вагомих результатів, значущих у масштабах України. ВАТ «Хартрон» – провідний в Україні виробник ракетно-космічної техніки – за останні роки налагодило широку кооперацію з вітчизняними і закордонними фірмами щодо реалізації великомасштабних проектів (зокрема, в межах міжнародного космічного проекту «Альфа» створена система управління функціонально-

вантажним блоком для ракет «Енергія», «Зеніт», «Циклон»). У кооперації з СП «Космотранс» (Росія) та «Фіат-Авто» (Італія) почали вироблятися системи управління для ракетноносіїв. Особливої популярності в Україні та за кордоном набула продукція Харківського державного авіаційного виробничого підприємства, яке працювало над виконанням державної програми розвитку авіації України – виробництві модифікації літаків АН-74 – АН-140. Продукція підприємства була удостоєна міжнародної нагороди «Золота зірка», а генеральному директору підприємства А. М्याлиці було присвоєне почесне звання Героя України. Цього ж звання у 2000 р. був удостоєний і головний конструктор ДП «Завод ім. Малишева» М. Борисюк. Завод випускає сучасні танки Т-84УД, Т-74М, конкурентоздатні на світовому ринку озброєнь. Водночас на заводі з 1997 р. почалася реалізація спільного українсько-польського проекту з випуску зернозбирального комбайна «Бізон В52-110».

Про певні позитивні тенденції в економіці Харкова в останні роки століття свідчить і зростання виробництва в паливній, деревообробній, хімічній і нафтохімічній промисловості, збільшення випуску будівельних матеріалів, поліграфічної продукції тощо. При цьому так звані базові галузі промисловості, як їх називали ще за радянських часів, – машинобудування та металообробка, – продовжували перебувати в тяжкому стані. Тут виробництво скорочувалося й далі – у 2001 р. порівняно з 2000 р. воно зменшилося на 11 %.

Важливим економічним процесом, що відображає сутність тих радикальних перетворень, які відбуваються в українському суспільстві з початку 90-х років ХХ століття, є приватизація. Позбавлення держави монопольного становища як власника засобів виробництва, інших матеріальних цінностей – це одна з запорук впровадження ефективного ринкового механізму, зацікавленості виробника в конкурентоспроможності продукції, її реалізації тощо. Відбувалося кілька паралельних процесів. По-перше, держава приватизувала свою власність, створюючи замість низки державних підприємств акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю тощо. По-друге, держава ж формувала (хоча дуже поступово) комунальну власність, передаючи до неї об'єкти, що

належали до державної власності. І, нарешті, по-третє, приватизувалися об'єкти саме комунальної форми власності.

Як наслідок цих процесів, за станом на 1 січня 1997 р. у комунальній власності міста перебувало 254 об'єкти, рівно через рік – 298. І при цьому місто приватизувало 244 об'єкти. З них рішенням міськради було приватизовано 116, шляхом викупу трудовими колективами – 105, продано на аукціоні та за конкурсом – ще 23. переважно (близько 60 %) це були торговельні заклади. Приватизація в Харкові тривала і в наступні роки.

Тільки за 1998 р. було приватизовано 144 об'єкти, у тому числі за рішеннями сесій Харківської міської ради – 82, за рішенням виконавчого комітету – 36, після викупу майна – 18, за конкурсом – 6, на аукціоні – 2. З 144 об'єктів 136 становили нежилі приміщення, 7 – цілісні майнові комплекси, 1 – підприємство з часткою комунальної власності в статутному фонді. За своїм призначенням об'єкти приватизації поділялися в такий спосіб: торгівлі – 79, або 54 %; громадського харчування – 18, або 12.5 %; побутового обслуговування – 24, або 16,7 %; будівництва – 6, або 4,2 %; медичні і наукові – 11, або 7,6 %; виробничі – 6, або 4,1%. Від приватизації об'єктів комунальної власності за 1998 рік отримано коштів на суму 2919,1 тис. грн., при плані на рік 2000 тис. грн., з них спрямовано в міський бюджет 2332,8 тис. грн. Протягом 1998 р. у тісній взаємодії з постійними комісіями міської ради велася робота з розгляду питань, пов'язаних із приватизацією об'єктів комунальної власності. Постійними комісіями було розглянуто 220 об'єктів, по 190 з яких були прийняті рішення про приватизацію.

Структурні зміни, що відбувалися в українському суспільстві протягом 90-х років минулого століття, поставили складні випробування перед економікою Харкова як одного з найзначніших центрів господарського життя України. Кризові явища, непослідовність та незавершеність реформ, окремі помилки – все це в кінці десятиліття було в основному подолано. Почалося певне «вирівнювання» ситуації. Зусиллями керівництва міста і області, промислових, транспортних, торговельних підприємств, енергією нового власника – приватного та акціонерного – економічний потенціал Харкова був збережений від руйнування.

Необоротних процесів, наслідки яких були б катастрофічними і для міста та регіону, і, по суті, для всієї держави, не відбулося.

Сучасний промисловий комплекс міста охоплює понад 450 промислових підприємств, на яких працює 600 тис. чоловік. Харків – єдиний в Україні виробник потужних турбін, загальнонаціональне значення мають виробництво тракторів, літаків, кондиціонерів, велосипедів, верстатів з числовим програмним управлінням, двигунів змінного струму.

Сільське господарство. У масштабі України на Харківську область припадає 3,9 % сільського населення і 5,8 % сільськогосподарських угідь, а питома вага області в загальному обсязі виробництва валової продукції сільського господарства України стабільно утримується на рівні 5-6 %. У сільському господарстві зайнято 4,5 % економічно активного населення. Люди працюють як на сільськогосподарських підприємствах, так і у власних господарствах. При цьому частка сільськогосподарських підприємств у виробництві валової продукції галузі складає близько 60 % і поступово зростає.

Згідно з Указом Президента України в області реформовано всі 440 колективних сільськогосподарських підприємств. Власниками паїв стали 252 тис. громадян.

Аграрний комплекс області орієнтовано на створення великотоварних сільськогосподарських підприємств, здатних за рахунок залучення інвестицій для їх розвитку впроваджувати сучасні технології та засоби виробництва і виробляти конкурентоспроможну продукцію. Тому в області скорочується чисельність сільськогосподарських підприємств, а їх середній розмір землекористування зростає. В області проводиться комплекс заходів з оновлення технічної бази, технологічного переоснащення виробництва в галузях рослинництва, зменшення споживання енергоресурсів шляхом використання для отримання енергії біомаси з органічних відходів виробництва.

Значно зріс інтерес сільгоспвиробників до технічних культур. Серед технічних культур домінує соняшник, оскільки на ринку встановилися достатньо високі ціни на його насіння. Його валовий збір в останні роки складає у

середньому 450 тис. т. при урожайності 16 ц/га. На жаль, технічні культури швидко виснажують ґрунти і без відповідних заходів вони деградують.

Харківщина має можливості для збільшення виробництва цукру до обсягів близько 3 млн. т. Але на сьогодні площі, зайняті цукровим буряком, скоротилися в 5 разів. Причина – економічна не вигідність, загальний обсяг вирощування цукрового буряку складає близько 1,1 млн. т., а їх урожайність – 237 ц/га.

Райони сільськогосподарської спеціалізації. У Харківській області, з урахуванням природних і економічних умов, виділені фахівцями чотири сільськогосподарські райони: лісостеповий, степовий східний, степовий південний і приміський.

Лісостепова сільськогосподарська зона охоплює Золочівський, Богодухівський, Краснокутський, Нововодолазький, Коломацький, Валківський і Вовчанський райони. Він спеціалізується на скотарстві, буряківництві і зерновому господарстві, які доповнюються свинарством, птахівництвом, овочівництвом, картоплярством і садівництвом.

Площа сільськогосподарських угідь області – 2,4 млн. га, у тому числі 1643 тис. га ріллі. Частка сільськогосподарських угідь і ріллі в структурі земельних ресурсів області вища, ніж у середньому в Україні, особливо високою розораністю визначаються південні степові райони, де частка ріллі сягає 70 %. Дергачівський, Ізюмський і Зміївський райони через природні особливості мають розораність близько 40 %.

Частка рослинництва в структурі виробництва валової сільськогосподарської продукції в останні роки зросла і складає близько 68 %, що пояснюють значним падінням виробництва продукції тваринництва.

У структурі посівних площ на Харківщині традиційно переважають зернові культури. Їх висівають на площі 980 тис. га. Середньорічні обсяги виробництва зерна в останні роки перевищили 2,5 млн. т. при урожайності 28 ц/га. Рекордним для сільгоспвиробників Харківщини став 2008 р., коли було одержано найбільший за всю історію області валовий збір зернових і зернобобових культур – 3797 тис. т. і досягнуто найвищого рівня їх урожайності – 38,8 ц/га. Найбільшої врожайності

зернових було досягнуто в Красноградському, Чугуївському, Золочівському та Сахновщинському районах.

Степова східна сільськогосподарська зона включає Балаклійський, Барвінківський, Борівський, Великобурлукський, Дворічанський, Ізюмський, Куп'янський і Шевченківський райони. Тут спеціалізуються на скотарстві, зерновому господарстві, буряківництві, що поєднується зі свинарством, вівчарством, вирощуванням соняшнику, кукурудзи, гречки.

Степову південну сільськогосподарську зону складають Первомайський, Зачепилівський, Красноградський, Кегичівський, Сахновщинський, Лозівський і Близнюківський райони. Його спеціалізація в цілому схожа з попереднім районом, але тут зростає роль садівництва й овочівництва.

Особливу спеціалізацію має приміська сільськогосподарська зона, яка охоплює Зміївський, Дергачівський, Харківський, Чугуївський і Печенізький райони, які розташовані в безпосередній близькості від Харкова. Ці райони спеціалізуються на молочному скотарстві й овочівництві в комплексі зі свинарством, птахівництвом, вирощуванням фруктів, зерна, кормових культур.

4. Розвиток культури. Освіта і наука

Культура та мистецтво. Подальший розвиток культурної сфери Харківщини здійснюють 1338 бібліотек, 731 клуб і Будинки культури, шість театрів (з них п'ять академічних), обласна філармонія, 36 музеїв, чотири училища і 78 шкіл естетичного виховання, п'ять парків культури й відпочинку, 67 сільських кіноустанов і 17 мобільних відеокomплексів у районах області. В історії української культури Харків – це перший університет, перший театр, перший часопис, перший художній музей, найстаріший зоопарк, цирк, музичне і художнє училища, найбільша державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка. У Харківській області знаходяться 778 пам'яток містобудування та архітектури, з них 553 – у Харкові і 225 – в області (75 пам'яток мають загальнонаціональне значення). 16 міст області занесені до Списку історичних населених місць України.

Освіта і наука. У Харківській області діють 959 загальноосвітніх навчальних закладів, де навчаються 240,5 тис. учнів; діють 111 комплексних і профільних позашкільних закладів, у яких навчаються 102,3 тис. дітей і підлітків, що складає 28,2 % від загальної кількості дітей шкільного віку.

З прийняттям нового законодавства («Закон про мови в Українській РСР», 1989 р.) почався процес переходу освіти на українську мову навчання. У 1990 р. у Харкові було 2 школи з українською мовою навчання (зі 170 шкіл). У 1999 р. у більш ніж 60 % середніх навчальних закладів викладання здійснювали державною мовою, за винятком декількох регіонів. У системі середньої освіти зникла одноманітність. З'являються авторські школи. Особливий розвиток отримали нові види середніх навчальних закладів з ранньою профілізацією – гімназії, ліцеї, колегіуми. Діє програма державної підтримки обдарованих дітей.

У Харківській області сьогодні функціонує 91 вищий навчальний заклад всіх форм власності, які забезпечують фундаментальну наукову та професійну підготовку студентів. 15 вищих навчальних закладів отримали статус національних: університет імені В. Н. Каразіна, юридична академія ім. Ярослава Мудрого, технічний університет «ХПІ», аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського «ХАІ», університет внутрішніх справ, медичний університет, автомобільно-дорожній університет, університет радіоелектроніки, економічний університет, педагогічний університет, університет цивільного захисту, аграрний університет, технічний університет сільського господарства, фармацевтичний університет, академія міського господарства.

У Харкові функціонує 53 професійно-технічних навчальних закладів, розвинута мережа професійних курсів з вивчення іноземних мов, менеджменту, оволодіння комп'ютерними технологіями.

За чисельністю студентів вищих навчальних закладів (близько 270 тис. осіб) Харківська область посідає друге місце в Україні, а за кількістю студентів на 10 тис. населення (1019 осіб) – перше.

За основними показниками наукової та науково-технічної діяльності Харківська область посідає перше місце серед областей України. Науковий

потенціал Харківщини представлений понад 200 науковими установами. Серед них 18 установ Національної академії наук України, 31 вищий навчальний заклад III-IV рівнів акредитації, три національних наукових центри, 17 об'єктів, що мають статус національного надбання України та один технопарк державного значення.

Близько 64 % наукового продукту області припадає на установи галузевої науки. У Харківському регіоні зосереджено 15 % усіх науково-дослідницьких інститутів України, 20 % конструкторських і проектних організацій, понад 16 % чисельності наукових співробітників. Наукові та науково-технічні роботи в організаціях області здійснюють 24,9 тис. працівників, з яких 13,1 тис. належать до категорії дослідників.

5. Релігійне життя в Україні

Після легалізації Української греко-католицької церкви, відродження Української автокефальної православної церкви, створення управлінських структур і духовних центрів Римо-католицької церкви, адвентистів сьомого дня, п'ятидесятників, свідків Ієгови тощо виникають відповідні релігійні громади на Харківщині й остаточно формується релігійне середовище.

На початок 2010 р. у регіоні діють понад 750 релігійних організацій, 54 конфесій та напрямів. Багатоконфесійність релігійного середовища визначається тим, що в області функціонують 9 духовних управлінь: Української православної церкви (УПЦ), Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП), Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), євангельських християн-баптистів (ЄХБ), християн віри євангельської (ХВЕ), об'єднання хасидів ХаБаД Любавич іудейських релігійних громад та організацій Харківського регіону, Української християнської євангельської церкви, Римсько-католицької церкви (РКЦ), Об'єднаної церкви християн віри євангельської; 7 монастирів та 7 місій різних конфесій, Міжконфесійне Східне регіональне Біблійне товариство; 8 духовних навчальних закладів.

Розподіл релігійних організацій між обласним центром та сільськими районами регіону виглядає так: 28,8 % приходить на Харків, 71,2 % релігійних організацій знаходиться у 27 районах області. Повністю покриває мережу сільських районів області єпархія УПЦ. Громади ЄХБ не представлені в 4 сільських районах та Чугуєві, Свідків Ієгови – у 11, ХВЄ і Адвентистів сьомого дня – у 13.

Дані соціологічного опитування щодо самовизначення населення стосовно віри і релігії свідчать про те, що в середньому 64-68 % населення визнає себе віруючими (на Заході України – 87 %, на Сході та Півдні – 47-52 %).

Відповідно до експертних оцінок, Харківська область залишається православною: 90-93 % віруючих відносять себе до православної традиції. Але кількість віруючих, що регулярно відвідує церкву, і тих, хто відносить себе до певної конфесії, суттєво різняться. Постійно беруть участь у релігійних заходах до 25 % віруючих.

Релігійне життя Харківщини сьогодні. Сучасне суспільство знаходиться в розвитку, тому змінюється і релігійне життя. Виникають нові релігійні організації, змінюється їх вплив на людей.

На початку XXI ст. у Харківській області діють громади трьох Православних церков. Це Українська православна церква, яка підпорядкована Московському патріархату (УПЦ МП), Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), яка відновила своє існування в країні в 1989 р., і Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП), яка була вперше утворена в 1992 р. УПЦ МП налічує в Харківській області понад 280 громад та визнана світовим православ'ям, тому в релігійному середовищі визначається як канонічна церква. УАПЦ налічує 7 громад, а УПЦ КП – 4 громади.

Усе це різноманіття релігійних напрямів вільно існує, що повністю відповідає Конституції України. Держава гарантує релігійним організаціям вільний розвиток, якщо релігійні організації виконують вимоги українського законодавства.

При релігійних організаціях діють недільні школи, благодійні організації, видаються періодичні видання.

Церковна архітектура. За роки незалежності України релігійним організаціям у нашій області були повернуті практично всі релігійні споруди, що збереглися (майже 70). Це храми та приміщення Покровського монастиря (Харків), Успенський собор (Харків), Пантелеймонівська та Олександро-Невська церкви (Харків), Дмитрівська та Іоано-Богословська церкви (Харків), православні храми в сел. Краснокутськ, Ізюмському, Куп'янському, Зміївському районах. Було повернуто Хоральну та Чеботарську синагоги іудейським громадам, а громаді караїмів – кенасу.

Населені пункти області прикрасились новими культовими спорудами. У Харкові першим новим православним храмом став храм-пам'ятка на честь 2000-ліття Різдва Христового – Свято-Сергіївський храм (проспект Леніна). На Салтівці збудовані православні храми: Святого Володимира – в пам'ять про наших земляків, що загинули в роки Великої Вітчизняної війни, Святого Григорія – на честь воїнів-інтернаціоналістів, Миколаївська церква на селищі Жуковського. На проспекті Косіора піднялася велична будівля храму Священномученика Олександра.

Збудовані нові православні храми у районних центрах області: у Краснограді, Балаклії, Близнюках; побудовано духовний комплекс Свято-Миколаївського храму в с. Чернечина Борівського району і православний храм у с. Червоний Донець. Завершується будівництво величнішого храму на честь Ікони Казанської Божої Матері у Лозовій.

У Харкові збудовані молитовні будинки обласного об'єднання євангельських християн-баптистів на Салтівському житловому масиві – найбільший на Східній Україні серед церков цієї конфесії, на Баварії, вул. Л. Чайкіній та в сел. Східний; духовний комплекс парафії Святого Вікентія де Поля Римо-католицької церкви на Салтівському житловому масиві та комплекс на вул. Клочківській. Також у Харкові збудовано дві мечеті.

Питання для самостійного опрацювання:

1. Назвіть подію, яка сталася в Радянському Союзі 19 серпня 1991 р.
2. Які складові визначають економічний потенціал Харківщини в роки незалежності?
3. Які зміни в промисловості Харкова пов'язані з формуванням ринкової економіки?
4. Назвіть типи сільськогосподарських підприємств у Харківській області.
5. Яких закладів культури на Харківщині найбільше?
6. Які релігійні конфесії характерні для Слобожанщини?

Теми рефератів:

1. Характеристика головних політичних сил Харківщини (1991–2012 рр.).
2. Президентські та парламентські вибори на Харківщині 1994–2012 рр.
3. Російський фактор на Слобожанщині: економічний, політичний, культурний.
4. Економічна ситуація на Харківщині (1991–1999 рр.).
5. Становлення та діяльність національних товариств на рубежі XX–XXI ст.
6. Традиційні та нетрадиційні церкви та культи в краї (1991–2012 рр.).

Література для самостійної роботи:

Балдецкая О. Особенности пограничного региона и их влияние на этнонациональную идентичность (по материалам социологических исследований в Харьковской и Белгородской областях) / О. Балдецкая // Регион. – № 3. – 1997.

Біскупський М. "Край" – значить "державна" / М. Біскупський // День. – 2000. – 3 серпня.

Будзінський Т. Регіональні тенденції в країнах Європейської спільноти (1945–1992) / Т. Будзінський // Нова політика. – № 3. – 1999.

Гладкий Ю. Н. Регионоведение / Ю. Н. Гладкий, А. И. Чистобаев. – М.: Гардарики, 2002. – 382 с.

Європейська хартія місцевого самоврядування // Бюлетень Центру інф. та документації Ради Європи в Україні. – № 2 – 1997.

Економічні райони України : навч. посібник / Горленко І. О., Тарангул Л. Л. – К.: Наукова книга, 1999. – С. 205.

Кулініч І. М. Губернатор / І. М. Кулініч. – Х., 1998.

Миловидова О. В. Політичний спектр Слобожанщини на сучасному етапі / О. В. Миловидова, Н. С. Серьогіна, В. В. Рубан // Вісн. Харків. ун-ту. – № 387. Іст. України. Вип. 1. – Х.: Основа, 1996. – С. 83-91.

Московкин В. Анализ процессов межгосударственной миграции на примере Харьковской области / В. Московкин // Регион. – № 2. – 1997.

Надолішній П. І. Етнонаціональний фактор адміністративної реформи в Україні: проблеми теорії, методології, практики / П. І. Надолішній. – К.: Вид-во УАДУ, 1998. – 262 с.

Поповкін В. А. Регіонально-цілісний підхід в економіці / В. А. Поповкін. – К.: Наук , думка, 1993. – 220 с.

Симоненко В. Р. Регионы Украины / В. Р. Симоненко. – К., 1996.

Чернецький Ю. Регіон – має звучати гордо / Ю. Чернецький // День. – 2000. – 8 серпня.

II. НАВЧАЛЬНО – МЕТОДИЧНА ЧАСТИНА КУРСУ

Мета і завдання курсу

Курс «Історія Слобідської України» розрахований на студентів усіх спеціальностей вищих навчальних закладів України. Навчальна програма курсу складається з 9 тем, викладених за проблемно-хронологічним принципом. Вона є складовою частиною комплексу українознавчих дисциплін, важливим компонентом професійної та гуманітарної освіти.

Метою курсу є зосередження уваги студентів на важливих питаннях історії Слобідської України, поглиблене вивчення історичного процесу одного з ключових регіонів сучасної України, розуміння специфіки його розвитку, місця в українській історії.

Завдання курсу – опанування міждисциплінарних підходів, звернення до регіонознавства, політичної, економічної та географічної історії, ознайомлення з історією побуту, родини, ментальності, а також феноменом прикордонної культури.

У результаті вивчення курсу студенти повинні **знати**:

- основні поняття та терміни регіонознавства;
- основні етапи розвитку Слобідського краю;
- особливості політичного, економічного, культурного розвитку краю в системі регіонів України;

вміти:

- використовувати принципи міждисциплінарного підходу при вивченні предмету;
- аналізувати факти та явища, що відбувались у Слобідській Україні в різні часи її існування;
- написати реферат з історії Слобідської України.

Тематичний план

Розподіл годин і структура курсу «Історія Слобідської України»

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма						заочна форма					
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
		л	п	лаб	інд	с.р.		л	п	лаб	інд	с.р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Модуль 1. Слобідська Україна від давнини до середини XIX ст.												
Вступ	5	1				4	5	2				3
Тема 1. Територія Слобожанщини у стародавні часи	5	1				4	5					5
Тема 2. Слобідська Україна в XIV – середині XVIII ст.	9	4	2			6	9	2				7
Тема 3. Слобідська Україна в др. половині XVIII – першій половині XVIII ст.	7	2	2			3	7					7
Разом за модулем 1	26	8	4			14	26	2	2			22
Модуль 2. Слобідська Україна в другій половині XIX – XXI ст.												
Тема 4. Слобідська Україна в другій половині XIX – на початку XX ст.	10	4	2			4	10	2				8
Тема 5. Слобожанщина в добу Першої світової війни та національно-демократичної революції в Україні	6	2				2	10	2				8
Тема 6. Харківщина 1920–1930 років	10	2	4			4	10	1				9
Тема 7. Харківщина в роки Другої світової війни (1939–1945)	6	2				4	6	1				5
Тема 8. Від відбудови до перебудови (друга половина XX ст.)	10	2	4			4	10	1				9
Тема 9. Харківщина в незалежній Україні: пошук нової ідентичності	4	2				2	4	1				3
Разом за модулем 2	46	14	10			22	46	4	2			40
Усього годин	72	22	14			36	72	64				62

Організація самостійної роботи

Рекомендована література для користування під час вивчення історії Слобідської України

Література з історії Слобідської України є різноманітною, перш за все за типами, жанрами і видами публікацій. Кожен з них має своє чітке призначення. Для правильного використання того або іншого видання необхідно чітко визначати його специфіку, особливості і встановлення хронологічно послідовних етапів розвитку суспільства. Найважливішими та найпоширенішими видами літератури є:

Базова література

До неї належать підручники, навчально-методичні посібники, наукова література.

Підручник – основний вид навчальної літератури, що вміщує систематичний виклад навчального матеріалу, котрий повинен засвоїти студент вищого навчального закладу в чіткій відповідності з програмою курсу. Особливістю підручника є те, що у ньому інформація подається у певній послідовності та з методичною обробкою, спрямованими на формування системи історичних знань.

Навчальні посібники з історії Слобідської України багато в чому співпадають з підручниками як за змістом, так і за методологічним підходами. У них чіткіше простежується авторська позиція.

При підготовці до семінарських занять рекомендуємо користуватися такими навчальними посібниками, присвяченими історії Слобідської України:

- Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х.: Основа, 1990. – 256 с.
- Історія Слобідської України : навч. посібник з народознавства та краєзнавства / За ред. В. І. Торкатюка, О. А. Сидоренка. – Х. : Основа, 1998. – 368 с.

- Рідний край: навч. посіб. з народознавства / За ред. І. Ф. Прокопенка. – Х. : ХДПУ, 199. – 527 с.
- Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. – Х. : Фоліо, 2004. – 750 с.
- Чорний Д. М. Харків початку ХХ століття: історія міста, долі людей / Д. М. Чорний. – Х. : [б. в.], 1995. – 114 с.

Методичний посібник – видання, яке вміщує практичні рекомендації для вивчення курсу історії Слобідської України або окремих його тем, наприклад:

Історія Слобідської України : програма спеціального курсу для викладачів і студентів / Укладачі: Кравченко В. В., Чорний Д. М. – Х., 2004. – 26с.

Наукова література.

Монографія – наукове видання, присвячене всебічному дослідженню окремої проблеми або теми. Цей вид наукової літератури має ґрунтовну наукову інформацію, показчик літератури з даної проблеми та довідковий матеріал.

Найбільш відомі монографії з історії Слобідської України:

Багале́й Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год) / Д. И. Багале́й, Д. П. Миллер. Х. : Хагок – Т. 1 – 1905. – 568 с. ; Т. 2 – 1912. – 973 с.

Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. / А. Г. Слюсарский. – Х. : Кн. – газ. вид., 1964. – 460 с.

Кравченко В. В. Багале́й Д. И.: научная и общественно-политическая деятельность / В. В. Кравченко. – Х. : Основа, 1990. – 175 с.

Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943) / А. В. Скоробогатов. – Х. : Прапор, 2004. – 368 с.

Маслійчук В. Л. Провінція на перехресті культур: Дослідження в історії Слобідської України XVII–XIX ст. / В. Л. Маслійчук. – Х. : Харківський приватний музей міської садиби, 2008. – 399 с.

Збірка наукових праць (статей) вміщує матеріали наукового характеру. Найчастіше присвячується одній темі, проте на відміну від монографій, може розглядатися з різних, інколи протилежних точок зору, наприклад:

Історичні віхи Слобідської України XVII – початку XX століття / За ред. В. І. Танцюри. – Х. : Центр освітніх ініціатив, 1997. – 98 с.

Історія міста Харкова XX століття. / О. Н. Ярмаш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін.. – Х. : Фоліо, 2004. – 685 с.

Науковий журнал – періодичне видання, де розміщені статті, наукові матеріали, має постійні розробки.

Для вивчення історії Слобідської України необхідно використовувати публікації, перш за все, з «Українського історичного журналу». Рекомендуємо статті:

Дьяченко М. Т. Етапи заселення Слобідської України в XVII – перш. пол. XVIII ст./ М. Т. Дьяченко // Укр. іст. журнал. – 1970. – № 8. – С. 41-51.

Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті рр. XIX ст. – лютий 1917 р. / С. О. Наумов. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2006. – 344 с.

Проскура Н. Л. Переселення селян з Харківської губернії у роки столипінської аграрної реформи / Н. Л. Проскура // Укр. іст. журн. – 1973. – № 6.

Скоробогатов А. В. Західноукраїнські націоналісти у піднімецькому Харкові / А. В. Скоробогатов // Укр. іст. журн. – 1999. – № 6. – С. 81-89.

Довідково-інформаційна література

Цей вид видань представлений енциклопедіями, енциклопедичними і термінологічними словниками з історії Слобідської України, які мають принципове значення для роз'яснення тих, чи інших понять та термінів. В основному це довідково-інформаційна література, яка характеризується ступенем повноти інформації.

Пропонуємо використати такі видання:

Історія Слобідської України : Наук.-допоміжний бібліогр. покажчик. – Х. : [б. в.], 1993. – 244 с.

Слобідська Україна: Короткий історико-краєзнавчий довідник. / Б. П. Зайцев, С. М. Куделко, В. К. Міхеєв, С. І. Посохов. – К. : Будівельник, 1994. – 80 с.

Топоніміка Харківщини. / Автори-укладачі А. П. Ярещенко та В. О. Ярощик. – Х., 1999. – 90 с.

Інтернет-ресурси з курсу «Історія Слобідської України»:

http://dalizovut.narod.ru/bagaley/bagal_so.htm – Д. І. Багалій: Історія Слобідської України;

<http://www.nbuv.gov.ua> – Національна бібліотека України імені В. Вернадцького (Київ);

<http://varnak.psend.com/narys/index.html> – Д. Дорошенко: Нарис історії України;

<http://lib-gw.univ.kiev.ua> – Бібліотека імені М. Максимовича Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка;

<http://www.filosof.com.ua> – Інститут філософії імені Г. Сковороди НАН України (Київ);

<http://www.institute@history.org.ua> – Інститут історії України НАН України (Київ);

<http://www.inst-ukr.lviv.ua> – Інститут Українознавства імені І. Крип'якевича НАН України (Львів);

<http://gilan.uar.net/nasu/hiuass.html> – Інститут української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України (Київ);

<http://korolenko.kharkov.com/> – Харківська державна бібліотека імені В. Г. Короленко;

<http://www.pamjatky.org.ua> Український пам'яткоохоронний інтернет - ресурс;

<http://www.derev.org.ua/> – сайт «Дерев'яні храми України»;

http://www.ebk.net.ua/Book/history/makarchuk_eiu/index.htm – С. А. Макаrchук Етнічна історія України;

<http://prostir.museum> – сайт «Музейний простір України»;

<http://nmnapu.org.ua> – Національний музей архітектури та побуту України (Київ);

<http://encyclosights.com> – Енциклопедія пам'яток України;

<http://zamki-kreposti.com.ua> – сайт «Замки і фортеці України»;

<http://www.stonegrave.org.ua> – офіційний сайт Національного історико – археологічного заповідника «Кам'яна могила» (Запорізька обл.);

<http://keui.wordpress.com/films> – фільмотека Центру українських студій імені Д. І. Багалія Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

<http://www.lucorg.com> – сайт ліги українців Канади;

<http://www.uvkr.com.ua> – Українська всесвітня координаційна рада;

<http://www.eukrainians.net> – офіційний сайт Європейського конгресу українців;

<http://www.kobza.com.ua> – сайт української діаспори в Російській Федерації.

Основні вимоги до опрацьованої літератури і джерел з історії Слобідської України

Для досягнення найбільшої ефективності, глибини розуміння матеріалу, його запам'ятовування та засвоєння студенту необхідно добре оволодіти основними **методами роботи** з книгою або джерелом. Найчастіше виділяються такі основні методи:

Робота до початку прочитання включає ознайомлення з книгою, її титульною сторінкою, передмовою, змістом книги та анотацією;

Перегляд – читання, за якою книгу побіжно переглядають, затримуючись на основних узагальненнях і висновках, структурою наукового дослідження;

Вибіркове читання – ознайомлення з окремими розділами, місцями, що вміщують певну потрібну інформацію;

Суцільне читання – спрямовується на уважне прочитання всього тексту без оформлення окремих висновків і узагальнень;

Прочитання з опрацьовуванням матеріалу з паралельним веденням зошитів;

Робота під час читання допомагає чітко визначити потрібну інформацію, її характер і обсяг. Сприяє формулюванню питань по ходу текстом, поверненню до раніше прочитаного під впливом нових ідей, думок, які могли виникнути в процесі прочитання;

Робота над текстом після його прочитання.

На цьому етапі необхідно обмірковувати весь матеріал, відібрати значиму інформацію, намагатися запам'ятати та засвоїти її.

Існують різні види фіксації прочитаного:

- підкреслення і позначки на полях допомагають виділяти головні думки, ключові слова та фрази;
- найпростішим різновидом записування є виписки з книги, тобто вибірка з тексту окремих місць (думок, фактів, цифр, цитат).

Складання плану допомагає зрозуміти структуру тексту, виявити його структурно-логічні зв'язки, поглибити розуміння матеріалу. При складанні плану необхідно:

- виділити суттєві, важливі думки;
- розділити текст на частини, які згруповані навколо цих думок;
- зробити заголовок кожній частині, ці заголовки стануть пунктами плану;
- крім пунктів план може ще містити й підпункти.

Для розуміння тексту необхідно скласти схеми, таблиці, графіки, які створюють цілісну логічно-образну картину.

Стислим викладом основних положень тексту у формі твердження або заперечення є **тези**, які складають при повторному читанні шляхом відбору основних положень без залучення фактичного матеріалу і пояснень.

Найраціональніший різновид записів навчального матеріалу – **конспект**. Це короткий, систематизований, логічно зв'язаний запис змісту матеріалу. Конспект може бути текстуальним, вільним або тематичним. **Текстуальний конспект** створюється з окремих елементів тексту оригіналу – цитат, зі збереженням його логіки й структури. **Вільний конспект** поєднує виписки, цитати, тези, власні думки студента, може включати розгорнутий план. **Тематичний конспект** дає відповідь тільки на конкретне питання на основі одного чи кількох джерел без запису їхнього іншого змісту.

Для виступу готують не повний текст, а **конспект виступу**, основу якого складають тези, доповнені доказами, розмірковуваннями, прикладами та ілюстраціями. Найдоцільніше робити виписки на аркушах чи картках формату А5, заповнюючи тільки один бік картки. Цей спосіб дає можливість легко групувати й перегруповувати окремі частини доповіді, доповнювати їх новою інформацією, картками зручно користуватися під час виступу. Зверху на картці пишуть заголовок, що вказує, де саме цей матеріал буде застосовано, а внизу наводять назву джерел інформації.

Засвоєння змісту понять з історії Слобідської України.

Поняття – це мова науки, основа доцільної та ефективної діяльності студента в навчальному процесі і особливо на семінарських заняттях.

Поняття – це думка, яка відображає в узагальненій формі предмети й явища дійсності та історичні зв'язки між ними. Поняттєвий апарат історії Слобідської України включає, по-перше, універсальні поняття, які застосовують філософія, історія, економіка, філологія та інші науки (наприклад, процес, система, структура тощо); по-друге, історія Слобідської України використовує систему власних понять, які поділяються на декілька груп:

- а) поняття, що розкривають взаємозв'язок і взаємодію історії Слобідської України з історією України;
- б) поняття, які виявляють діалектику формування історичної свідомості багатонаціонального населення окремих регіонів України;
- в) поняття, що відображають систему відносин між Слобідською Україною і Росією, Західною Україною;
- г) поняття, що дозволяють аналізувати історичний процес з урахуванням його позитивних і негативних рис.

Для опанування поняттєвим апаратом застосовують такі прийоми:

1. З'ясування значення терміну за допомогою словника, підручника, конспекту.
2. Встановлення етимології (тобто пояснення походження) терміну.
3. Визначення змісту поняття, форм його прояву, хронологічних меж вживання, місця цього поняття в загальній системі поняттєвого апарату.
4. Вибір певного значення поняття у тих випадках, коли воно є багатозначним.

Семінарські заняття з «Історії Слобідської України»

Тема 1. Слобідська Україна в XIV – середині XVIII ст.

1. Причини, етапи масового заселення. Динаміка кількості та соціальна структура населення.
2. Особливості землеволодіння та розвитку сільського господарства.
3. Промисли, ремесла, торгівля в регіоні.

Подумайте, яку роль у розвитку економіки відігравали традиції переселенців, стратегічне положення регіону, жалуванні грамоти полкам? Що таке займаниця? Які ремесла, промисли, види торгівлі були найважливішими?

Література:

1. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1991. 253с. – С. 21, 23, 30-33, 36, 40, 43-45.
2. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х.: Основа, 1990. – 256 с. – С. 25-42, 128-161.
3. Дьяченко М. Т. Етапи заселення Слобідської України в XVII – перш. пол. XVIII ст./ М. Т. Дьяченко // Укр. іст. журнал. – 1970. – № 8. – С. 41-51.
4. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. / А. Г. Слюсарский. – Х.: Кн. – газ. вид., 1964. Кн. – газ. вид. – 460 с. – С. 30-35, 88-113, 115-120, 268-288, 301-305, 314-326.
5. Багалея Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год) / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. Х.: Хагок – Т. 1 – 1905. – 568 с. ; Т. 2 – 1912. – 973 с. – С. 223-253.
6. Маслійчук В. Л. Провінція на перехресті культур: Дослідження в історії Слобідської України XVII–XIX ст. / В. Л. Маслійчук. – Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2008. – 399 с.

Тема 2. Слобідська Україна в другій половині XVII – першій половині XIX ст.

1. Адміністративно-територіальні реформи в краї. Поява Харківської губернії.
2. Заснування Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
3. Розвиток навчальної та наукової роботи в Харківському університеті (порівняльна характеристика за періодами 1804–1835: 1835–середина 50-х рр. XIX ст.): а) організація навчального процесу; б) склад професорів і студентів; в) розвиток наук.

Література:

1. Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. – Х.: Фоліо, 2004. – 750 с. – С. 6-124.
2. Багалей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год) / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. Х.: Хагок – Т. 1 – 1905. – 568 с. ; Т. 2 – 1912. – 973 с.
3. Роммель К.-Д. Спогади про моє життя та мій час / К.-Д. Роммель. – Х.: Майдан, 2001. – 235 с.
4. Слюсарский А. Г. В.Н. Каразин: его научная и общественная деятельность / А. Г. Слюсарский. – Х.: Изд-во. Харьк. ун-та, 1955. – 158 с.

Тема 3. Слобідська Україна в другій половині XIX – на початку XX ст.

Заняття 1. Економічний розвиток. Суспільно-політичне життя.

1. Соціально-економічний розвиток Харкова і губернії 1861–1914 рр.
2. Міське самоврядування. Харківська міська дума.
3. Становлення місцевої преси та журналістики. Газети «Харьковские губернские ведомости», «Южный край».

Чи можна вважати 1890-ті рр. та 1906 р. рубіжками соціально-економічного розвитку регіону? Чим міське самоврядування кінця XIX – початку XX ст. відрізняється від сучасного в Україні? Які зміни і чому відбулись у розвитку преси після 1906 р.?

Література:

1. Багалей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год) / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. Х.: Хагок – Т. 1 – 1905. – 568 с. ; Т. 2 – 1912. – 973 с.
2. Історія міста Харкова XX століття. / О. Н. Ярмаш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін.. – Х.: Фоліо, 2004. – 685 с. – С. 13-18, 19-33, 34-40, 64-66.
3. Михайлин І. Л. Нарис історії журналістики Харківської губернії 1812–1917. / І. Л. Михайлин. – Х.: Колорит, 2007. – 366 с.

4. Ярмиш О. Н., Головка О. М. Харківське міське самоврядування на зламі століть: ХІХ–ХХ і ХХ–ХХІ. Досвід історії та сучасності: Монографія. – Х.: Вид-во нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – С. 25-52, 99-130.

5. Головка А. Н. Сделал, что мог... Харьковский городской голова Александр Константинович Погорелко / А. Н. Головка, А. Н. Ярмыш. – Х.: Основа, 1998. – 138 с.

6. Лещенко Н. Н. Крестьянская реформа 1861 г. в Харьковской губернии / Н. Н. Лещенко // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Кишинев, 1966.

7. Чорний Д. М. Харків початку ХХ століття: історія міста, долі людей / Д. М. Чорний. – Х.: [б. в.], 1995. – 114 с. – С. 27-46.

8. Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. – 304 с.

Заняття 2. Розвиток культури на Слобідській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

1. Д. І. Багалій про історію та культуру Слобідської України.
2. О. М. Бекетов та його внесок у формування архітектурного обличчя Харкова.
3. С. Васильківський: життєвий шлях, особливості живописної спадщини.

Література:

1. Багалій Д. І. Автобіографія: Пятдесят літ на сторожі української культури // Вибрані праці. – Х., 1999. – Т.1. [+Вступна стаття].

2. Ігнаткін І. О. Олексій Миколайович Бекетов (1863–1941) / І. О. Ігнаткін. – К.: Вид-во Акад. архіт. УРСР, 1949. – 42 с.

3. Кравченко В. В. Багалей Д. И.: научная и общественно-политическая деятельность / В. В. Кравченко. – Х.: Основа, 1990. – 175 с.

4. Безхутрий М. Васильківський. – К., 1954.

Тема 4. Харківщина 1920–1940-х років

Заняття 1. Харківщина 1920–1930-х років.

1. Розвиток промисловості. Вплив НЕПу: «великий стрибок» кінця 1920-х – 1930-х рр. Особливості реалізації в регіоні.
2. Розвиток сільського господарства. Колективізація та її наслідки.
3. Соціальні зміни.

Основна література:

1. Історія міста Харкова ХХ століття. / О. Н. Ярмаш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін.. – Х.: Фоліо, 2004. – 685 с. – С. 203-234.
2. Скоробогатов А. В. Населення Харківщини напередодні Другої світової війни / А. В. Скоробогатов // Вісн. Харк. ун-ту. – 1999. – №442. Історія України. – Вип. 3. – С. 158-164.
3. Історія міст і сіл української РСР: Харківська область. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. – С. 35-42.

Додаткова література:

1. Чорні жнива: Голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини: (Док., спогади, списки померлих). – Київ, Харків, Нью-Йорк, Філадельфія, 1997.
2. Листи з Харкова: Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 роки. – Х., 2007.

Заняття 2. Харківщина 1939–1945 рр.

1. Промисловість Харкова в умовах мобілізаційної готовності економіки напередодні та на початку Другої світової війни. Вплив евакуації та нацистської окупації на стан економіки регіону.
2. Бойові дії на території Харківщини: Харківська битва (травень 1942 р.), Белгородсько-Харківська операція (серпень 1943 р.).
3. Підпільний та партизанський рух на території області.

Література:

1. В боях за Харьковщину: Воспоминания участников Великой Отечественной войны. – 4-е изд., испр. и дополн. – Х.: Прапор, 1978. – 517 с.
2. Історія міста Харкова ХХ століття. / О. Н. Ярмаш, С. І. Посохов, А. І.

Епштейн та ін.. – Х.: Фоліо, 2004. – 685 с. – С. 309-370.

3. Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943) / А. В. Скоробогатов. – Х.: Прапор, 2004. – 368 с.

4. Історія міст і сіл української РСР: Харківська область. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. – С. 44-54.

5. Ельшин Н. Хранить постоянно. / Н. Ельшин. – М.: Политиздат, 1979. – 110 с.

6. Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни: документи і матеріали / Украса О. В. Дьякова. – Х.: "Видавництво САГА", 2010. – 386 с.

7. Великая Отечественная война 1941–1945: Энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1985. – С. 81, 769-770.

Тема 5. Харківський університет в історії регіону

1. Розвиток навчальної та наукової роботи (друга половина ХІХ ст.; 1900–1917 рр.; 1930–1990-ті рр.):

а) організація навчального процесу;

б) склад професорів і студентів;

в) розвиток наук.

2. Вплив Харківського університету на культурно-національні процеси в Слобожанщині та Україні.

Основна література:

1. Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. – Х.: Фоліо, 2004. – 750 с.. – С. 6-68, 85-100, 103-118, 126-190, 219-250, 259-279.

Додаткова література:

1. Багалей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год) / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. Х.: Хагок – Т. 1 – 1905. – 568 с. ; Т. 2 – 1912. – 973 с.

2. Роммель К.-Д. Спогади про моє життя та мій час / К.-Д. Роммель. – Х.: Майдан, 2001. – 235 с.

3. Слюсарский А. Г. В.Н. Каразин: его научная и общественная деятельность /

А. Г. Слюсарский. – Х.: Изд-во. Харьк. ун-та, 1955. – 158 с.

Основні вимоги до семінарських занять

Ефективність, корисність семінару як для кожного його учасника, так і для групи в цілому залежить від ретельності самостійної підготовчої роботи студентів. Ефективність її залежить від ретельного використання такої послідовності:

1. Ознайомлення з темою та питанням плану семінарського заняття.
2. Опрацювання навчального матеріалу теми за конспектом лекції, підручником або навчальним посібником.
3. З'ясування змісту ключових понять теми за довідниками, словниками, підручниками та конспектами лекцій.
4. Складання плану відповіді на питання семінарського заняття. Наприклад, питання «Слобідська Україна в XIV – середині XVIII ст.» може бути висвітлене за таким планом:
 - 1) причини, етапи масового заселення. Динаміка кількості та соціальна структура населення;
 - а) військово-стратегічне значення краю в XIV ст. – першій половині XVII ст. Боротьба за степ: Литва, Кримське ханство, Річ Посполита, Московське царство;
 - б) дискусія в науковій літературі про причини приходу населення в "Дике поле" та приналежність краю;
 - в) зміни в геополітичному становищі; Степова війна в другій половині XVII – першій половині XVIII ст.;
 - г) заснування й заселення міст і слобод;
 - д) територіально-адміністративний устрій. Слобідські козацькі полки і їх жалувані грамоти.
 - 2) Особливості землеволодіння та розвитку сільського господарства:
 - а) соціальна структура населення;
 - б) поняття займанщини;
 - в) еволюція козацького і селянського господарства.
 - 3) Промисли, ремесла, торгівля в регіоні:

- а) найважливіші промисли: солеваріння, викурювання горілки, млинарство, здобування селітри;
- б) ремесла, торгівля, ярмарки;
- в) побут і звичаї українського та російського населення;
- г) міста та міське населення. Місто Харків: заселення, історичний центр, чисельність. міське самоврядування;
- д) культурне життя Слобідської України. Православні церкви та монастирі. Розвиток освіти. Харківський колегіум.

5. Підготовка виписок за пунктами плану. Їхня форма може бути різноманітною.

6. Розміщення виписок відповідно до логічної послідовності, зумовленою планом виступу. Необхідно продумати зв'язки між ними, порівняти погляди й оцінки різних авторів літератури, звернути увагу на чітке визначення основної думки (тези) доповіді, переконливість аргументів, які будуть наведені як її доказ; уважно проаналізувати зміст виступу в цілому, сформулювати та записати висновки.

Кожна тема заняття складається з трьох-чотирьох питань, на них студент готує відповідь. Для цього потрібно скласти конспект, у якому будуть висвітлені основні проблеми історії Слобідської України. Під час відповіді на питання, яке студент готував докладно, він може користуватися конспектом. За умови вільного володіння матеріалом, правильних відповідей на додаткові питання студент має можливість отримати найвищу оцінку.

При підготовці до заняття студентів рекомендується використовувати найновіші наукові публікації, що з'явилися після видання даної методичної розробки.

На семінарському занятті оцінюються:

- усі відповіді студента;
- участь у обговоренні дискусійних питань;
- вміння застосовувати теоретичні знання при виконанні завдань;
- виступи з підготовленими індивідуальними презентаціями щодо широкого кола тем.

Під час поточного оцінювання результатів навчальної діяльності студентів враховується відвідування ними занять та активності під час їх проведення. Крім того, бали нараховуються за виконання студентами самостійної роботи, формами якої можна вважати участь у науковій діяльності, олімпіадах тощо.

Рекомендації до виступів студентів на семінарському занятті

Для того, щоб виступ був цікавим і ефективним, треба враховувати такі поради:

- необхідно зацікавити слухачів своєю промовою. Саме тоді, коли виступаючий виголошує перші речення, вирішується чи будуть уважно слухати його присутні;
- важливо чітко і логічно сформулювати завдання (мету) свого виступу;
- треба триматися впевнено, погляд доповідача повинен бути спрямований на слухачів;
- якщо у виступі є декілька частин або наводяться різні аргументи, доцільно скористатися їх нумерацією: "по-перше...", "по-друге...", але у той же час не зловживати одноманітними фразами;
- рекомендується не забувати про яскраві приклади, цікаві факти, без яких теоретичний матеріал сприймається складно;
- постійне читання конспекту без відриву від нього створює негативне враження; бажано спостерігати за реакцією слухачів упродовж виступу;
- необхідно слідкувати за чіткістю мовлення, не говорити надто швидко. Уникати монотонності у виступі, оскільки вона втомлює, мимоволі присипляє як увагу, так й інтерес слухачів. Слід про головне, суттєве говорити повільніше, менш важливе можна вимовляти тихіше;
- і, нарешті, треба мати на увазі, що найкраще з почутого запам'ятовується саме та інформація, яка прозвучала на початку і наприкінці промови. Особливу увагу важливо приділити висновкам, позначивши їх фразами: "Зробимо підсумок...", "Таким чином,...", "Отже,...", тощо.

Формування запитань на заняттях з історії Слобідської України

Найчастіше застосовуються такі **типи** запитання:

- котрі вимагають додаткової інформації, тобто підтвердження, уточнення, пояснення;
- які потребують аналізу причинно-наслідкових зв'язків подій і процесів;
- що спрямовані на порівняння, зіставлення подій, явищ, процесів історичного життя;
- які вимагають комплексної оцінки, у тому числі особистої, подій політичного життя;
- з дотриманням вимог етичних норм;
- коли задається запитання, необхідно підвестися і дивитись на того, кому воно адресоване;
- якщо ставиться два або більше запитань, формулюйте їх по одному після отримання відповіді на попереднє;
- запитання ні за яких обставин не повинне ображати доповідача, містити випадки проти нього;
- якщо запитання потребують пояснення чи уточнення, то вони мають бути короткими (1-3 речення);
- не перебивайте того, хто дає відповіді на запитання.

Послідовність дій при відповідях на запитання:

- уважно вислухайте запитання, переконайтеся, що зрозуміли його; за необхідності, зробіть уточнення;
- оцініть правомірність постановки запитання; якщо воно викликає сумніви, повторіть або переформулюйте запитання, щоб його зміст зрозуміли присутні;
- розділіть запитання на складові й відповідайте на кожну з них окремо;
- визначте зміст термінів та понять, які застосовуєте, оскільки багатозначність слів може привести до різного їх тлумачення;

- відповідаючи на запитання або його складову, сформулюйте головну думку й наведіть необхідні аргументи;
- покажіть взаємозв'язок між складовими частинами питання, які проаналізовано;
- закінчуйте відповідь коротким висновком (1-3 речення), у якому підсумуйте найсуттєвіше.

Рекомендації до проведення дискусії:

Для того, щоб дискусія була цікавою, конструктивною та результативною, дотримуйтесь таких рекомендацій:

- чітко й логічно сформулюйте тему і мету дискусії, точно визначте предмет обговорення, не відходьте від нього;
- уточніть зміст термінів та понять, які застосовуються під час обговорення;
- при відстоюванні своєї позиції, виявляйте принциповість, але не впертість;
- для того, щоб краще зрозуміти опонента, спробуйте стати на його бік, проаналізувати проблему, способи її вирішення з протилежної точки зору;
- уникайте монологу в дискусії, пам'ятайте, що діалог значно ефективніший;
- формулюйте питання опоненту таким чином, щоб відповіді розкрили слабкі сторони його позиції;
- за необхідності поділіть обговорювану проблему на складові і обґрунтуйте кожну з них окремо;
- спирайтеся на конкретні факти;
- правильно розставляйте власні аргументи: сильні – на початку аргументації, найсильніші – наприкінці її;
- будьте терплячим та уважним слухачем. Часто дискусії бувають непродуктивними саме тому, що їх учасники погано розуміють один

одного, оскільки говорять про різні речі. Крім того, неуважність є проявом неповаги до опонентів;

- не допускайте переходу "на особистості";
- наприкінці дискусії обов'язково підведіть підсумки.

Проведення самоконтролю засвоєного навчального матеріалу

Самоконтроль результативності власної навчальної роботи можна здійснювати у такий спосіб:

- відтворення змісту нових ключових понять;
- переказ основних думок прочитаного тексту;
- продумування логічної структури тексту, самостійне формування висновків;
- відповіді на запитання, які ставить собі студент після прочитання матеріалу;
- підбір прикладів історичних подій, які ілюструють теоретичний матеріал з історії Слобідської України;
- відповіді на питання для самоконтролю, що вміщені в методичному посібнику;
- виконання тестових завдань.

Самостійна робота студента під час вивчення курсу «Історія Слобідської України» проводиться за напрямками:

- Організаційно-методична робота в бібліотеці.
- Опрацювання державних нормативних джерел, підручників і навчальних посібників, монографій, енциклопедій та словників.
- Конспектування літератури згідно з тематичним планом лекції.
- Опрацювання лекційного матеріалу.
- Реферування наукових статей та інших друкованих джерел.
- Написання рефератів, творчих і дослідницьких робіт.
- Перегляд і рецензування художніх і документальних фільмів.

- Підготовка виступів на семінарах, конференціях, підготовка до іспиту з навчального курсу.

Вимоги до написання реферату

- Підготовка реферату з одного питання програми (за вибором студента) є самостійною домашньою роботою.
- Основні етапи підготовки реферату:
 - а) вибір теми та пошук необхідної літератури;
 - б) вивчення зібраних матеріалів;
 - в) написання реферату;
 - г) захист його на семінарі впродовж – 5-7 хвилин.
- Критерієм оцінки реферату є такі параметри:
 - а) виразно сформульована проблема;
 - б) обґрунтування її актуальності;
 - в) короткий огляд літературних поглядів різних (кількох) авторів на суть проблеми;
 - г) логічна послідовність і аргументованість викладу змісту;
 - д) наявність власної (авторської) позиції;
 - е) пов'язаність змісту реферату з сучасними українськими реаліями (практичними чи теоретичними);
 - є) наявність висновку й посилань на джерела.
- Не зараховуються ті реферати, які є плагіатом чи передруком текстів із підручників або Інтернету.
- Після вибору та осмислення теми, яка зацікавила студента, необхідно отримати консультацію у викладача щодо складання попереднього плану і списку тематичної літератури.
- Ознайомлення з літературою вимагає критичного співставлення заідеологізованих робіт радянського часу з занадто радикальними,

псевдонауковими працями сьогодення й аналізу справді наукових, виважених досліджень.

- Після опрацювання літератури можна скласти план, що включає два-три питання, які розкривають основний зміст теми.
- Найважливіші вимоги до питання реферату:
 - а) змістовність;
 - б) логічна послідовність;
 - в) органічний зв'язок викладу окремих питань;
 - г) після розкриття кожного питання плану обов'язково робляться висновки;
 - д) по завершенні розгляду всієї теми робиться ґрунтовний загальний висновок.
- Реферат пишуть або друкують шрифтом розміром 14 пунктів з одного боку аркушу паперу стандарту А4 через 1,5 міжрядкових інтервали та нумерують, залишаючи поля таких розмірів: лівий – 30 мм, правий – 15 мм, верхній та нижній – по 20 мм. Загальний обсяг реферату – не менше 10 сторінок. Оформляють реферат відповідно до загальноприйнятих вимог. Зміст реферату складається зі вступу, розділів основної частини, висновків, списку використаної літератури. Оформлений реферат студент підписує і проставляє дату виконання.
- Несамостійні роботи (плаґіат, передрук текстів з Інтернету та рефератів інших осіб), а також такі, що не можуть бути оцінені позитивно, не зараховуються. Захист реферату проводиться шляхом публічного виступу або індивідуальної співбесіди викладача зі студентом. Реферат готується за кількома джерелами (до 10 найменувань). У тексті автор подає власні думки, дає власну оцінку теми, робить висновки.
- Реквізити реферату:
 - а) назва міністерства, якому підпорядковується навчальний заклад;
 - б) заклад, в якому навчається автор;
 - в) назва факультету і кафедри, на яких виконано роботу;

- г) тема реферату;
- д) прізвище, ім'я, по батькові, назва навчальної групи студента, який виконав реферат;
- е) прізвище, ім'я, по батькові, посада і наукове звання керівника роботи;
- є) місце та рік написання;
- ж) текст, який складається зі вступу, основної частини, висновків. Список використаної літератури.

Правила оформлення списку використаних джерел в літературі

Один автор

Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х. : Основа, 1990. – 256 с.

Два або три автори

Багалеї Д. І. Історія міста Харків за 250 років його існування (з 1655-го по 1905-й рік) / Д. І. Багалеї, Д. П. Миллер. Х. : Хагук – Т. 1 – 1905. – 568 с. ; Т. 2 – 1912. – 973 с.

Чотири автори

Інноваційна стратегія українських реформ : збірник наукових праць / А. Гальчинський, В. Геєць, А. Кінах, В. Семиноженко. – К. : Академія, 2002. – 548 с.

П'ять і більше авторів

Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / В. С. Крисаченко [та ін.] За ред. В. С. Крисаченка. – К. : НІСД, 2003. – 632 с.

Багатотомні видання

Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2-х т. / Н. Полонська-Василенко. – К. : Вища школа, 1992. – Т. 1. – 640 с.

Збірник наукових праць

Історичні віхи Слобідської України XVII – початок XX ст. Наукова збірка праць учасників наукової конференції : «Визвольна боротьба українського народу під

керівництвом Богдана Хмельницького за українську державність» / Редкол.: Танцюра В. І. та ін. – Х., 1997. – 152 с.

Статті з журналів

Чорний Д. М. Промисловість Харкова на початку ХХ ст.. / Д. М. Чорний // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – № 641. Історія України. Українознавство: історичн та філософські науки. Вип. 7. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2004. – С. 83-86.

Електронні видання

Прокопенко Л. С. Бібліографічна секція Міжнародної федерації бібліотечних асоціацій та закладів як осередок дослідження національної бібліографії (1965–2002 рр.) [Електронний ресурс] : автореф. дис.канд. іст. наук : 07.00.08 / Л. С. Прокопенко ; Київ Нац. ун-т культури і мистец. – Електрон. дані (1 файл). – К., 2004. – [18 с.]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2004/04plsdnb.zip>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 03.08.2009.

Питання до контрольних робіт

Модуль І.

1. Поняття: історичний регіон, регіон, територія, порубіжжя, діти боярські, юрти, городище, «Дике поле», займанщина, уходи, Ізюмська черта (лінія), Муравська сакма, Харківський колегіум, засечная черта, жалувана грамота полкам, актова лекція.
2. Характеристика розвитку людського життя на території Слобожанщини у давні часи та ранньому Середньовіччі.
3. Археологічні культури та народи (племена), що існували на території краю в давні часи та добу Середньовіччя.
4. Характеристика етапів масового заселення Слобідської України у другій половині XVII – XVIII ст.
5. Виникнення козацьких полків на Слобідській Україні в другій половині XVII – XVIII ст.

6. Головні соціальні групи (стани) в Слобідській Україні у другій половині XVII – XVIII ст.
7. Порівняйте територіально-адміністративний устрій та систему управління на Слобідській Україні та Гетьманщині в другій половині XVII – XVIII ст.
8. Промисли, що були головними на території краю у другій половині XVII – XVIII ст.
9. Головні галузі економіки Слобідської України у другій половині XVII – XVIII ст.
10. Причини створення Харківського університету: порівняльна характеристика головних наукових концепцій.
11. Відділення (факультети) в Харківському університеті 1805, 1835, 1850 рр.
12. Розвиток Харківського університету в умовах дії Статутів 1804 та 1835 рр.
13. Концепції реформи територіально-адміністративного устрою і місцевого самоврядування в Україні 1999–2010 рр. Дайте їм оцінку.

Модуль II

1. Соціально-політичні портрети видатних діячів: Бекетов О. М., Васильківський С. І., Гредескул М. А., Фон-Дітмар М. Ф., Погорілко О. К.
2. Економічний розвиток Харківщини в 1861–1914 рр.
3. Політичне життя в Харкові та губернії в 1905–1914 рр.
4. Розвиток освіти на території регіону в 1861–1914 рр.
5. Політичне життя в Харкові та губернії в лютому-жовтні 1917 р.
6. Досвід земського самоврядування та міських дум 1860-х – 1914 рр.
7. Кількість та структура населення в Харкові та губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.
8. Економічний розвиток Харківщини у 1921–1939 рр.
9. Розвиток освіти на території регіону в 1921–1939 рр.
10. Кількість та структура населення в Харкові та області в 1920–1930-ті рр.
11. Газета «Южный край».

12. Територіально-адміністративні реформи в регіоні в 1920–1930-ті рр.
13. Вироблення моделі організації місцевого самоврядування в сучасній Україні.

Історія Слобідської України. Варіанти завдань контрольних робіт.

Модуль I

Варіант 1

1. Поясніть, що таке історичний регіон, діти боярські, юрти.
2. Назвіть відділення (факультети), які існували в Харківському університеті 1805, 1835, 1850 рр.
3. Порівняйте територіально-адміністративний устрій та систему управління на Слобідській Україні та Гетьманщині в другій половині XVII –XVIII ст.

Варіант 2

1. Поясніть, що таке городище, Ізюмська черта (лінія), Харківський колегіум.
2. Назвіть промисли, що були головними на території краю у другій половині XVII – XVIII ст.
3. Які концепції реформи територіально-адміністративного устрою і місцевого самоврядування обговорювалися та обговорюються в Україні 1999–2010 рр.? Дайте їм оцінку.

Варіант 3

1. Поясніть, що таке територія, засечная черта, жалувана грамота полкам.
2. Назвіть козацькі полки, що виникли у Слобідській Україні в другій половині XVII –XVIII ст. Коли вони були створені?
3. Дайте характеристику розвитку людського життя на території Слобожанщини у давні часи та ранньому Середньовіччі.

Варіант 4

1. Поясніть, що таке регіон, «Дике поле», актова лекція.

2. Назвіть головні галузі економіки Слобідської України у другій половині XVII – XVIII ст.
3. Порівняйте розвиток Харківського університету в умовах дії Статутів 1804 та 1835 рр.

Варіант 5.

1. Поясніть, що таке порубіжжя, займанщина, уходи.
2. Назвіть головні соціальні групи (стани) в Слобідській Україні у другій половині XVII –XVIII ст.
3. Причини створення Харківського університету: порівняльна характеристика головних наукових концепцій.

Варіант 6

1. Дайте визначення понять регіон, Муравська сакма, актова лекція.
2. Назвіть народи (племена), археологічні культури, що існували на території краю в давні часи та добу Середньовіччя.
3. Дайте характеристику етапів масового заселення Слобідської України у другій половині XVII – XVIII ст.

Модуль II

Варіант 1

1. Порівняйте економічний розвиток Харківщини в 1861–1914 рр. та у 1921–1939 рр.
2. Бекетов О. М.

Варіант 2

1. Порівняйте політичне життя в Харкові та губернії в 1905–1914 рр. та лютому-жовтні 1917 р.
2. Васильківський С. І.

Варіант 3

1. Порівняйте розвиток освіти на території регіону в 1861–1914 рр. та 1921–1939 рр.
2. Гредескул М. А.

Варіант 4

1. Чи може бути використаний досвід земського самоврядування та міських дум 1860-х – 1914 р. для вироблення моделі організації місцевого самоврядування в сучасній Україні?
2. Фон-Дітмар М. Ф.

Варіант 5

1. Порівняйте кількість та структуру населення в Харкові та губернії (області) наприкінці XIX – на початку XX ст. та 1920–1930 рр.
2. Газета «Южный край».

Варіант 6

1. Які територіально-адміністративні реформи проводилися в регіоні в 1920–1930 рр. Чому вони мали місце? Відповідь обґрунтуйте.
2. Погорілко О. К.

Завдання для самостійної роботи

Теми рефератів

1. Місто Донець: доля середньовічного міста на Порубіжжі.
2. Антропоморфна скульптура кочовиків на території Харківщини.
3. Дискусія про час виникнення міста Харкова.
4. Історія Харківського козацького полку (XVII–XVIII ст.).
5. Охтирський та Сумський Слобідські козацькі полки (XVII–XVIII ст.).
6. Історія Ізюмського слобідського козацького полку (XVII–XVIII ст.).

7. Белгородська черта: військово-стратегічне значення, вплив на розвиток краю.
8. Ізюмська черта: військово-стратегічне значення, вплив на розвиток краю.
9. Ярмарки на Слобожанщині (XVII–XVIII ст.).
10. Українська і російська колонізація Слобідської України: порівняльна характеристика (XVI–XVII ст.).
11. Харківський колегіум.
12. Слобожанські монастирі та їх роль у розвитку краю.
13. Топоніміка міст і сіл Слобожанщини.
14. Культура та побут населення Слобожанщини (за «Описами Харківського намісництва»).
15. Міське самоврядування Харкова (1785–1870 рр.).
16. В. Н. Каразін – засновник Харківського університету.
17. Харківський університет в перші роки свого існування (за спогадами К. Д. фон Роммеля).
18. Організація навчального процесу в Харківському університеті 1805–1861 рр.
19. Харківський університет і місцеве суспільство (перш. пол. XIX ст.).
20. Харківський університет і українське культурно-національне відродження.
21. Літературно-наукові альманахи в Харкові в першій половині XIX ст.
22. Архітектура Харкова XIX – поч. XX ст.
23. Д. Багалій – дослідник історії Слобідської України.
24. Історія Слобідської України (за творами Г. Квітки-Основ'яненка).
25. Газета «Харьковские губернские ведомости».
26. Харківська міська Дума 1870–1914 рр.: система формування, організація роботи.
27. О. Погорілко – харківський міський голова.
28. М. Гредескул – депутат Першої Державної Думи від Харкова.
29. М. фон-Дітмар і досвід підприємницької діяльності в Харкові (кін. XIX – поч. XX ст.).
30. Наукова робота в Харківському університеті (др. пол. XIX – поч. XX ст.).

31. Культурно-просвітницька діяльність викладачів та вихованців Харківського університету (кін. XIX – поч. XX ст.).
32. Заснування та діяльність Харківського технологічного інституту (кін. XIX – поч. XX ст.).
33. Харківський інститут народної освіти.
34. Комітети незаможних селян на Харківщині.
35. Суспільно-політичне життя Харкова в 1920–1930-ті рр.
36. Промисловий розвиток Харкова в період реконструкції (кін. 1920-ті – 1930-ті рр.).
37. Історія перенесення столиці УСРР з Харкова до Києва.
38. І. Бакулін – керівник підпільного обкому Комуністичної партії.
39. Партизанський рух на Харківщині в роки німецької окупації.
40. Простий харків'янин в умовах війни (1941–1943 рр.).
41. Характеристика головних політичних сил Харківщини (1991–2012 рр.).
42. Президентські та парламентські вибори на Харківщині 1994–2012 рр.: тенденції поведінки електорату та розстановки політичних сил.
43. Російський фактор на Слобожанщині: економічний, політичний, культурний.
44. Економічна ситуація на Харківщині (1991–1999 рр.).
45. Становлення та діяльність національних товариств на рубежу XX–XXI ст.
46. Традиційні та нетрадиційні церкви та культи в краї (1991р. – поч. XXI ст.).
47. Становлення незалежних (комерційних) телебачення, радіо, преси на Харківщині (кінець XX – поч. XXI ст.).

Питання та завдання для поглибленого вивчення

1. Які критерії існують в історичній науці для визначення року заснування міста?
2. Чим городище відрізняється від міста?
3. Як пов'язане заселення Слобідської України з угодницьким промислом?
4. У XVII ст. відбулось зародження чи відродження міста Харкова?
5. Чи можна покладатись на легенди, зокрема Квітки, про походження Харкова та його назви?

6. З якими процесами 1630–1640-х років пов'язане заселення Слобідської України?
7. Що було на території краю (міста) у XIV–XV ст.?
8. Чи була харківська фортеця задумана як потужна, визначальна для встановлення контролю над регіоном в 1650-х роках?
9. Чому в Слобідській Україні XVII ст. не було жодного потужного міського центру?
10. Якою була частка великоросів в населенні у XVII ст.?
11. Порівняйте аргументи за та проти виникнення міста Харкова у VIII чи XVII ст.
12. Чи можна взяти за основу територіально-адміністративного поділу сучасної України регіони, що склалися у XVII ст.(історичні регіони)?
13. Які за територією мають бути сучасні регіони України: відповідати території полків чи Слобідської України в цілому?
14. Який досвід/уроки взаємин між місцевою (полки) та центральною владою (воєвода, гетьман) можна запозичити?
15. Чим відрізнялась система управління в Слобідській Україні від Гетьманщини?
16. Чи була демократія на території козацьких полків Слобожанщини обмеженою?
17. Визначте обсяги прав посадовців (полководців, сотників, іншої старшини).
18. Яким має бути співвідношення місцевої і центральної влади, масштаби контролю з центру, виходячи з досвіду Слобідської України?
19. Яку роль відігравали курси лекцій, розроблені викладачами Харківського університету для розвитку вищої освіти в імперії?
20. Чи можна вважати Харківський колегіум предтечею університету?
21. Як Харківський університет вплинув на розвиток м. Харкова в першій половині XIX ст.?
22. Яким був внесок професорів Харківського університету у розвиток місцевого суспільства?

23. Створення університету стало можливим завдяки місцевому суспільству чи лише рішення центральній імперській владі?

Критерії оцінки знань студентів при вивченні дисципліни «Історія Слобідської України»

Для оцінки знань студентів використовують такі форми контролю: поточний, модульна контрольна робота та залік.

Поточний контроль знань студентів здійснюється під час проведення семінарських занять протягом семестру і має на меті перевірку рівня підготовленості студента до виконання конкретної роботи. Оцінюється рівень знання студентами першоджерел, наукової літератури, уміння логічно та послідовно виступати під час обговорення питань плану семінарського заняття, ставити та відповідати на запитання в ході дискусії. Студент може набрати від 1 до 5 балів за кожний семінар.

5 балів – красномовний виступ, риторично грамотний за усіма параметрами оцінювання, студент має здібності оратора;

4 бали – логічний виступ, інформаційно повний, продуманий;

3 бали – виступ за темою з частковими порушеннями параметрів красномовства, тематичними помилками;

2 бали – формальний виступ з намаганням викласти тему;

1 бал – зауваження, доповнення;

0 балів – пасивна присутність;

максимальна кількість балів на усі виступи: $5 \times 9 = 45$ балів.

Модульна контрольна робота полягає в оцінці засвоєння студентом частини навчального матеріалу. Проводиться у письмовій формі. Оцінювання знань здійснюється: за відповіді на питання першого рівня складності – 1-3 бали, другого – 4 бали, третього – 8 балів, максимально – 15 балів. Студент отримує від 13 до 15 балів, якщо відповіді побудовані логічно, виявляються фундаментальні знання термінів, понять, робляться змістовні висновки, представлені різні підходи до означених проблем та обґрунтоване бачення їх сутності. Від 10 до 12 балів студент отримує, якщо у відповіді представлені визначення основних термінів, понять, розкриваються всі питання, але присутня деяка непослідовність аналізу.

Від 6 до 9 балів студент отримує, якщо відповідь побудована не дуже логічно, виявляються недоліки в розкритті відповідних понять, термінів, хоча їх загальне розуміння представлено, вона носить описовий, однобічний характер, демонструє відсутність самостійного бачення сутності проблем. Від 1 до 5 балів студент отримує, якщо відповідь дана не на всі запитання, не містить наукового обґрунтування проблем, відсутня логіка викладення матеріалу. 0 балів виставляється в разі відсутності відповідей на питання контрольної роботи.

Підсумковий контроль знань студентів проводиться з метою оцінки результатів навчання на завершальному етапі вивчення дисципліни у формі письмового заліку в обсязі навчального матеріалу, визначеного навчальною програмою, і в терміни, встановлені навчальним планом. Залікові білети включають два питання, спрямовані на встановлення рівня загальної теоретичної підготовки студента і оцінюються максимально по 20 балів кожне.

Рівень знань на заліку оцінюється:

37-40 балів, якщо студент дав правильну та повну відповідь на всі поставлені питання, засвоїв теоретичний матеріал, глибоко і всебічно знає зміст навчальної дисципліни, демонструє вміння пов'язувати події минулого з сучасним розвитком, логіку та аргументованість викладення (наведення прикладів, аналогій, знання головних дат з історії Слобідської України), вільно використовує набуті теоретичні знання при аналізі практичного матеріалу, висловлює своє ставлення до тих чи інших проблем;

32-36 балів ставиться студенту, якщо він відповів на всі запитання, добре засвоїв теоретичний матеріал, ознайомлений з першоджерелами та рекомендованою літературою, аргументовано викладає матеріал, висловлює свої міркування з приводу тих чи інших проблем, але припускається певних неточностей і похибок у логіці викладу теоретичного змісту або при аналізі практичного;

27-31 бал ставиться студенту у випадку, якщо він відповів на всі запитання, опанував теоретичні знання з навчальної дисципліни, орієнтується в

першоджерелах та рекомендованій літературі, але відповідь є недостатньо аргументованою, виявляє неточності, невміння оцінювати факти та явища;

21-26 балів ставиться якщо всі питання розкриті неповно або логіка відповідей вимагає істотного виправлення;

1-20 балів студент отримує, якщо у відповіді не розкриті по сутності всі питання, продемонстровано недостатнє знання фактичного матеріалу, наукових визначень, відсутності посилання на першоджерела та рекомендовану наукову літературу;

0 балів студент отримує в разі відсутності відповідей на питання екзаменаційного білету.

Питання до заліку та зразок залікового завдання

1. Історичні регіони України. Слобідська Україна як історичний регіон.
2. Проблеми регіональної політики в сучасній Європі та Україні.
3. Дослідження історії Слобідської України в XIX–XXI ст. Д. Багалій.
4. Територія Слобожанщини у стародавні часи.
5. Територія Слобожанщини у добу середньовіччя.
6. Військово-стратегічне значення території краю в XVI – перш. пол. XVII ст.
7. Причини та етапи масового заселення краю у XVII ст.
8. Територіально-адміністративний устрій та суспільно-політичний лад у краї XVII – перш. пол. XVIII ст.
9. Соціально-економічний розвиток Слобідської України XVII–XVIII ст.
10. Розвиток освіти в Слобідській Україні XVII–XVIII ст.
11. Харків: історія виникнення, самоврядування, побут мешканців XVII–XVIII ст.
12. Адміністративно-територіальні реформи в краї (кінець XVIII – перша третина XIX ст.).
13. Сільське господарство та торгівля в краї (кінець XVIII – початок XX ст.).
14. Виникнення Харківського університету.
15. В. Н. Каразін та його роль у заснуванні університету.
16. Організаційне становлення Харківського університету (1805–1850 рр.).
17. Університет та його роль у розвитку Харкова XIX ст. – поч. XX ст.

18. Г. Квітка-Основ'яненко про історію та культуру населення Слобожанщини.
19. Губернські та повітові земства Харківської губернії: формування, особливості діяльності.
20. Харківська міська дума: досвід самоврядування (1870–1914 рр.).
21. Харківський міський голова О. Погорелко.
22. Промисловий розвиток Харкова та губернії в др. пол. XIX – на поч. XX ст.
23. Особливості соціальної та вікової структури населення Харківської губернії (перепис 1897 р.).
24. Особливості національної та статеві структури населення Харківської губернії (перепис 1897 р.).
25. Організація початкової, середньої, професійної освіти на Харківщині (кінець XIX – поч. XX ст.).
26. Система вищих навчальних закладів Харкова (кінець XIX – поч. XX ст.).
27. Харківський університет (1860–1914 рр.).
28. Харківська преса та журналістика (др. пол. XIX – поч. XX ст.).
29. Харківська газета «Южный край».
30. Суспільно-політичне життя Харкова та губернії 1905–1914 рр.
31. Архітектура Харкова кінця XIX – поч. XX ст. О. М. Бекетов.
32. Художник С. Васильківський та його місце в розвитку культури регіону.
33. Політичне життя Харкова і губернії (лютий-жовтень 1917 р.).
34. Боротьба за владу в Харкові і губернії (кінець 1917 – 1920 рр.).
35. Територіально-адміністративні реформи в краї в 1920–1930 рр.: причини, характер, наслідки.
36. Економічний розвиток Харківщини в добу НЕПу та радянської модернізації.
37. Харківський інститут народної освіти.
38. Бойові дії на Харківщині в 1941–1942 рр.
39. Бойові дії на Харківщині в 1943 р.
40. Харківщина під німецькою окупацією 1941–1943 рр. Підпільний та партизанський рухи.
41. Особливості соціально-економічного розвитку Харківщини 1945–1991 рр.

42. Харківський університет у другій половині XX ст.
43. Вибір моделі територіально-адміністративної реформи в Україні: історичний досвід, дискусії кінця XX – поч. XXI ст.
44. Слобідська Україна як порубіжне суспільство: особливості історико-культурного розвитку.

Термінологічний словник

Абсолютизм (лат. absolutus – необмежений) – форма державного правління, за якої політична влада повністю належить одній особі – монархові; для неї характерний найвищий ступінь централізації влади.

Автокефалія (грець. autos – сам, kephalē – голова) – незалежна, самоврядна, православна церква.

Автократія (грец. autokrateia – самодержавство) – система правління суспільством чи державою, за якої одній особі належить виключна й необмежена верховна влада.

Автономія (грец. autonomia – самостійність, незалежність) – форма самоуправління частини унітарної, іноді – федеративної держави, що володіє самостійністю у вирішенні питань місцевого значення у межах, установлених центральною владою. Населення автономної одиниці часто має більші права, ніж населення адміністративно-територіальних одиниць.

Автохтонний (грец. autochtōn – місцевий, корінний) – організми, які виникли на тому ж місці, де знаходяться й зараз.

Адепт (лат. adeptus – прибічник, прихильник) – прихильник, послідовник якого-небудь учення, ідеї.

Альма-матер (лат. alma mater – мати-годувальниця) – старовинна студентська назва університету як джерела духовної їжі.

Альянс (франц. alliance, від лат. ad i ligare – зв'язувати) – союз, об'єднання держав, організацій на основі договірних зобов'язань.

Анархізм (грец. anarchia – безвладдя) – ідейно-теоретична й суспільно-політична теорія, в основі якої – заперечення інституціонального, насамперед державного, управління суспільства.

Анімізм (лат. anima – душа) – уявлення первісних людей про безсмертя душі й про можливість існування її окремо від тіла; наділення природних явищ людськими якостями.

Антропоцентризм – релігійне вчення, згідно з яким людина є центральною фігурою Всесвіту. Є різновидом теології.

Археологія (грец. архатос – стародавній та логос – слово) – наука, яка вивчає історію людського суспільства на основі вивчення пам'яток кам'яного, мідного, бронзового, залізного і до епохи пізнього Середньовіччя.

Архієрей – загальна назва вищих чинів православного духовенства (єпископ, архієпископ та ін.).

Аршин – міра довжини, що рівнялася 71,12 см.

Архетип – прообраз, первісна форма.

Асесор – засідатель, судовий працівник, урядовець поліції.

Аскетизм – обмеження або пригнічення почуттєвих бажань, добровільне перенесення фізичної болі; самотності.

Байда – узагальнений образ патріота рідної землі, борця проти турецького і татарського поневолення, герой широковідомої української народної пісні «В Царєграді на риночку». Іноді його пов'язували з конкретною історичною особою – князем Дмитром Вишневецьким. В іншому розумінні – безпечний чоловік.

Балаган – театральне видовище переважно комічного характеру. Відбувалося на ярмарках і народних гуляннях.

Бандура – український народний багатострунний щипковий музичний інструмент з декою овальною формою.

Барокко (італ. barocco – вигадливий, химерний) – один із провідних європейських художніх стилів кінця XV – середині XVIII ст. Виник в Італії, поступово поширився в країнах Європи та Америки. Мистецтву бароко властиві грандіозність, пишність, динаміка, патетична піднесеність, глибока символічність, пристрасть до ефектних видовищ, поєднання ілюзорного та реального, сильні контрасти масштабів і римів, світла та тіні. В Україні поряд з аристократичним бароко існувало народно-міщанське, селянське, козацьке.

Бєлгородська оборонна лінія («Засічна смуга») – одна з ланок у системі оборонних укріплень на південному кордоні Російської держави.

Використовувалася для оборони від кримських і ногайських татар у XVI–XVII ст. Проходила по лінії Охтирка – Белгород – Оліпанськ – Вороніж – Тамбов – Валуйки.

Белгородсько-Харківська операція 1943 р. (кодова назва «Полководець Румянцев») – наступальна операція військ Воронежського та Степового фронтів 3-23 серпня 1943 р. при Курській битві з метою розгрому белгородсько-харківського угруповання ворога і створення умов для звільнення Лівобережної України. Радянські війська 5 серпня звільнили Белгород, 23 серпня – Харків.

Білгородська орда – етнополітичне утворення нагаїв, яке з XIV ст. кочувало між гирлами Дністра й Дунаю в околицях Білгорода (суч. Білгород-Дністровський). Перебувала у васальній залежності від Кримського ханства. Інші назви – Буджацька орда, Орда малих нагаїв, Добруджанська орда. На чолі стояв мурза. Орда постійно здійснювала напади на Україну й Польщу. У 20-х роках XVII ст. Білгородська орда переходить у підданство Порти. В 1770 р. визнала протекторат Росії, була переселена у приазовські степи, а після Кримської війни мігрувала до Туреччини.

«Братство тарасівців» – підпільна організація, створена харківськими студентами–шанувальниками творчості Великого Кобзаря під керівництвом І. Липи влітку 1891 р. «Тарасівці» ставили своєю метою рішучі дії проти самодержавства та активну працю на ниві національного відродження. У 1893 р. організація була розгромлена царською охороною.

Вербальна нота – письмове повідомлення без підпису, яке прирівнювалося до усної заяви.

Верста – одиниця виміру відстаней, що дорівнювала у XVIII ст. 1,06 км.

Виморочні селяни – селяни, що після смерті їх власника не перейшли його спадкоємцям.

Військові обивателі – служиле населення Слобідської України, що складало основу створених для захисту від татарських набігів у середині XVIII ст. слобідських полків для захисту південних окраїн Росії. Крім наділення земельними угіддями, вони користувалися низкою пільг, зокрема правом

виготовлення і продажу спиртних напоїв, промислової діяльності. Після ліквідації слобідських полків і запровадження в 1765 р. губернського поділу на Слобідській Україні військові обивателі влились у категорію державних селян.

Власницькі селяни – селяни, записані за поміщиком.

Воєвода – представник царської адміністрації на місцях, до адміністративних реформ Петра I в його руках зосереджувалась як військова, так і адміністративна влада.

Вознесіння – християнське свято, що приходить на шосту неділю після Пасхи.

Вінтер-квартира – зимові квартири, на яких розміщували регулярні війська.

Генезис (грец. genesis – походження, виникнення) – процес виникнення і становлення явища, що розвивається.

Геноцид (грец. genos – рід і лат. caedo – убиваю) – здійснювані владою масові переслідування, гоніння і навіть знищення певної національної, етнічної, расової, соціальної, культурної, релігійної спільноти.

Геополітика (грец. gē – земля і politikē – державна діяльність) – політологічна концепція, що вбачає у політиці певної держави визначальну роль географічних чинників (просторове розташування країни, клімат, розмір, території, кількість населення, наявність природних ресурсів та ін.).

Генерал-губернатор – вищий урядовий чиновник царської адміністрації на місцях, у руках якого знаходилась цивільна і військова влада; згідно адміністративної реформи 1775 р. він очолював генерал-губернаторство, до складу якого входила одна або й декілька губерній.

Генерал-поручик – військовий чин 3-го класу.

Городничий – особа, що очолювала поліцейську владу.

Громадська палата – апеляційна інстанція в цивільних справах.

Губернське управління – згідно з адміністративною реформою 1775 р. вищий адміністративно-поліцейський орган губернії.

Гетьманщина – назва Лівобережної України до кінця XVIII ст., тобто скасування на ній гетьманського управління (1764 р.) і козацько-старшинського самоврядування (1781 р.).

Гонтарі – ремісники, що покривали дах будівлі гонтою (покрівельними матеріалами у вигляді тонких дощечок).

Дажбог – язичницький бог сонця, якому поклонявся весь слов'янський світ: дарував добро, багатство.

Данники – особисто вільні та економічно незалежні селяни, які сплачували державі данину (чинш) натурою або грошима.

Дидакал – вчитель у братській школі.

Діаспора – частина народу, яка назавжди замінила свою історичну вітчизну і поселилася на іноетнічному середовищі. Українська діаспора налічує близько 10 млн. чол.

Дніпровська лінія – система укріплень довжиною близько 200 верст, споруджена урядом у 1770–1774 рр. замість застарілої Української лінії на 175-180 км. Південніше неї починалася фортецею Олександрівською (нині м. Запоріжжя) і закінчувалася фортецею Св. Петра (пізніше Бердянськ) у нижній течії р. Берди на Азовському морі. Після приєднання Криму до Російської імперії (1783 р.) скасована.

Дробицький Яр – місце масового знищення фашистськими окупантами єврейського населення м. Харкова, що сталося у січні 1942 р., загальна кількість загиблих становить близько 30 тис.

Експансія (лат. *expansio* – розширення, розповсюдження) – розширення сфери впливу держав, громадських груп, організацій, здійснюване насильницькими або іншими подібними засобами.

Екстремізм (лат. *extremus* – крайній) – в ідеології і політиці – схильність до крайніх поглядів і способів досягнення певних цілей. Екстремісти виступають проти існуючих громадських структур та інститутів, намагаючись підірвати їхню стабільність, розхитати й ліквідувати їх силою заради своїх цілей.

Етнос (грец. *ethnos* – народ, племя) – позачасова, поза територіальна, позадержавна спільнота людей, об'єднаних спільним походженням, культурою, мовою, історією, традиціями і звичаями, самосвідомістю та етнізмом. Позачасовість вказує на те, що етноси – це сучасні, минулі та майбутні покоління.

Етноси існують XII-XV століть, тобто щонайменше 40 поколінь. Позатериторіальність та позадержавність етносів вказує, що на сьогодні всі індивіди одного етносу не проживають у межах однієї держави на одній чітко окресленій території.

Етногенез – процес виникнення етносів як історичних спільнот.

Займанщина – елемент звичаєвого права за Середньовіччя й нового часу. Давала змогу на підставі першого «займу» володіти чи користуватися землею, як правило, нічийною. Поширювалася на всі верстви населення, але на кріпаків у дуже обмеженій формі.

Звичаєве право – сукупність написаних норм, звичаїв, санкціонованих верховною владою.

Ігумен – титул настоятеля (управителя) у православній церкві. Настоятелі великих монастирів називалися архімандритами.

Ієрархія (грец. *hierēs* – священний і *archē* – влада) – порядок підпорядкування нижчих чинів, посад і т. п. вищим.

Ізоляціонізм (франц. *isolation* – відокремлення) – політика державної замкнутості, соціальної відокремленості.

Імідж (англ. *image* букв. – образ) – уявлення про чий-небудь внутрішній і зовнішній склад, образ (часто цілеспрямовано створений).

Імпічмент (англ. *impeachment* – звинувачення) – особливий порядок і встановлена законом процедура притягнення до відповідальності за грубі порушення закону вищих посадових осіб до завершення терміну одержаних ними внаслідок виборів повноважень.

Квадривіум (лат. *quadrivium* – перехрестя чотирьох шляхів) – чотири науки: арифметика, геометрія, астрономія та музика, які вивчали у навчальних закладах разом із богослов'ям.

Кадети (Конституційно-демократична партія, з січня 1906 р. – Партія народної свободи) – ліберально-демократична партія в Російській імперії. Основний соціальний склад – представники інтелігенції, земські діячі, буржуазія. Програма: встановлення в країні конституційного ладу, демократичних свобод, наділення

безземельних і малоземельних своєю землею; в робітничому питанні – введення восьмигодинного робочого дня; в національному – культурне самовизначення, свобода мов, політична автономія при збереженні «єдиної і неділимої Росії». В Україні була створена мережа місцевих партійних організацій кадетів, найчисельніші – на Київщині, у Харкові. З перемогою більшовиків емігрували за кордон, а партія зійшла з історичної сцени.

Колабораціонізм (франц. collaboratio – співробітництво) – співробітництво жителів окупованої країни з окупантами. Колабораціоніст – зрадник, запроданець, який співпрацює з окупантами.

Командно-адміністративні (франц. commande – наказ, розпорядження і лат. administratio – керівництво) **методи управління** – сукупність форм і методів управління суспільством, згідно з якими діяльність людей стимулюється переважно засобами адміністративного примусу, а всі фази управлінського циклу – прийняття рішення, організація, виконання, контроль за виконанням рішення – ініціюються та здійснюються засобами жорстокого централізму, обмеженням процесів самоврядування на всіх рівнях.

Конфедерація (лат. confoederatio – спілка, об'єднання) – союз суверенних держав, які зберігають незалежність і об'єднані для досягнення певних спільних цілей (переважно зовнішньополітичних, воєнних), для координації своїх дій.

Конформізм (лат. conformism – подібний, відповідний) – пристосовництво, пасивне безперечне прийняття існуючих порядків, пануючих ідей і цінностей, стандартів поведінки, норм, правил, безумовне схиляння перед авторитетом.

Коренізація – політика, яку проводили більшовики з 1923 р., спрямована на підготовку, виховання і висування кадрів корінної національності, урахування національних факторів при формуванні державного апарату, організацію культурно-освітніх закладів, видання преси мовами корінних національностей.

Корупція (англ. corruption, від лат. corruptio – підкуп, занепад) – підкупність, продажність, хабарництво державних посадових осіб, політичних і громадських діячів, урядовців та високопоставлених чиновників.

Ксенофобія (грец. xenos – чужий і phobos – страх) – ворожість до всього іноземного.

Ланд-міліція – поселенське військо, створене Петром I для захисту південних кордонів від татар.

Легітимність (лат. legitimus – законний, правомірний) – здатність політичного режиму досягти суспільного визнання і виправдання обраного політичного курсу, винесених ним політичних рішень, кадрових або функціональних змін у структурах влади.

Ленд-ліз (англ. lend – давати у борг і lease – здавати в оренду) – під час Другої світової війни – система допомоги США країнам антигітлерівської коаліції, яка передбачала передачу в позичку або в оренду озброєння, боєприпасів, продуктів харчування.

Лобізм (англ. lobbyism, big lobby – кулуари) – діяльність соціальних груп, які обстоюють свої особливі політичні інтереси; групи тиску на органи законодавчої та виконавчої влади.

Магнат (пізнолат. magnus – великий) – у феодальній державі – володар великих маєтків (фільварків), крупний феодал.

Малоросійство – комплекс провінціалізму серед частини громадянства України, зумовлений її довгим перебуванням у складі Російської імперії. Виявляється у байдужому ставленні до українських національно-державних традицій і прагнень, часто в активній підтримці російської культури, великодержавної політики.

Мажа – чумацький віз.

Маркітанти – купці, які забезпечували російську армію в XVIII ст. під час походів, за що мали певні пільги.

Маца – побутова одиниця рідини в Україні, дорівнювала 1/3 відра, або 4 літра.

Менталітет (франц. mentalite – склад розуму, світосприйняття) – своєрідний стан, рівень розвитку і спрямованості індивідуальної та групової свідомості, здатність до засвоєння норм, принципів, життєвих орієнтацій, суспільних цінностей та адаптації до умов соціального середовища, можливостей впливу на нього, відтворення сукупного досвіду попередніх поколінь.

Монархія (грец. monarchia – єдиновладдя) – форма правління, за якої верховна влада формально (повністю або частково) зосереджена в руках однієї особи – глави держави – спадкоємного монарха.

Муравський шлях – один зі стратегічних шляхів, яким протягом XVI – початку XVIII ст. ходили кримські й ногайські татари на Лівобережну й Слобідську Україну та південні райони Росії з метою пограбувань і наживи. Йшов він «муравою» (тобто травною), мінаючи переправи через великі річки, переважно безлюдним степом: від Перекопу на північ, між витокami річок Молочні Воли і Кінські води, перетинав річки Вовчі Води, Самару та Орель. Далі проходив поблизу міст Коломак, Валки й Охтирка (територія Харківського й Охтирського полків), між верхів'ями річок Сіверський Донець, Оскол, Ворскла і Псел виходив на Ізюмський шлях, а під м. Ливни з'єднувався з Кальміуським шляхом і досягав м. Тули. У другій половині XVII – на початку XVIII ст. перетворився на торговий шлях.

Намісництво – найвища адміністративно-територіальна одиниця Росії в кінці XVIII ст. До Харківського намісництва згідно з указом від 25 квітня 1780 р. увійшли 15 округів (повітів): Білопільський, Богодухівський, Валківський, Вовчанський, Золочівський, Ізюмський, Краснокутський, Лебединський, Миропільський, Недригайлівський, Охтирський, Харківський, Хотмизький, Чугуївський. Адміністративний центр – Харків.

Націоналізм (лат. nation – народ) – ідеологія і політика, які проголошують націю однією із найвищих цінностей, стверджуючи, що нація має бити вільною, окремим політичним цілим (автономією, суверенною державою). Термін «буржуазний націоналізм» використовувався радянською ідеологією на означення шовіністичного, агресивного націоналізму, який вимагає безумовного підпорядкування особистості політичним інтересам своєї нації та ворожнечі до інших націй.

Націонал-соціалізм (лат. natio – народ, socialis – суспільний) – ідеологія німецького фашизму, яка проявлялась у проповіді крайнього націоналізму,

винятковості «арійної раси» в об'єднанні з деякими ідеями соціалізму, зокрема ідеєю контроль держави над економікою.

Нація (лат. *natio* – народ) – політично, державно організований народ.

Ногайська орда – феодальне державне утворення кочовиків (ногайців) на території від Північного Прикаспію і Приаралля до Тури і Ками, від Волги до Іртиша. Виникло наприкінці XIV ст.. після розпаду Золотої Орди. Остаточо сформувалося в 40-і роки XV ст. Ногайська орда розпалася на Велику Артиульську і Малу. У другій половині XVI ст.. Мала Ногайська орда перекочувала до південноукраїнських степів, де також розпалася на Білгородську, Єрисанську, Джамбуйлуцьку та Єричкульську орди, які були васалами Кримського ханства. У XVII ст. Велика ногайська орда була розгромлена калмиками, її залишки відступили у північно-дагестанські степи. В 1770 р. ногайці перейшли під протекторат Росії. В другій половині XIX ст. емігрували з українських степів до Туреччини.

Нова лінія – Ізюмська лінія, збудована в 1679–1680 рр. на території сучасних Харківської і Белгородської областей (від Високолля до річки Тиха Сосна – Усерд).

Обструкція (лат. *obstructio* – запирання, закривання, перешкода) – навмисний зрив чого-небудь (наприклад, парламентського засідання) шумом, проголошенням тривалих, непотрібних промов, запитань і т. п. на знак протесту, незгоди.

Олігархія (грец. *oligarchia* – влада небагатьох) – політичне та економічне панування, влада, правління невеликої групи людей, а також сама правляча група. Розрізняють аристократичну і фінансову олігархію.

Опозиція (лат. *oppositio* – протистояння) – протидія, опір певній політиці, політичній лінії, політичній дії; організація, партія, група, особа, які виступають проти панівної думки, уряду, системи влади, конституції, політичної системи загалом.

Острог – постійний або тимчасовий укріплений пункт, обнесений дерев'яним частоколом. У XIV–XVII ст. остроги споруджувалися на південних кордонах Російської держави. З часом значна кількість з них перетворилися на міста.

Острогозький (Рибненський, Слобідський) полк – сформований на Слобожанщині у 1652–1658 рр. із переселенців з Лівобережної та Правобережної України, які на чолі з полковником Іваном Дзиковським заснували м. Острогозьк (мало ще назву Рибне). Складався із 7 сотень. Після страти в 1670 р. Дзиковського за його підтримку Степана Разіна полковниками були Герасим Корибут (1671–1680), Іван Сас (1680–1693) та ін.

Охлократія (грец. ochlos – натовп і kratos – влада) – домінування у політичному житті суспільства впливу натовпу, юрби; один зі способів здійснення політичної влади, що суттєво доповнює кризові політичні режими.

Охтирський полк – сформований у 1655–1658 рр. на Слобожанщині переселенцями з Правобережної України. Першим полковником був Іван Гладкий (1658 р.). Охтирський полк поділявся на 20 сотень. На той час на території Охтирського полку існувало 13 міст, 63 села і слободи, 22 хутори.

Повіт – адміністративно-територіальна одиниця, складова губернії.

Полісад – подвійний, потрійний ряд дерев'яних стовпів, вкопаних вертикально в землю й щільно пригнаних один до одного.

Приход – церковна адміністративно-територіальна одиниця.

Пустинь – невеликий монастир.

Рангові селяни – категорія залежних селян на Лівобережжі і Слобідській Україні в другій половині XVII–XVIII ст., що жили в рангових маєтках. За користування землею рангові селяни, крім загальнодержавних повинностей, були зобов'язані відбувати так зване «послушенство» на користь козацької старшини: обробляти землю, косити сіно, збирати врожай і оплачувати ренту продуктами. За царським указом 1783 р. рангових селян було переведено на становище державних селян або поміщицьких кріпаків.

Редут – замкнуте польове укріплення прямокутної або багатокутної форми, пристосоване для кругової самостійної оборони.

Розрядний приказ (розряд) – центральна державна установа Росії XVI–XVII ст., у веденні якої було адміністративне та військове управління південними містами.

До 1688 р. через розрядний приказ здійснювалося управління Слобідською Україною. Припинив існування 1711 р.

Сажень – міра довжини, що рівнялась трьом аршинам, тобто 2,134 м (аршин 71,12 см).

Соха – сільськогосподарське знаряддя для оранки землі.

Стельмах – майстер із виготовлення возів.

Стряпчий – помічник прокурора.

Севрюки – порубіжні, охоронці кордонів або в значенні жителі «Чернігово-Сіверщини».

Сідельники – майстри, що виробляли сідла.

Секвестр – заборона або обмеження, покладене державою на користування майном.

Сумський полк сформувався у 1652–1658 рр. на Слобожанщині переселенцями з Правобережної України, які на чолі з Герасимом Кондратьєвим заснували м. Суми.

Тораси, тераси – мур, який складався з двох вінчатих паралельних і з'єднаних під прямим кутом поперечними балками стін так, що утворювалася клітка, яку заповнювали землею або камінням.

Толока – старовинна форма трудової взаємодопомоги односельців у виконанні термінових або трудомістких робіт (збирання врожаю, будівництва житла).

Титар – церковний староста.

Тертичники – пильщики дощок.

Тоталітаризм (лат. *totalis* – увесь, повний) – спосіб організації суспільства, який характеризується всебічним і всеохоплюючим контролем влади над суспільством, підкоренням суспільної системи державі, колективними цілями, загальнообов'язковою ідеологією.

Узурпація (лат. *usurpatio* – оволодіння) – насильницьке, протизаконне захоплення влади або присвоєння чужих прав та повноважень.

Українізація – політика партійно-державних органів УРСР у 20-ті і на початку 30-х років XX ст., спрямована на більш органічне упровадження радянсько-

комуністичної ідеології в Україні силами національних кадрів і в доступній для місцевого населення формі.

Українська лінія – система оборонних споруд, призначена для захисту південних кордонів України. Зведена на початку 30-х років XVIII ст. За розпорядженням російського уряду. Складалася з суцільного високого валу з 16 фортецями і 49 редутами, а також слобод, із населення яких комплектувався гарнізон лінії. Мала загальну довжину 285 км і пролягала по кордонах Полтавського та Харківського полків, від Дніпра при впадінні в нього р. Орелі до р. Сіверського Донця.

Унітарна (лат. *unitas* – єдність, однорідний, що складає цілий) **державна** – єдина держава, поділена на адміністративно-територіальні чи національно-територіальні одиниці, які не мають політичної самостійності, статусу державного утворення.

Форштадт – передмістя.

Харків – місто, обласний і районний центр України. Розташований біля злиття річок Харкова, Лопані та Уди. До 1765 р. – адміністративний центр Харківського полку, в 1765–1780 рр. та 1796–1835 рр. – адміністративний центр Слобідсько-Української губернії, у 1780–1796 рр. – Харківського намісництва, в 1925–1930 рр. – Харківського округу, з 1932 р. – Харківської області. Від грудня 1919 р. до червня 1934 р. – столиця України. Кількість населення за даними 1986 р. – 1567 тис.

Харківська операція 1942 р. – проведена 12-29 травня 1942 р. з метою визволення Харкова і створення сприятливих умов для подальшого наступу на Дніпропетровськ. 19 травня три армії прорвали оборону противника і пішли в наступ. Але противникові вдалося вийти в тил головного ударного угруповання радянських військ, оточити його на Барвінківському виступі і майже повністю ліквідувати. З'єднання обох фронтів зазнали великих втрат.

Харківський полк – сформований у 1659–1660 рр. на Слобожанщині переселенцями з Лівобережної та Правобережної України. У 1677 р. до нього приєднано Балаклійський полк. Після відокремлення Ізюмського полку (1685 р.) у Харківського полка залишилося 12 міст і 43 села. Перші полковники Харківського

полку невідомі. У 1660, 1664–1665, 1667, 1688 рр. його очолював славнозвісний Іван Сірко, якого змінив ставленик Москви Федір Ріпка (1668 р.).

Чайки – козацькі човни.

Чати – караул, дозор, варта.

Чинш – податок у грошовій формі.

Частик – частокіл з загострених деревин, вбитих у шаховому порядку на невеликій відстані в дубові колоди.

Шовінізм (франц. chauvinisme – від прізвища капрала наполеонівської армії Н. Шовена) – агресивна форма націоналізму, підкреслення національної виключності, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої, схильність до розпалювання національної ворожнечі.

Список джерел і літератури

- Альбовский Е.* История Харьковского Слободского козацкого полка (1651–1765) / Е. Альбовский. – Х., 1895. – 218 с.
- Атлас Харківської області.* – К. : ГУГКК при Каб. Мін., 1993. – 46 с.
- Астахов В. И.* Революционные события 1905–1907 гг. в Харькове и губернии / В. И. Астахов, Ю. Ю. Кондуфор. – Х. : Обл. изд-во, 1955. – 120 с.
- Астахов О. В.* Ми – харків'яни, нам є чим пишатися! / О. В. Астахов, Т. М. Крупа. – Х. : Торсінч, 2003. – 176 с.
- Багалій Д. І.* Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х. : Основа, 1990. – 256 с.
- Багалей Д. И.* Заметки и материалы по истории Слободской Украины / Д. И. Багалей. – Х., 1893. – 176 с.
- Багалій Д. І.* Український мандрований філософ Григорій Сковорода / Д. І. Багалій. – 2-е вид., випр. – К. : УКСП «Кобза і орій», 1992. – 472 с.
- Багалій Д. І.* Автобіографія: П'ятдесят літ на сторожі української культури / Д. І. Багалій – Х. : Тип. Дарос, 1905. – 8 с.
- Багалей Д. И.* История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год) / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. Х. : Хагок – Т. 1 – 1905. – 568 с. ; Т. 2 – 1912. – 973 с.
- Балдецкая О.* Особенности пограничного региона и их влияние на этнонациональную идентичность (по материалам социологических исследований в Харьковской и Белгородской областях) / О. Балдецкая // Регион. – № 3. – 1997.
- Барвинский В. А.* Исторический очерк Харьковской губернии / В. А. Барвинский. – Х. : Союз, 1918. – 22 с.
- Біскупський М.* «Край – значить держава» / М. Біскупський // День. – 2000. – 3 серпня – С. 4.
- Бондаренко Б. А.* Каменная летопись: архитектурные памятники Харьковщины. – Х. : Прапор, 1972. – 124 с.

- Борисов В. Л.* Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921–1932 рр. В. Л. Борисов // Укр. іст. журн. – 1999. – № 3. – С. 76-80.
- Будзінський Т.* Регіональні тенденції в країнах Європейської спільноти (1945–1992) / Т. Будзінський // Нова політика. – 1999. – № 3. – С. 8-14.
- Бузескул В.* Дни баррикад в Харькове в октябре 1905 г. (Личные воспоминания) / В. Бузескул // Голос минувшего. – 1917. – № 7-8. – С. 335-350.
- В боях за Харьковщину: Воспоминания участников Великой Отечественной войны.* – 4-е изд., испр. и дополн. – Х. : Прапор, 1978. – 517 с.
- Веселовский Г. М.* Город Острогожск (Воронежской губернии) и его уезд: Истор.-статист. и этнограф. очерк / Г. М. Веселовский. – Воронеж. : [б. в.], 1867.
- Гавриленко О. А.* Більшовіцький переворот у Харкові: як це було / О. А. Гавриленко, І. А. Логвиненко // Наук. зап. заф. українознавства ХДУ. – Вип. 1. – Х., 1994. – С. 41-48
- Гавриш М. Т.* Сельское хозяйство Харьковщины за 40 лет / М. Т. Гавриш, С. Я Островский. – Х. : Харьк. обл. изд-во, 1958. – 269 с.
- Ганжа О. І.* Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927) / О. І. Ганжа. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – 208 с.
- Гарчев П. І.* Червона гвардія Харкова в боротьбі за перемогу Радянської влади / П. І. Гарчев // Вісник Харків. ун-ту. – № 22. Історична серія. – Х., 1967. – Вип. 2. – С. 3-13.
- Гербель Н.* Изюмский слободской козацкий полк: 1651–1765 / Н. Гербель. – СПб., 1852. – 164 с.
- Гетманец М. Ф.* Тайна реки Каялы / М. Ф. Гетманец. – Х.: изд-во при Харьков. гос. у-те, 1989. – 163 с.
- Гладкий Ю. Н.* Регионоведение / Ю. Н. Гладкий, А. И. Чистобаев. – М. : Гардарики, 2002. – 382 с.
- Голікова О. М.* Меншовики Харкова в 1917–1920 рр.: динаміка впливу в робітничому сеедовищі / О. М. Голікова // Вісник Харків. у-ту. – № 401. Історія України. Вип. 2. – Х. : Основа, 1998. – С. 45-55.

- Головченко В.* З історії українського політичного руху на Харківщині наприкінці XIX – на початку XX століття / В. Головченко // Збірник Харк. іст.-філолог. т-ва / В. Головченко. – Х., 1994.
- Горбаньов В. В.* Система господарювання поміщицьких господарствах Харківської губернії наприкінці XIX – на початку XIX ст. / В. В. Горбаньов // Віс. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна, – 2002. – № 556. Історія. – Вип. 4. – С. 135-144.
- Горбач Н.* Українізація: злет і трагедія. З досвіду ідейно-теоретичної боротьби на Радянській Україні у 20-х роках / Н. Горбач // Жовтень, 1989. – № 2 – С. 78-85.
- Даниленко В. М.* Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К. : Либідь, 1991. – 342 с.
- Данилевич В. Е.* Время образования Слободских черкасских полков / В. Е. Данилевич // Сб. ст., посвящ. В. О. Ключевскому. – М., 1909. – С. 632-639.
- Добрунова Л. Е.* Вибори до Харківської міської думи (липень 1917 року): підсумки, історичне значення / Л. Е. Добрунова // Вісник Харків. ун-ту. – № 442. Іст. України. – Х., 1999. – Вип. 3. – С. 85-93.
- Дьяченко М. Т.* Етапи заселення Слобідської України в XVII – перш. пол. XVIII ст./ М. Т. Дьяченко // Укр. іст. журнал. – 1970. – № 8. – С. 41-51.
- Економічні райони України : навч. посібник / Горленко І. О., Тарангул Л. Л.* – К.: Наукова книга, 1999. – С. 205.
- Живолуп Е. К.* Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905–1907 гг. / Е. К. Живолуп. – Х. : Изд-во Харьк. Ун-та, 1956. – 136 с.
- Журавльов Д. В.* Міські фортифікації Слобідської України в другій половині XVII–першій половині XVIIIст. / Д. В. Журавльов // Вісн. Харк. ун-та ім. В. Н. Каразіна. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип. 641. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. – С. 7-17.
- Загоровский В. П.* Изюмская черта / В. П. Загоровский. – Воронеж: из-во Воронеж. ун-та, 1980. – 238 с.
- Заставний Ф. Д.* Українські етнічні землі / Ф. Д. Заставний. – Львів: Світ, 1993. – 175 с.

- Іванюк Я. Г.* Міста-фортеці Охтирка і Суми у XVII-XVIII ст. / Я. Г. Іванюк // Укр. іст. журн. – 1980. – № 9. – С. 101-105.
- Иляшевич Л. В.* Краткий очерк истории Харьковского дворянства / Л. В. Иляшевич. – СПб.: [б. в.], 1885. – 166 с.
- История городов и сел Украинской ССР: Ворошиловградская область.* – К. : Укр. сов. енциклоп., 1976. – 727 с.
- История городов и сел Украинской ССР: Донецкая область.* – К. : Укр. сов. енциклоп., 1976. – 811 с.
- История городов и сел Украинской ССР: Сумская область.* – К. : Укр. сов. енциклоп., 1980. – 698 с.
- История городов и сел Украинской ССР: Харьковская область.* – К. : Укр. сов. енциклоп., 1976. – 722 с.
- Історія міст та сіл Української РСР: Харківська область.* – К. : УРСР, 1967. – 1002 с.
- Історія міста Харкова ХХ століття.* / О. Н. Ярмаш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін.. – Х. : Фоліо, 2004. – 685 с.
- Історія Слобідської України : навч. посібник з народознавства та краєзнавства /* За ред. В. І. Торкатюка, О. А. Сидоренка. – Х. : Основа, 1998. – 368 с.
- Історія Слобідської України : Наук.-допоміжний бібліогр. покажчик.* – Х. : [б. в.], 1993. – 244 с.
- Історичні віхи Слобідської України XVII – початку ХХ століття /* За ред. В. І. Танцюри. – Х. : Центр освітніх ініціатив, 1997. – 98 с.
- Калініченко В. В.* Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко. – Х. : Основа, 1997. – 400 с.
- Калинин В. В.* Герои подвигов на Харьковщине / В. В. Калини, Д. Г. Макаренко. – Х. : Прапор, 1970. – 464 с.
- Книга скорботи України. Харківська обл.: м. Харків /* Головна ред. кол.: І. О. Герасимов (голова) та ін. – Х. : Облпошук, 2003. – Т. 1. – 460 с.
- Коломієць Т. В.* Культура Харкова на зламі століть (кінець XIX – початок ХХ ст..) / Т. В. Коломієць, О. М. Ярмиш. – Х. : Вид-во нац. ун-ту внутр. Справ, 2003. – 256 с.

- Костюк Г.* Зустрічі і прощання. Спогади. Кн. перша / Г. Костюк. – Едмонтон: Канадський ін.-т укр. студій, 1987. – 743 с.
- Кравченко В. В.* Багaley Д. И.: научная и общественно-политическая деятельность / В. В. Кравченко. – Х. : Основа, 1990. – 175 с.
- Кравченко В. В.* Український національний рух у Харкові ХІХ – початку ХХ ст. / В. В. Кравченко // Слово і час. – 1993. – № 10. – С. 14-20.
- Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина ХVІІІ – середина ХІХ ст.) / В. В. Кравченко. – Х. : Основа, 1996. – 295 с.
- Красовицкий Б. М.* Столичный Харьков – город моей юности / Б. М. Красовицкий. – Х. : Фолио, 1994. – 112 с.
- Ксензенко М. І.* Звершення революційних земельних перетворень на Харківщині (груд. 1919 – берез. 1921 рр.) / М. І. Ксензенко. – Х. : Вид-во Харьк. у-ту, 1968. – 184 с.
- Кудряшов К. В.* Половецкая степь: Очерки исторической географии / К. В. Кудряшов. – М. Географгиз, 1948. – 163 с.
- Кудлай О. С.* Борьба трудящихся Харківщини за відбудову промисловості і сільського господарства. 1921–1925 / О. С. Кудлай. – Х. : Кн. вид., 1961. – 208 с.
- Куличенко М. И.* Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов (1918–1920 гг.) / М. И. Куличенко. – Х. : Изд-во Харьк. ун-та, 1966. – 248 с.
- Лавріненко Ю.* Василь Каразін: архітект. Відродження: матеріали і думки до 200-ліття з дня народження 1773–1793 / Ю. Лавріненко. – Мюнхен: Сучасність, 1975. – 191 с.
- Лебедев А. С.* Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета / А. С. Лебедев. – М. : изд-во ист. об-ва истории древности российских при моск. у-те, 1886. – 103 с.
- Лейбфрейд А. Ю.* Харьков: от крепости до столицы. Заметки о старом городе / А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Х. : Фолио, 1998. – 335 с.

- Лещенко Н. Н.* Крестьянская реформа 1861 г. в Харьковской губернии / Н. Н. Лещенко // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Кишинев, 1966.
- Любченко А. П.* Щоденник / А.П. Любченко. – Львів, Нью-Йорк: Вид-во И. П. Коць, 1969. – 383 с.
- Ляховицкий Ю. М.* Желтая книга: свидетельства, факты, документы / Ю. М. Ляховицкий. – Х. : Б-ка газеты «Бенсиах», 1994. – 124 с.
- Маслійчук В. Л.* Козацька старшина Харківського полку 1654–1706 / В. Л. Маслійчук. – Х. : Ун-т внутр. справ, 1999. – 124 с.
- Маслійчук В. Л.* Провінція на перехресті культур: Дослідження в історії Слобідської України XVII–XIX ст. / В. Л. Маслійчук. – Х. : Харківський приватний музей міської садиби, 2008. – 399 с.
- Матвеев М.* История Харьковской епархии (1850–1988): Науч. очерк / М. Матвеев. – Х. : [б. и.], 1999. – 226 с.
- Миловидова О. В.* Політичний спектр Слобожанщини на сучасному етапі / О. В. Миловидова, Н. С. Серьогіна, В. В. Рубан // Вісн. Харків. ун-ту. – № 387. Іст. України. Вип. 1. – Х. : Основа, 1996. – С. 83-91.
- Милюха В. Т.* Кроки в безсмертя / В. Т. Милюха, Я. П. Шаповал. – 2-е переробл. і доп. вид. – Х. : Прапор, 1968. – 131 с.
- Мірошников І. Я.* Нескорені харків'яни / І. Я. Мірошников. – К. : Політвидав України, 1969. – 102 с.
- Михайлик О. Ф.* Харкову – 300 років: короткий історико-економічний нарис / О. Ф. Михайлик. – Х. : Облвидав, 1956. – 132 с.
- Михайлик О. Ф.* Харків у шостій п'ятирічці / О. Ф. Михайлик. – Х. : Облвидав, 1956. – 46 с.
- Михеев В. К.* Подонье в составе Хазарского каганата / В. К. Михеев. – Х. : Изд-во при Харьк. ун-те, 1985. – 148 с.
- Нариси історії Харківської обласної партійної організації* / Ю. О. Складаров, В. І. Астахов, Г. М. Окладной та ін. – Х. : Прапор, 1970. – 785 с.

- Наумов С. О.* Братство тарасівців / С. О. Наумов // Укр. іст. журн. – 1999. – № 5. – С. 36-44, № 6. – С. 55-63.
- Наумов С. О.* Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті рр. XIX ст. – лютий 1917 р. / С. О. Наумов. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2006. – 344 с.
- Овчаренко Е.* Земельна власність у Слобідській Україні в XVII–XVIII ст., її походження і форми / Е. Овчаренко // Зап. істор.-філолог. відділу Укр. Академії наук. – Кн. XI. – К., 1927.
- Окладной Г. М.* Социалистический Харьков / Г. М. Окладной. – Х. : Харьк. книжн.-газетн. изд-во, 1951. – 199 с.
- Окладной Г. М.* Очерки по истории развития Советского Харькова / Г. М. Окладной. – Х. : Облиздат, 1956. – 357 с.
- Опацкий А. Н.* Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих / А. Н. Опацкий. – Х. : Тип. А. Дарре, 1912. – 141 с.
- Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.* – К. : Наукова думка, 1991. – 253 с.
- Павлюк П.* Харківська Червона гвардія (лют. 1917 р. – березень 1918 р.) / П. Павлюк. – К. : Укрполітвидат, 1948. – 100 с.
- Плетнева С. А.* От кочевий к городам: салтово-маяцкая культура / С. А. Плетнева. – М. : Наука, 1967. – 198 с.
- Плетнева С. А.* Половцы / С. А. Плетнева. – М. : Наука, 1990. – 204 с.
- Попов Н.* Воспоминания о подпольной работе в Харькове в 1907-1909 гг. / Н. Попов // Летопись революции. – 1923. – №3. – С. 3.
- Посохова Л. Ю.* Образи Харківського колегіуму та Харківського університету: точки сполучення / Л. Ю. Посохова // Вісн. ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2005. М № 701. Історія. – Вип. 37. – С. 41-50.
- Посохова Л. Ю.* На перехресті культур, традицій: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. / Л. Ю. Посохова. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. – 400 с.
- Посохов С. И.* Губернаторы и генерал-губернаторы / С. И. Посохов, А. Н. Ярмыш. – Х. : Акта, 1996. – 206 с.

- Потрашков С. В.* Харьковские полки: три века истории / С. В. Потрашков. – Х. : ОКО, 1998. – 152 с.
- Промышленность и рабочий класс Харьковщины, 1943 – июнь 1980: сб. док. и матер.* – Х. : Прапор, 1987. – 224 с.
- Проскура Н. Л.* Соціально-економічні наслідки столипінської аграрної реформи в Харківській губернії / Н. Л. Проскура // Питання історії народів СРСР. Вип. 13. – Х., 1972.
- Проскура Н. Л.* Переселення селян з Харківської губернії у роки столипінської аграрної реформи / Н. Л. Проскура // Укр. іст. журн. – 1973. – № 6.
- Решодько П. Ф.* Селянський рух у Харківській губернії (березень 1917 – січень 1918 р.) / П. Ф. Решодько. – Х. : Вид-во ХДУ, 1972. – 170 с.
- Рідний край: навч. посіб. з народознавства* / За ред. І. Ф. Прокопенка. – Х. : ХДПУ, 1999. – 527 с.
- Рибалка І. К.* Відновлення Радянської влади на Україні (1918–1919) / І. К. Рибалка. – Х. : Облвид, 1957. – 295 с.
- Роммель К.-Д.* Спогади про моє життя та мій час / К.-Д. Роммель. – Х. : Майдан, 2001. – 235 с.
- Рудницький С.* Чому ми хочемо самостійної України / С. Рудницький. – Львів. : Світ, 1994. – 416 с.
- Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и Русские княжества XII–XIII вв. / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1982. – 590 с.
- Рыбаков Б. А.* "Слово о полку Игореве" и его современники / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1971. – 294 с.
- Рыбалов В. А.* Харьков, 1943-й. Освобожденный навсегда: сб. докум. / В. А. Рыбалов. – Х. : Райдер, 2008. – 84 с.
- Саратов И. Е.* История Харьковских гербов / И. Е. Саратов. – Х. : Майдан, 2008. – 327 с.
- Семененко О. П.* Харків, Харків... / О. П. Семененко. – Х., Нью-Йорк: Березіль і Маріан Коць, 1992. – 160 с.
- Симоненко В. Р.* Регионы Украины / В. Р. Симоненко. – К., 1996.

- Сідоров О.* Нарис з економіки Харківщини / О. Сідоров. – Х. : Пролетарій, 1930. – 154 с.
- Сквозь грозы и бури: Восп. участников Октябрьской революции и гражд. войны.* – Х., 1969.
- Скажи, Дробицкий Яр: Воспоминания. Документы. Очерки.* – Х. : Прапор, 1991. – 201 с.
- Скоробогатов А. В.* Населення Харківщини напередодні Другої світової війни / А. В. Скоробогатов // Вісн. Харк. ун-ту. – 1999. – № 442. Історія України. – Вип. 3. – С. 158-164.
- Скоробогатов А. В.* Західноукраїнські націоналісти у піднімецькому Харкові / А. В. Скоробогатов // Укр. іст. журн. – 1999. – № 6. – С. 81-89.
- Скоробогатов А. В.* Харківське міське самоврядування в 1941–1943 роках / А. В. Скоробогатов // Вісн. Харк. ун-ту. – 1997 – № 396. – Історія. – Вип. 29. – С. 167-176.
- Скоробагатов А. В.* Нищення нацистами харківського єврейства в 1941-1942 рр. / А. В. Скоробогатов // Вісн. ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. №641. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2004. – С. 123-128.
- Скоробогатов А. В.* Харків у часи німецької окупації (1941–1943) / А. В. Скоробогатов. – Х. : Прапор, 2004. – 368 с.
- Скотар І. Ф.* Валківська старовина / І. Ф. Скотар. – Х. : Оригінал, 1993. – 80 с.
- Слобідська Україна: Короткий історико-краєзнавчий довідник.* / Б. П. Зайцев, С. М. Куделко, В. К. Міхеєв, С. І. Посохов. – К. : Будівельник, 1994. – 80 с.
- Слюсарский А. Г.* В. Н. Каразин: его научная и общественная деятельность / А. Г. Слюсарский. – Х. : Изд-во. Харьк. ун-та, 1955. – 158 с.
- Слюсарський А. Г.* Слобідська Україна: історичний нарис XVII–XVIII ст. / А. Г. Слюсарський. – Х. : Кн. – газ. вид., 1954. – 280 с.
- Слюсарский А. Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. / А. Г. Слюсарский. – Х. : Кн. – газ. вид., 1964. – 460 с.

- Струкова Г. О.* Українознавство в Харківському університеті наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Г. О. Струкова // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Історія України. – № 594. – Вип. 4. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2001. – С. 114-123.
- Сумцов М. Ф.* Слобожане: історично-етнографічна розвідка / М. Ф. Сумцов. – Х. : Союз, 1918. – 240с.
- Танцюра В. І.* Центр слобідського козацтва. До 350-річчя заснування / В. І. Танцюра // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – № 641. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2004. – С. 3-7.
- Топоніміка Харківщини* / Автори-укладачі А. П. Ярещенко та В. О. Ярощик. – Х., 1999. – 90 с.
- Харків:* Зб. архів. док. і матеріалів / Голов. ред. С. І. Посохов. – Х. : Вид-во нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 320 с.
- Харьков* вчера, сегодня, завтра, / Ю. М. Шкодовский, и. Н. Лаврентьев, А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова – 2-е изд., испр и доп. – Х. : Фолио, 2002. – 206 с.
- Харьковская* область: природа, население, хозяйство / А. П. Голиков, А. Л. Сидоренкл. – 2-е изд. перераб. и доп. – Х. : Бизнес Информ, 1997. – 288 с.
- Харьков* и Харьковская губерния в революции 1905–1907: сб. док. и матер. – Х. : Харьк. обл. изд-во, 1955.
- Харьковский* государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет: 1805–1955. / С. М. Короливский, А. Г. Слюсарский, В. И. Астахов и др. – Х. : Изд-во Харьк. ун-та, 1955. – 388 с.
- Харьковский* университет имени А. М. Горького. Исторический очерк. 1850–1980. / И. К. Рыбалка, М. В. Черняков, А. Е. Кучер и др. – Х. : Вища школа, 1980. – 159 с.
- Харківський* національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. – Х. : Фоліо, 2004. – 750 с.
- Харківщина* моя трудова. – Х. : Прапор, 1967. – 303 с.
- Харьковщина* в Великой Отечественной войне. 1941–1945 гг.: библиогр. указ. – Х., 1986.

Харьков индустриальный. – Х. : Прапор, 1972. – 125 с.

Харьковская партийная организация в борьб за восстановление народного хозяйства: сб. док. и материалов. – Х. : Прапор, 1965. – 428 с.

Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Июнь 1941–1943 гг. сб. док. и матер. – Х., 1965.

Харьковщина за 50 лет Советской Власти: сб. ст. – Х. : Прапор, 1967.

Харьковщина в десятой пятилетке: социально-экономический очерк. – Х. : Прапор, 1977. – 151 с.

Харьковщина в коммунистическом строительстве. / Под ред. А. Д. Парезовой. – Х. : Харьк. парт. изд-во, 1961. – 219с.

Чорний Д. М. Вибори до I Думи у Харкові / Д. М. Чорний // Зб. Харк. іст.-філ. т-ва. Нова серія. Т. 2. – Х., 1994. – С. 23-32.

Чорний Д. М. Харків початку ХХ століття: історія міста, долі людей / Д. М. Чорний. – Х. : [б. в.], 1995. – 114 с.

Чорний Д. М. Місто і село на Слобідській Україні (кінець ХVІІІ–початок ХХ ст.) / Д. М. Чорний // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – № 835. Історія України. Українознавство: історичн та філософські науки. Вип. 11. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – С. 145-148.

Чорний Д. М. Промисловість Харкова на початку ХХ ст. / Д. М. Чорний // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – № 641. Історія України. Українознавство: історичн та філософські науки. Вип. 7. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2004. – С. 83-86.

Шрамко Б. А. Древности Северского Донца / Б. А. Шрамко. – Х. : Изд-во Харьк. У-та, 1962. – 404 с.

Яворницький Д. І. Іван Дмитрович Сірко / Д. І. Яворницький. – Дніпропетровськ: Промінь, 1990. – 192 с.

Яценко Є. Ю. Опір селянства Харківщини тоталітарному режиму в 1932–1933 рр. Є. Ю. Яценко // Вісн. Харк. ун-ту. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 1998. – № 413. – Вип. 30. – С. 197-204.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВКП(б)	- Всеросійська комуністична партія більшовиків
ВУАН	- Всеукраїнська академія наук
ВУЦВК	- Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ВНЗ	- Вищий навчальний заклад
ГУЛАГ	- Головне управління таборів
ЗУНР	- Західноукраїнська Народна Республіка
КДБ	- Комітет державної безпеки
КП(б)У	- Комуністична партія більшовиків України
МВС	- Міністерство внутрішніх справ
НРУ	- Народний рух України
ОУН	- Організація українських націоналістів
ОУН(м)	- Організація українських націоналістів (мельниківців)
ПНС	- Партія народної свободи (конституційно-демократична партія, кадети)
РУП	- Революційна українська партія
СВУ	- Союз визволення України
ТУП	- Товариство українських поступовців
УАПЦ	- Українська Автокефальна Православна Церква
УГКЦ	- Українська Греко-Католицька Церква
УПА	- Українська повстанська армія
УПЦ	- Українська Православна Церква
УПЦ КП	- Українська Православна Церква Київського патріархату
УПЦ МП	- Українська Православна Церква Московського патріархату
УРСР	- Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР	- Українська Соціалістична Радянська Республіка
ЦК	- Центральний комітет

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

І. ЛЕКЦІЙНА ЧАСТИНА КУРСУ

Модуль 1. Слобідська Україна від давнини до середини ХІХ ст.

Тема 1. Вступ. Територія Слобожанщини у стародавні часи

Лекція 1. Предмет і основні завдання курсу "Історія Слобідської України". Заселення Слобідської України в давні часи.

Тема 2. Слобідська Україна в ХІV – середині ХVІІІ ст.

Лекція 2. Військово-стратегічне значення краю в ХІV ст. – першій половині ХVІІ ст.

Лекція 3. Соціально-економічний розвиток Слобожанщини в другій половині ХVІІ – середині ХVІІІ ст.

Тема 3. Слобідська Україна в другій половині ХVІІІ – першій половині ХІХ ст.

Лекція 4. Зміни в геополітичному становищі Слобожанщини.

Харківський університет і українське відродження.

Модуль 2. Слобідська Україна в другій половині ХІХ – ХХІ ст.

Тема 4. Слобідська Україна в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Лекція 5. Соціально-політичні й економічні зміни Слобожанщини в другій половині ХІХ ст.

Лекція 6. Національно-політичний рух на Слобожанщині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Тема 5. Слобожанщина в добу Першої світової війни та національно-демократичної революції в Україні

Лекція 7. Загострення політичної боротьби в Харкові в 1914–1920 рр.

Тема 6. Харківщина 1920–1930 років.

Лекція 8. Посилення тоталітарного режиму в Україні та на Слобожанщині.

Тема 7. Харківщина в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)

Лекція 9. Харків в роки німецької окупації (1941–1943 рр.)

Тема 8. Від відбудови до перебудови (друга половина XX ст.)

Лекція 10. Відбудова Харкова в повоєнні часи (1945–1955 рр.)

Тема 9. Харківщина в незалежній Україні: пошук нової ідентичності

Лекція 11. Політична й економічна ситуація на Харківщині в умовах незалежності.

II. НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНА ЧАСТИНА КУРСУ

2. 1 Загальні відомості щодо курсу з «Історії Слобідської України»

- Мета і завдання курсу
- Тематичний план
- Організація самостійної роботи
- Рекомендована література
- Базова література
- Методичний посібник
- Наукова література
- Основні вимоги до опрацювання літератури і джерел з історії Слобідської України
- Робота над текстом після його прочитання
- Засвоєння змісту понять з історії Слобідської України

2. 2 Основні вимоги до семінарських занять

- Організація семінарських занять з «Історії Слобідської України»
- Семінарські заняття з «Історії Слобідської України»
- Рекомендації до виступів студентів на семінарському занятті
- Формулювання запитань на заняттях з історії Слобідської України
- Послідовність дій при відповідях на запитання
- Рекомендації до проведення дискусії
- Проведення самоконтролю навчального матеріалу
- Самостійна робота під час вивчення курсу "Історія Слобідської України"

2. 3 Вимоги до написання самостійних робіт та критерії оцінки знань студентів

- Вимоги до написання реферату
- Правила оформлення списку використаних джерел і літератури
- Питання до контрольних робіт
- Критерії оцінки знань студентів при вивченні дисципліни "Історія Слобідської України"
- Питання до заліку з історії «Слобідської України»

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ